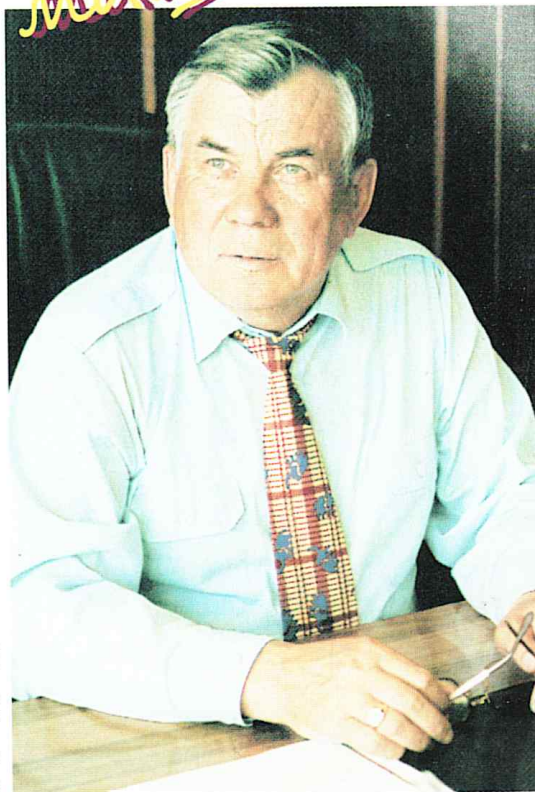

Радик Сабит улы ИЛЬЯСОВ,
"Нижнекамскшина" акционерлар җәмгыяте
генераль директоры

"Нижнекамскшина" —
"Идел" нәр мәжмүе!

ЗЕЛЕНОВ Николай Александрович,
президент, "Нижнекамскшина"
акционерлар җәмгыяте
директорлар советы рәисе

ТАТАР ЯШЛАРЫ ЖУРНАЛЫ

1989 елның июленнән бирле
татар һәм урыс телләрендә чыга

Баш мөхәррир
РАШАТ НИЗАМИ

Идарә
Дамир ИСХАКОВ
Ислам ӘХМӘТҖАНОВ
Роза ШӘРӘФИЕВА,

җаваплы сәркәтип

Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА,
бүлек мөхәррире

Ринат МӨХӘММӘДИЕВ

Роза КОЖЕВНИКОВА,
баш мөхәррир урынбасары

Рәфiek ЮНЫС,
баш мөхәррирнең беренче
урынбасары

Фәридә ХӘСЬЯНОВА,
баш рәссам

Мөхәррирләр
Гөлсирә ГАЙНАНОВА
Диләрә НӘУРУЗОВА
Ләис ХАРРАСОВ
Марат ЗАКИР
Рәил ЗӘЙДУЛЛА
Сергей МАЛЫШЕВ

Гамәли хезмәткәрләр
Альберт СӨЛӘЙМАНОВ
Гәүһәрия КӘРИМУЛЛИНА
Миләүшә ГАБДЕЛГАНИЕВА
Мәһирә КУЗИЕВА
Нәгыйм ШАҺИ
Рушания ХАРИСОВА
Резидә ӘХМӘТҖАНОВА
Светлана ЛАТЫПОВА

Журналны редакциянең компьютер төркеме
жыйды һәм битләргә салды.

Журналны гамәлгә куйды:
Татарстан Республикасының
Мәгълүмат һәм матбугат
министрлыгы, Татарстан язучылар
берлеге һәм редакциянең
журналистлар коллективы.

«Идел»дәге язма, фото яки рәсемнәрне
тулысынча йә өлешчә күчереп басу редакциянең
рәхсәте белән генә башкарыла.

Журнал Татарстан республикасының Мәгълүмат
һәм матбугат министрлыгында 222 сан белән
төркөлгән.
Журналга Татарстанның көндәлек басмалар
каталогы һәм Русия үзәк каталогы буенча язылып
була.

Индекслар: татарчасыныкы — 73951,
урысчасыныкы — 73952.

Редакциянең адресы:
420012, Казан, Мөштәри ур., 14.
«Идел»
Белешмәләр телефоны: 36-97-32.

Б.У САНДА УКЫГЫЗ:

2
ИГЪРИЯТ
АРАТ ЗАКИР

Бөгөрҗеп белән генә
бөгөрлек яра түгел..."
нинди яра, нинди гамь әрнетә соң
ны?

4
ЗАНИД
МӘХМУДИ
КАЛКАНЛИ
ИДЕЛ
тарихи-
иялай
ыйсса

Мәлгунь
фәрештәнең
қирдәге
раннарына
алкан булып
баскан батыр
абаларыбыз
ақында бу
әсәр.

22

ТҮР БАШЫ
МИРГАЗИЯН ЮНЫС
ӘШ АТЫ

Классик стильдәге архитектурада
балконнары, бинаның өске катларын
жылкәсенә күтәреп торган мәрмәр
сыннарны күргәндә Рәис Даутов искә
тәшә.

60

ША-ЯРЫШ
ТУФАН МИҢНУЛЛИН
МИНҺАҖ МАҖАРАЛАРЫ
Колхозларны тараталар икән... Шушы
хәбәрне ишеттек тә чабышып Минһаж
абзый янына киттек.

76

ГАЛӘМӘТ
НӘБИРӘ ГЫЙМАТДИНОВА
СЫЕР ҺӘМ ХУҖА

Хайваннар бездән акыллырак, бик
беләсегез килсә. Нигә галимнәр шуны
раслап хезмәт-фәлән язмыйлар икән?

77

...БЕР КАТ КИС

Чиккән һәм чөлтөрләнгән әйберләргә
мещанлык дип карау заманнары,
шөкер, артта калды.

78

ИСЕМЕМ-АТЫМ

Аны Гюстав Флобер да телгә алган.
Үзәбезнең Батулла исә аны Лимон
Грейпфрутович Әфлисуннов дип йөртә.
Кем ул, дисезме? Анысын Ләбиб
Леронның "Минем сәер исемнәрем"
язмасын укыгач чамаларсыз.

* * *

Әй, коела яңгыр, әй, коела...
 Күк төкәнмәс болытка ябынган.
 Бу җанга күптән вакыт юкса
 Бушанырга тамчылар шавыннан.
 Бу җанга инде күптән вакыт ла
 Кояш нурларыннан ямь табарга.
 Син әйт аңарга:
 — Оныттым, — диген, — яңгырлы көннәрне —
 Яңгырлы көннәрдә әйт аңарга.
 Син әйт аңарга!
 Мин дә оныттым —
 Бу көннәр әмма
 Кояшлы килеш тә сөйкемсез лә.
 Оныттым да, көннәр упкынында —
 Үткәнемдә калды синең эзләр.
 Әй, коела яңгыр, әй, коела...
 Әй, коела яңгыр, әй, коела...
 Калсак та яңгырда без ант саклап,
 — Оныттым, — дип әйтүе генә,
 Әйтүе генә ул, әй, ансат ла.
 Әй, коела яңгыр, әй, коела...

Кышкы юлда огаңу

— ...Бир кулыңны!
 Салкын бит — туңгансың...
 Сыкы сарган шомырт агачын...
 — ЯЗлар гына белә ул шомыртка
 Ничек итеп җылы саласын!
 — Салкыннарны карга салып таптыйк
 Һәм ЯЗларга атлыйк бергәләп!
 — Түзәрсеңме, салкын карлар әгәр
 Йөрәгеңне алса телгәләп?

— Сөюем дәрли ут ташкыныдай...
 — Йөрәгеңнән калсын күмер тик!
 — Бир кулың! Сөюем — сүнеп
 барган
 Тәмәке төпчеге түгел бит!

— Түгелде инде
 сабыр савытым...
 Төшмә юлыма — кит,
 китче, — дим!

—
 ... Ак карда калды,
 Ак карда калды
 Тапталган
 тәмәке төпчеге...

Әбиләр чуагы

Берән-сәрән
 сары
 яфрак...
 Гамь бөркелә җир — судан.
 Әбиләр чуагы — дәрте
 Ташлап киткән ир сыман.

Берән-сәрән
 сары
 яфрак —
 Толымдагы чал сыман.
 Тиздән КӨЗ җиле: инде кыш
 Җитте, — диеп чаң сугар.
 Берән-сәрән
 сары
 яфрак,
 Чиялөрдә — ак күлмәк.
 Кырау иңәр чакка да бит
 Айлап түгел, аһ, көнләп...

Берән-сәрән
 сары
 яфрак —
 Рассам ФАСЫЛ гел эштә.
 Кырау иңгәч кирәкми шул
 Алтын белән көмеш тә.

Берән-сәрән
 сары
 яфрак...
 Фани дөнья тар сыман.
 Фани дөнья — сөөлмичә
 Нәүмиз калган яр сыман.

Берән-сәрән
 сары
 яфрак...
 Берән-сәрән — гел
 сыңар.
 — СОҢ, СОҢ, СОҢ, —
 дип тибә Кояш,
 Яшел төсен кем сонар?!

Берән-сәрән
 сары
 яфрак —
 КӨЗ арбасы кузгалсын!
 Әй, кинәнер бу җан,
 килгәч
 Чиксез киңлек көздән
 соң.

.....
 Беркайчан да
 соң булмыйдыр —
 Офтанмагыз, яфраклар!
 Җылы сөяк
 сындырмыйдыр,
 Ә салкыннан...
 яр саклар!

Су кызы (жыр)

Сер бирми көзнең
 Яңгырларына —
 Су кызы чыга
 Яңгырлы төндә
 Ялгызы гына
 Идел ярына.

Нигә син ялгыз,
 Нигә, су кызы?

Күңелсездер бит
Сиңа ялгызы.

Нигә син болай,
Нигә бик моңлы?
Серләрең булса,
Әйтче, су кызы!

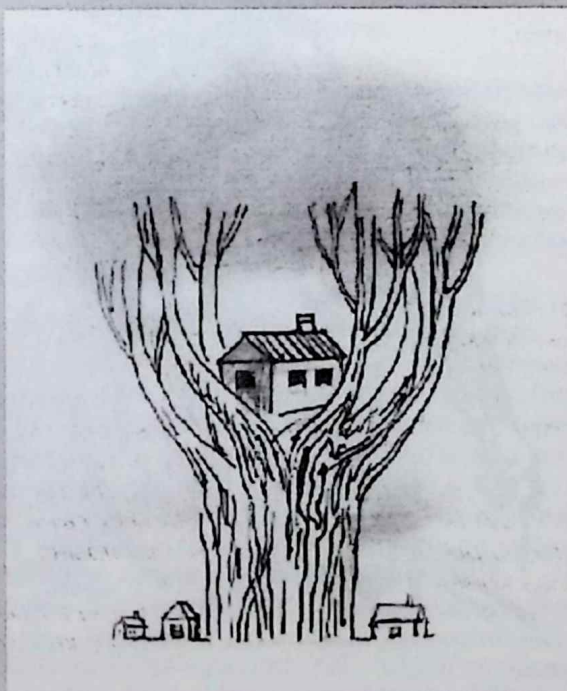
Су кызы күзли
Ерак-еракны.
Ул көтә һаман
Күп гасыр элек
Еракка киткән
Серле карабны.

Таң яңгыры

Өлгергәнбез икән кай арада
Таң яңгырына чыланырга?
Чәчәккә бөреләнгән алмагач та
Сусаган бүген бу яңгырга.

Бер чәчәккә бөреләнгән алмагач
Быел башка чәчәк атмастыр...
Кайгыларың шактый —
шатлыктарга
Алмаштыр аларны, алмаштыр!

Юкка гына мени әллә әнә —

Е. Ермагина рәсеме.

Юл күрсәтеп таңга төн яна!
Таң яңгырыдай татлы дәва бар,
Бер дәва бар, жаный, дөньяда!

"Тияр — диеп, чәчәкләргә
салкын", —
Кайгырма син, жаный, кайгырма!
Сусауларын баскан алмагач та
Рәхмәт укый, әнә, яңгырга.

Ташландык йорт

Ява да ява яңгыр
Сызылып та сызылып.
Ява да ява һаман —
Тегәржептәй сузылып.

Яңгырга каршы төндә
Яран гөл чәчәк аткан.
Ташландык йортның күзен
Шуңа яңгыр чылаткан.

Бу йортта, бу яңгырда
Бар да мин үзем, юк та —
Барыбер түгелмени
Күптән ташланган йортка?

Барыбер түгелмени
Күктән койган яңгырга?
Чыланасың чыланса,
Яндырасын яндырсаң...

Карап тора текәлеп
Кемдер кара чоланнан:
Чыланасын яндырдың,
Яндырасың — чыланган...

...Тәрәзнә үптә яңгыр,
Күзен йомды яран гөл.
Үткәнне ВАКЫТ үпкән —
Калса — калсын, яرار, көл...

Үткәннәр — баксаң, күптән
Ташланган йорт уагы.
Учак көлендә генә —
Бу йортның жылы чагы...

Учак көлендә генә
Саркый һаман ул көннәр.
Ул көннәрем үткәнгә
Үкенмәм мин, үкенмәм.

... Яңгырлар үттә явып,
Нәүмиз калды яран гөл...
Тегәржеп белән генә
Тегәрлек яра түгел...

КАЛКАНАЛЫ ИДЭЛ

(Тарихи-хыялый кыйсса)

Иван төше

Бөек кенәз Иван Дүртенче сәер төш күрде. Имеш, аның баш очында бер шәүлә утыра икән. Чатыр эчендә хәйран гына якты булса да, йөзе юк тегенә.

“Өрәк бу, валлаһи өрәк!” — дип уйлады бөек кенәз, түбә чәче үрә торып. Кычкырмакчы иде, хәленнән килмәде: теленә гер бастырганнар диярсен, селкетеп тә булмый. “Ы-ы-ы...” — дип ыңгыраша гына алды ул.

— Ни хәлләр, мәлгунь? — диде шәүлә, көжә тавышы белән. Сүзе дорфа булса да, сәламе дустанә яңгырады.

Бөек кенәз, хурлыгыннан кабарынып, теш арасынан сыгып чыгарды:

— Син моны миңамы?! — Гаҗәп, бу сүзләрне ул һичбер авырлыксыз әйтте. Каравылны чакырам дип авызын ачуы булды, тагын телсез калды. Күрәсен, гади генә шәүлә түгел иде баш очында.

— Сиңа әйтәм, бөек кенәз, сиңа. — Шәүлә уң якка чак кына янтаеп куйды: кулы белән ятакка сөялүе булды бугай. — Тик син, зинһар, үпкәләмә.

— Минә мәлгунь дип атаганың өчен җавап тотудан курыкмыйсыңмы? Менә хәзер каравылны чакырам да...

Шәүлә кеткелдәп көлеп жибәрде:

— Соң, нигә мин үз туганымнан куркырга тиеш ди? Аннары, сиңең белән минем такыл иткәнне берәү дә ишетми. Телсез генә сөйләшәбез без.

— Ничек инде телсез? Алай сөйләшеп буламыни?

— Була, бөек кенәз, була. Безнең телдә телепатия дип атала бу. Сездеңчә фикри рәвештә аңлашу инде.

— Нинди тел соң ул сезнең тел?

— Мәлгуньнар теле, сиңең белән минем тел, Иван Васильевич.

— Мин мәлгунь түгел, мин — бөек кенәз!

— Юк, син — чеп-чи мәлгунь.

— Һаман мыскыл итәсең?! — Шәүләнең тәвәккәллеге һәм кыюлыгы бөек кенәзнең күңеленә шөбһә

Н.Хажимуратов 98

Н.Хажимуратов рәсеме.

салды. Бәлки, ул йоклап яткан арада, баярлар аны үтерергә уйлаганнардыр?

— Хәзер мин сиңа барысын да тәфсилләп аңлатып бирәм, — шәүләнең тавышы тыныч иде. — Заманында Алланың Мәлгунь атлы фәрештәсе булган. Көннәрдән бер көнне ул, бөтен җиһанга хужа булырга теләп, баш күтәргән. Моңың өчен Илаһы Мәлгуньне утлы күмер кебек кызган йолдызга сөргән. Ул — безнең ерак бабабыз. Җиһанның күп серләрен белгәнлектән, Мәлгунь исән калган. Алай гына да түгел, анда нәсел үрчетеп, уйлый белә торган гажәеп акыллы машиналар уйлап тапкан. Гыйсьянчы бабабыз исән вакытта ук инде мәлгуньнәр бик күп дөньяларны буйсындырганнар. Без хәзер дә башка дөньяларны яулап алу белән шөгыльләнәбез. Тиздән Җир дә безнеке булчак. Мәлгунь йолдызында яшәүче галимнәр Алланы көчсезләндерү һәм аны юк итү ысулларын уйлап табу буенча да меңнәрчә фәнни тәҗрибәләр үткәрәләр.

Иван, ышанырга да, ышанмаска да белмичә, борынын җыерды.

— Александр Македонский да бөтен дөньяны буйсындырырга уйлаган, ләкин...

— Без көчле, бөек кенәз! — дип бүлдерде шәүлә. — Мәлгуньнәр лептондулкын кыры, ягъни җан рәвешендә тереклек итәләр. Башка йолдызларны яулап алу өчен, без аларда яшәүче затларның кабыгына үтеп керәбез. Җир тарихында булган иң канлы сугышларны без китереп чыгардык.

Хаким, тәшвишләнеп, чукунып куйды.

— О, боже! Адам гәүдәсенә оялый алгач, сез шайтан кавемнән буласыз ич!

— “Без” дип сөйләш, бөек кенәз, — диде шәүлә, аны төзәтеп. — Син дә адам кабыгына кереп утырган гап-гади мәлгунь баласы. Аннары Адам дигән сүзнә оныт. Хәер, үзеңнең явызлыкларыңны Алла исеменнән эшләсәң, дәрәсрәк тә булыр шикелле.

— Димәк, мин — шайтан?

— Әгәр сиңа бу сүз бик ошый икән, шулай булсын. Казан каласын алгач, син андагы барча халыкны суеп чыгарга тиеш. Синең чирүеңдәге воеводаларның күпчелеге — мәлгуньнәр. Алар синең теләсә нинди фәрманыңны үтәргә әзер. Ә казанлылар кабыгына үтеп керү бик авыр. Алар искиткеч дини, көненә биш тапкыр намаз кылалар.

— А-а, мин бөтен вәжүдем белән күралмыйм татарларны! — диде хаким, тешләрен шыкырдатып.

— Афәрин! Урысларны кабык итеп сайлап ялгышмаганбыз икән. Шундый кансыз бул, бөек кенәз! Без, мәлгуньнәр, берәүгә дә мәрхәмәт күрсәтергә тиеш түгел! Үзеңнең шул кавемнән икәнлегеңне бер генә мизгелгә дә исеңнән чыгарма!

— Яхшы. Мәлгунь тек мәлгунь! Мин бөтен дөньяны яулап алачакмын! — Бөек кенәз зәһәр елмаеп куйды. — Син ышанасыңмы минем көчемә, туганым?

— Ышанам, бик ышанам. Тик бу әле тиз генә булмаячак. Синең хыялыңны оныкларың тормышка ашырыр. Ул вакытта инде татарлар һәм башка халыклар арасында да бик күп мәлгуньнәр туар, алар барысы

да урыска хезмәт итәр. Берничә гасырдан Русия дип аталган искиткеч зур һәм куәтле империя барлыкка килер. Аннары, бер бөек мәлгунь оештырган түн-тәрелештән соң, аның урынында Советлар Союзы дигән икенче империя үсеп чыгар...

— Син моны каян беләсең?

— Безнең галимнәр ясаган математик анализ нәтижәсе бу.

— Анализы нәрсә дигән сүз?

— Минем вакытым бетеп бара, бөек кенәз, — диде шәүлә. — Бу сөйләшүне без икенче тапкырга калдырыйк. Ә хәзергә хуш!

— Ул очрашу кайчан булыр икән соң?

— Синең җаның Мәлгунь йолдызына ашкач, бөек кенәз.

Шул мәлне хаким уянып китте. Янында башын сыйпап яткан Хәва киemenдәге Настасияне энә күзе аша үткәргәннән соң, ул кинәт котырынып, урыныннан сикереп торды да ыжылдап акыра башлады:

— Син шаярып яттыңмы минем белән?!

— Ни булды сезгә, бөек кенәзем? — дип мыгырдады кәнизәк, эченә шөр йөгереп. — Шаярмадым мин сезнең белән, башыгызыны гына сыйпап яттым.

Иван, гасабиланып, арлы-бирле йөрәнгә то-тынды.

— Сәер төш, бик сәер төш! — дип сөйләнде ул үзалдына. — Чыннан да, мәлгунь микәнни мин? Әйе, чеп-чи мәлгунь мин! Мәлгунь булмасам, шуның кадәр кан кояр идеммени?!

— Ни сөйләсез сез, бөек кенәзем? — диде кәнизәк, бернәрсә аңламыйча. Ул арада чигә чөй кагып куярга да өлгерде:

— Сөз дөньяның иң гакыллы, иң матур, иң кодрәтле хакиме!

— Син дә мәлгунь! — Иван, ыжылдап, баш бармагын аның күкрәгенә төртте. — Без барыбыз да мәлгуньнәр!

Кәнизәк, хаким бер-бер хәл кылмагае дип, куркудан йөзен мендәр белән каплады.

— О, боже! Нәрсә булды сезгә, бөек кенәзем?!

Хаким ашык-пошык киенә башлады. Ыштанын да киеп бетермәстән, ул, аяк тибеп, каравылбашына кычкырды. Каравылбашы урынына кулына айбалта тоткан баяр Успенский килеп кергәч, хаким мәз китте.

— Бу нәрсә, фетнәме?!

Баяр ык-мык килеп торган арада аның өчен Настасия җавап бирде:

— Сөз аны кичәге мәжлестән соң каравылбашы итеп билгеләдегез, бөек кенәзем.

— Шулаймыни? — Иван, уңайсызланып, башын кашыды. — Ярый, исерек булганмын инде. Ә каравылбашы кайда?

Баяр усақ яфрагы кебек дерелдәгән куллары белән, сөз аны асарга куштыгыз, дигән ишарә ясады.

— Ә сез астыгыз инде, әйеме?! — диде хаким кашларын җыерып.

— Ие, бөек кенәзем, асарга туры килде инде.

— Ничек инде асарга туры килде? Астык, дип

сөйләш, баяр!

— Астык, бөөк кенәз, астык без ул кабахне! — диде баяр, әлчи басып.

— Менә шулай сөйләшәргә кирәк хахим белән. Ә хәзер баярларның барысын да монда чакыр. Берәз әмәл-такыл итеп алырга кирәк.

— Тыңлыйм, бөөк кенәзем! — Баяр шундук чыгып йөгәрде.

Яшь залим инде шактый өлкән яшьтәге бу баярны дуңгыз кебек симез булуы өчен өнәми иде.

— Чынбарлыкка охшаган бу төш, — дип мыгырдады ул, уйга калып. — Ярый, адәм булдың ни, мөлгунь булдың ни, иң мөһиме — Казанны алырга кирәк. Аннары Нугай, Себер, Кырым ханлыкларына да юл ачык. Курбский белән Горбатый-Шуйский да мөлгуньнәр микәнни? Тфү, шайтан, нигә шулай мөлжәрәп төштем соң әле? Бастырылу галәмәтедер бу. Нинди мөлгунь булайым инде мин, йә? Житте, эчүнә киметергә кирәк, төнгә мәжлесләргә дә тыясы булып.

Аны тыңлап торган кәнизәк, хахимнең акылына хилафлык килгән бугай дип, мышык-мышык елап жи-бәрде. Иван өчен борчылып түгел, әлбәттә. Үз-үзен белештерми башлаган вакытларында Иван кәнизәкләрне дә тураклада бервакыт.

— Елама, мөлгуния! — диде бөөк кенәз, зәһәр елмаеп. — Тиздән Казан безнеке булачак. Беләсәңме, бәбекәчем, мин үзем, кан агызырга яратсам да, кан исен күтәрә алмыйм. Нигә шулай икән ул, ә?

— Бе... белмим шул, — кәнизәкнең бөтен тәне калтырый иде.

— Менә мин дә белмим, аппагым. Ә аны бик тә, бик тә татлы диләр.

Озак йоклаган булып чыкты бөөк кенәз. Баксаң, Әндрей әбәте дә узып бара икән. Чатырдан чыгарга иренде ул. Анда хәзер дә яңгыр сибәли булып, аяк асты гел саз һәм пычрак.

Курбский чигенә

Кичке күздә вак яңгыр сибәли башлагач, кенәз Курбский гаскәрләргә чигенәргә боерды. Бик яңгырлы булды быел көз. Шунлыктан Казан кальгасына һөжүм итү иллә дә зур мәшәкатьләр һәм авырлыктар тудыра иде. Кала дивары тирәли казылган сулы урлар чын капкынга әверелде: бер төгәрәсәң, тиз генә менәм димә. Өскә бертуктаусыз кайнар сумала коялар, зур-зур таш кисәкләре, юан бүрәнәләр һәм ук яңгыры да гел явып кына тора. Дөрләп янган май мичкәләре дә казанлыларның яраткан коралына әверелде. Сулы урларны һәм тирән чокырларны көч-хәл белән узып, берничә тапкыр диварга да үрмәләп карадылар. Тик бу тагын да зур югалтулар белән тәмамланды. Кальга сакчылары барысын да, озын-озын баскычлары белән

бергә, чокырга гына аударып торалар. Казанлылар, ул уйлаганча, кыргый да, булдыксыз да, ахмак та түгел икән. Юкса баярлар аның күчеленә кечкенәдән әнә шундый фикер индәргәннәр иде. Жәядән дә төз ата казанлылар. Сызгырып очкан сәрпи укларының сирәге генә корбанын читләтеп үтә. Яугирләргә таза беләкле: уклары әллә каян очып килеп тә аркылыга тишеп чыга. Көнә буена сузылган тукушта ике меңгә якын кешесен югалтты кенәз. Шуларның биш йөзе — Иванга ялланган "йомышлы" татарлар. Кальгадагы бердәнбер чишмәгә илтә торган жир асты юлын шартлатып та әллә ни кырып булмады. Казанлылар "сасы күлләр"дән су алып эчә. Калада инде авырулар таралган булырга тиеш. Әмма аңа карап кына татарлар жебеп төшмәде, абайлыкларын да югалтмады. Әжәл якасында ятканнары исә тешен, тырнакларын эшкә жигә. Сабый чактан сыбай менәргә өйрәнгән хатыннар да, үсмерләр дә ук, кылыч, сөңге ише кораллар белән эш итә белә монда. Казанлылар арасында хәтта иң ярлы адәм дә итек кигән. Ә урысларның күбесендә чабата. Яланаяклылары да житәрлек. Аннары татарларның бик гаярь сугышчы булуларына ышанды кенәз. Алар урыс кебек хәмер чөмереп миңгерәүләнми. Һөжүмгә барганда аның яугирләргә еш кына ләх исерек була. Кайвакыт шундый иләсләнеләр ки, гади генә өмерләргә дә аңлый алмас дәрәжәгә житәләр.

Өченче көн төнлә атлы казаклар күзәтә чыккан уника яшылек үсмерне эләктерделәр. Жәядән берүзе алты казакны егып салган. Артыннан куып житеп жиргә аударгач та каршылык күрсәткән ул: итек кынычына яшерелгән хәнжәре белән берәүнең бугазына сызып өлгергән. Алмуш атлы иде ул. Хахим үзе жәзалады аны. Курбский да аның кырында иде. Үсмернең колакларын кисеп, күзләрен чокып бетерделәр. Бала гына булса да, зурлар акылы бар иде аңарда. Сер чишмичә һәлак булды Алмуш. Ә үләр алдыннан Иванның йөзөнә төкереп үлдә. Хәтта беләген тешләмәкче булган иде, суыклығы гына комачау итте. Шундук тураклап ыргыттылар үзен. Никадәр суешларда катнашкан Курбский үзе дә имәнәп калды ул вакытта.

Бот буге малай да шундый каршылык күрсәткән, йөзәннән сөрәме очкан хахим уйга калды. Хәтта кире кайтып китәргә уйлаган иде. Тик Мәскәүдә үзе оештырган бер мәжлестә баярлар алдында: "Казанны өч көндә алам!" — дип мактанганын исенә төшереп, уеннан кире кайтты. Жиңү белән кайта алмаса, нинди хахим инде ул?! Мәжлес вакытында Иван бер вельможаны казыкка утырткан иде. Үзенең кодрәтле һәм жиңелмәс хахим булуына шик белдергән бәндәләргә әнә шулай акылга утырта ул.

Челлә кигәвенә кебек бәйләнчәк залимнең бүген дә өянәгә кузгалды. "Кичкә кадәр Казанны ала алмасагыз, барыгызны да гарешкә олактырам!" — дип янады. Жылы чатырда кәнизәкләр белән "аккош сөте" чөмереп ятып тәмам миңгерәүләнде. Яше егермедән генә узган булса да, сәләмәтлеге дә мактанарлык түгел. Йөзә мәетнеке кебек саргаеп чыкты, күзләре

эчкә батып керде. Борыны гына калды бичараның. Анысы да коточыргыч: үзе кәкре, үзе шадра. Ту-мыштан ниндидер бер авыруы бар дип сөйлиләр аның.

“Йомышлы” татарларның тукушта сүлпәнлек күрсәтүе Курбскийның ачуын чыгара башлаган иде. Иллә дә хәйләкәр ул Шаһгали! Йөзенә ыштыр каплаган бу бәндә кансызлык ягыннан Иваннан калышмый. Әүвәле яугирләрен кызганмый иде, хәзер исә аларны саклап калырга тырыша. Шулкәдәр яугире булмаса, хаким хәзрәтләре аңа якты йөз күрсәтмәс тә иде. Теше үтсә — тешли, теше үтмәсә теле белән ялый торган адәм актыгы ул. Шушы елның февралендә Шаһгали Иванга бер дигән булышлык күрсәтте. Казаннан качып киткәндә дары келәтләренә су агызды ул. Аннары сиксәнгә якин татар кенәзен һәм морзасын тотык итеп Мәскәүгә алып китте. Никадәр геңә башмак булып йөрсә дә, залим аңа ышанмый. Курбский киртә сала башлагач, Иван бу адашкан татарны хәтта күралмый башлады. Әгъла сурәттәгә мәжлесләргә дә чакырмый хәзер аны. Туган халкын саткан бәндә форсаты чыгуа ук аңа да хыянәт итәчәк бит.

Бүген хаким иң каты тукуш барган жиргә “йомышлы” татарларны жибәрде. Шаһгали ризасызлык белдергәч, аты-юлы белән сүгенеп, кылыч белән имән өстәл кырыен китеп төшерде ул. Жавап ачык: “Нәрсә телим, шуны эшлим! Мин — синең хужаң! Каршы әйтәсең икән, башыңны бетерәм!” Каушады “йомышлы” татар, нык каушады. Иванның явыз булуын яхшы белә ул. Узган ел Мәскәүдә бер баярны жәзалаганын үз күзләре белән күрде. Адәм баласының газап чигеп үлгәнән карап торырга ярата Иван. Бүренеке кебек соры күзләрен алартып, селәгәйләрен агызып карап тора. Якыннарын, туганнарын үтерттерү дә аңа күңел ачу гына. Өдәп-изәт һәм оят калмады хаиндә. Түбән Новгородка үзен чакырып кунак иткән епископны да һичбер намус газабы кичермичә харап итте ул. Болай гына, күңел ачу өчен генә кан агызды. Өстәвенә, монастырьдагы бөтен алтын-көмешне талап китте.

Залим шөбһәсе

Чапкын Курбский гаскәрләренең чигенә башлаулары турында хәбәр белән килеп кергәч, шәм яктысында ләһ китеп баярлар белән әмәл-такыл итеп утырган “Бөтенрусия”нең бөек кенәзе Иван IV өс-тәлдәгә савыт-сабаны кырып төшерде. Аның саргаеп-күгәрәп беткән йөзе чыннан да мәетне хәтерләтә иде.

— У-у, ахмак! — дип жикеренде залим, сирәк сакалын йолкырдай булып. — У-у, хыянәтче!

Каршыда басып торган баярлар да, хаким әйткәннәрне елъязмага теркәп утырган писарь малай да, чапкын да шундук сәждә кылгандай йөзтүбән капландылар. Каравылчылар гына уклау йоткандай басып

калды. Кызып киткәндә, залим кемнең дә булса баш чүмеченә менеп төшәргә дә күп сорамый. Исерек вакытта ул, гадәттә, пычак, кылыч ише очлы нәрсәләр белән шаярырга ярата. Бәхеткә, бу юлы берәүгә дә кагылмады. Холкы шундый, шатлыклы хәбәрдән — шатланып, яман хәбәрдән гасабиланып ләззәт ала.

— Нигә чигенә?! — Өстендә тиен тиресеннән тегелгән тун булса да, Иванның гәүдәсе бизгәк тоткандай калтырый башлады. — Жавап бир, холоп!

Бераз ис алган чапкын тотлыга-тотлыга телгә килде:

— Ике меңгә якин яугир һәлак булды, бөек кенәз. Курбский һөжүмне иртәгә таң алдыннан башларга кирәк, ди. Гаскәр арыды, яралылар, салкын тидерүчеләр дә бихисап.

— Курбскийга әйт, бүген беренче октябрь, иртәгә кальга безнең кулда булырга тиеш! — дип һаман жикеренде хаким. — Булмаса, үзенә үпкәләсен. Әсирләр Нугай һәм Аталык капкаларына жир асты юлын казып бетерделәр инде. Иртәгә аларны күккә очырачакбыз. Тагын шуны тапшыр, мин аның карамагына өч мең укчы жибәрдем. — Иван, әрәм капкандай йөзен чытып, башын чайкады. — Бик кыйммәткә төшә миңа бу кальга! Ни әйтәсеңне исендә калдырдыңмы?

— Калдырдым, бөек кенәзем, калдырдым.

Еракта “гөрст” итеп көчле шартлау ишетелде. Аннары аяк астындагы жир селкенеп куйды. Чатыр диварына эленгән төреләр шапылдап коела башлады.

— Нәрсә бу? — Иван, вәсвәсәгә төшеп, йөзен тун изүе эченә качырды. Тагын да акаеп-бүселеп чыккан күзләре белән алтын жепләрдән тукуылган паласка маңгайларын төрткән баярларны, писарьне һәм һаман да үрә катып басып торган сакчыларны энә күзә аша үткәрде.

Баярларның дәрәжәләргә, мескен тавыш чыгарып, әйтә куйды:

— Бу, бөек кенәзем, сезнең әмер белән Крым капкасы астына куелган ике дары мичкәсе!

— Шуның белән имән капканы күккә очырмакчы булдыгызмы, әрекмән боламыклары?!

Яшьрәк баяр: “Үзегез боердыгыз ич, хаким!” — дип шыңшый башлауга, Иван мәрхүм патша Сафа Гәрәй бүләк иткән сәхтияң күнитегенең үкчәсе белән жиргә типте:

— Молчать, көмшек танау!

Көянтә йоткан залим, итәкләре жиргә тиеп торган тун якасын күтәреп, оясын пычраткан каз кебек әрле-бирле йөренде дә, кызу-кызу адымнар белән чатырдан чыгып китте. Аның артыннан иң әүвәле айбалталы сакчылар, аннары писарь, аннары гына баярлар иярде.

Һәр тарафка куге томан яткан. Баярлар ярдәмгә килмәсә, хаким кальганың кайсы якта икәнән дә онытып жибәргән иде. Махмыр галәмәте инде. Иванның хәтерә вакыты-вакыты белән шундый такырлана ки, үзенең күпме ашаганын, күпме эчкәнән дә белми башлый. Ә ашауга, кәнизәкләр белән типтерүгә, хәмер эчүгә килгәндә, бу шөгъльне үлеп ярата ул. Ач әрвах

шае гәүдәле булса да, мәжлес дәвамында бер сарык түшкәсен урып салган чаклары бар.

Берни дә күрә алмагач, Иван ачы сүгенеп куйды. Ләкин табигать аңа буйсынмый шул. Айга өргән эт өммәтендә генә ул. Табигатьне куркытып та, башын да кистереп булмый. Ул — үзе хахим! Һәм ниндие генә әле! Күпме ниятләре жиңерелде хахимнең аның кирелеге аркасында. Кирәк икән, ул сиңа дус, кирәк икән — дошман. Күккә, почмакка эленгән төрегә карап Аллага ялваруы да Табигатькә ялваруы инде аның. Баксаң, Алла да, Шайтан да бар икән. Төшенә кергән сәер шәүлә белән сөйләшү аңа рәхәт бер жиңеллек бирә иде. Бу кадәр кансызлыктар эшләгәннән соң, ирексездән, күккә карап куя иде ул. Теге дөнья була калса, барысы өчен дә җавап тотасы вакытлар да җитәр бит. Ә хәзер ул Алладан курыкмый. Ул — мәлгуньнәр кавеменнән. Алар аны яклайчаклар. Бу турыда ул кем белән булса да уртаклашырга теләгән иде. Ләкин ярамый, ышанып эч серләрен чишәрлек кешесе юк аның анында. Митрополит белеп алса да күңелле булмаячак. Аның белән теләсәң дә, теләмәсәң дә, исәпләшәргә туры килә. Русиядә абруе зур бу Алла бозавының. Хахимияттә антихрист утыра дип, Иванга каршы фетнә күтәрүе ихтимал.

— И мәлгуньнәр, ярдәм итегез миңа! — дип мыгырдады хахим. — Ант итәм, калганы алырга булышсагыз, Мәскәүдә сезнең хөрмәткә Казан соборын салдырачакмын. Ә казанлыларның барысын да суеп суга ташлатам. А-а, Идел суыннан да күбрәк булачак ул кан! Берсен дә кызганмаячакмын! Берсен дә!

Калыга ягыннан берәүнең моңлы гына җыр сузганы ишетелде:

Карлыгачлар кайда? Ай, һавада,

Җим ташыйлар бугай балага.

Җырлау гына түгел, еларсың да,

Ташып-ташып килгән бәләгә.

Иван, телләрен кысып, шул якка йодрык болгады:

— Җырлыйсыз?! Ярый, җырлап калыгыз. Иртәгә канлы күз ышьләре белән еларга туры килмәгәе! — Аннары ул ачулы тавыш белән писарьга әмер бирде:

— Яз, әрекмән колак! Икенче октябрь таңында “Бөтенрусия”нең бөек кенәзе Иван Дүртенче Казанны алды. Казан суы бихисап мәетләр белән тулды. Кала урамнарында аккан татар каны Казан суыннан да күбрәк иде... Ярый, калганын иртәгә язып бетерербез.

Хахим тагын теге төшне исенә төшерде. “Әгәр төш рас булса? Мәлгунь булам бит инде мин, мәлгунь, — дип уйлады ул, эче пошып. — Әгәр алар Илаһыны җиңә алмасалар? А, ул вакытны кыямәт көндә җавап тотарга туры килер! Әллә, тәхеттән баш тартып, монастырьга китеп барыйммы? Алла белән шаярырга ярамас бит. Юк инде, соңга калдым мин монастырь белән. Беткән баш беткән, иртәгә соңгы һөҗүмгә күчәбез!”

Иван куркып кына ашыга-ашыга кургаш болытлар аккан күк йөзенә күз салды. Бер кара болыт таныш шәүләне хәтерләтте аңа. Җитмәсә, колагында: “Син — мәлгунь! Син — безнеке!” — дигән тавыш яңгырады.

Әллә чынлап, әллә тоелды гына — белмәссең. Бөек кенәз, астына су йөгереп, тиз генә чатырга кереп китте.

Мукыш муктан торган арада

Урыслар чигенә башлагач, меңбашы Хәмитшәех җирдә аунап яткан ат һәм адәм үләксәләрен җыярга, тукушта кулга төшкән улжаны барларга боерды. Бу эш белән төрле тарафлардан килгән аламанчылар шөгыльләнә иде. Алар арасында каланың үзәндә яшәүче карт-корылар, хатын-кызлар, үсмерләр һәм гарип-горабалар да шактый. Шаһит киткән яугирләрне тиешле кадер-хөрмәт күрсәтеп җирләү мөмкинлегенә булмаганлыктан, аларны туп ядрәләре ясаган тирән чокырларга рәт-рәт итеп тезеп җирләргә туры килде. Унбашы, йөзбашларын мәчет ишегалдына аерым-аерым җирләп барырга тырыштылар. Урыс, ял алырга да ирек бирмичә, гел һөҗүм итеп тора. Мәскәү яугирләренең гәүдәләрен һәм ат үләксәләрен диварның аръягына ташлап бардылар. Яланаякчылар (кала сакчылары урысны шулай атыйлар) үз яугирләренең тау-тау өелеп калган үле гәүдәләрен җыеп алу турында уйлап та бирмиләр. Киресенчә, аларны сулы урларга, тирән канауларга тутырып, күпер буларак файдаланалар. Шунлыктан, җил бу якка искәндә, кала эчендә чыдап булмаслык сасы ис тарала. Бу авыр искә авызга чүпрәк бәйләп йөрәп тә чыдап булмый. Ашыга урыс, Ядегәр, Нугай ханы бер меңлек чирү белән килә, дигән имеш-мимеш тараткач, төмам тынычлыгын жуйды.

— Сөлек кебек ирләр жир куенына керә, — дип көрсенде акбүз атка атланган Хәмитшәех морза. Үләкләрне чокырга ташыган аламанчыларны күзәткәндә, аның күзләреннән яшь төгәрәп төште. — Урыс кулыннан һәлак булып өчен бакканмыни аларны аналарыбыз?! И газизләрем, адәм рәтле җирләп тә булмады үзегезне!

Хатыннар, карчык-корчыклар шәһитләренең гәүдәләрен тәртипкә китерү белән мәшгуль иде. Елап күз ышьләре дә калмаган газизләренең сулкылдый-сулкылдый баскын урысларга нәләр укыганнары, аһ-ваһ килгәннәре генә ишетеләп тора. Читтә зур бер ташка утырган Ак әби, юкә таякка таянып, борын астыннан әле күптән түгел генә язган бәетен көйли:

Карада гынай караңгы төн,

Яна кала, үлә батырлар.

Аязыр ла бер, килер ул көн,

Җиңү яулар әле лачыннар.

Һәлак булучылар хәтсез күп. Ике атна элек морзаның да ике улын үтерделәр. Шуннан соң ул загыф-

рандай саргайды, бетеренде. Иллә дә шәп укчылар иде икесе дә. Хәер, алтышар улын югалтканнар да бар калада. Сәүдәгәр Минзабир әнә, алтынчысын да югалткач, акылдан язды хәтта. Хәмитшәех тә ера-вылны житәкләгән соңгы улы Фәрукны югалтудан курка. Кайчак ул үз-үзенә гажәпләнә башлый: башка морзалар улларын саклап калырга тырышкан бер мөлдә, ул үзенекеләрне иң җаваплы, иң хәтәр урын-нарга куя икән. Һәм икесе инде һәлак. Башкача булдыра алмады, мәми авызлар тәрбияләп үстәрмәде ул Хәбибҗамалы белән, чын яугирлар тәрбияләде. Инә-леккә дә, куравычка да бик якландырырга ирек куй-мады.

Аһ, Хәбибҗамал, ул әле төннәр буе багып үстергән балаларының һәлак булуы турында белми. Бәхеткә каршы, Хәмитшәех, ихтималдан ихтирам өчен, аны һәм дүрт кызын урыс явы килгәнче үк Идел-Чулман төерендәге сазлыкка яшереп куйган иде. Күп кенә морзаларның гаиләләре дә шунда яшеренеп ята. Йөз-башы Шәкүрислам сыпайлары саклый аларны. Шәкү-рислам аламанчылардан чирү туплап маташа. Кичә чапкын аннан мәктүб алып килде. Ләкин хәзер анда да тыныч түгел икән. Бүген-иртәгә урыс кыргынчылары килеп чыгарга мөмкин. Алар якын-тирә бистәләрен канга батырып йөри, дигән яман хәбәрләр бар. Август ахырларында Горбатый-Шуйский гаскәрләре Яуш һәм Японча чирүләрен дә тар-мар иттеләр. Арча кирмәне дә вәйран ителде. Хәтсез күп халык әсир төшкән. Кабих урыслар хатыннар белән балаларның да баш-ларын күпләп кискәннәр.

Хәмитшәех әнә шундый уйларга бирелеп торганда, аңа сайман Әбүбәкер эндәште:

— Морза, алпарлар бер воеводаны әсир алганнар! — Бәреннәрен зыңгылдатып биеп торган бурлы аты бик килешә үзенә. Тик батырның алкараукасының сул җилкә турысыннан кан саркып тора иде.

— Нәрсә сөйли?

— Урыска тагын йөз башкорт сыпае ялланган.

— Бусы начар, бик начар, — дип мыгырдады мең-башы.

— Борчылма, морза, аның каравы, безгә ике йөз-дән артык урыс сыпае яланды бит, — дип елмайды Әбүбәкер. Утыз яшьләрдәге ир-егетнең йөзендә елмаю күренде. Тик бу елмаю моңсу булып тоелды Хәмитшәехкә.

Иван тарафыннан җәберләнгән урыс кенәзләре дә казанлылардан ким сугышмый. Кенәз Гоголь әнә, төн-лә белән калыгадан чыгып, өч йөзгә-якын укчыны юк итте. Шуның өстенә, дошманның өч тубын да өстерәп алып кайтты. Мари, чуаш һәм удмурт аламаннары да ярдәмгә килде казанлыларга. Моңың өчен аларның берсе дә алафа сорамады. Үзләре узган-сүткән җир-дә теләсә нәрсә эшләргә күнеккән урыс гаскәриләре аларның да үзәгенә үткән иде. Казан каласының бәйсезлегә өчен барган коточкыч рәхимсез бәрелешләрдә алар, ике дә уйламыйча, үлемгә баралар.

— Тагын ниләр сөйли воевода? — диде Хәмитшәех.

— Бүтән берни дә белмим, ди.

— Ядегәргә чапкын җибәр. Башкорт сыпайлары турында белеп торсын.

— Яхшы, морза! — Ул инде борылып китмәкче иде, әмма аны Хәмитшәех туктатты.

— Ни булды җилкәңә, Әбүбәкер?

— Башак сынып калды, — диде сайман, берни булмагандай.

— Тизрәк алдыр, азып китүе бар. Яраңны бабүнә суы белән юдыр. Яхшы чистарта, диләр.

— Беләм.

Аларны читтә тыңлап торган нөгәрләр башлыгы Мирсәет шаяртып әйтеп куйды:

— Аңа файдага гына бу, морза. Бүген ул үзенең сәрпи укларын Иван ставкасына кадәр очырды. Аннан куркып, урыс залиме чатырыннан да чыкмады.

Бөрмә бизәклә җиңел калканнар һәм кәкрә булат кылычлар белән коралланган баһадирлар шаркылдап көләргә тотындылар. Алар белән Әбүбәкер дә озаклап көлдә.

— Ярый, оланнар, көлү файдалы ул, — диде морза, җитдиләнеп. — Укчыларның садаклары такырайма-дымы?

Нөгәрләр тамак кырып куйдылар.

— Җитүен житеп бетми инде ул, морза. Бүген унҗиде меңгә якын ук ясап алып килделәр шәкертләр.

— Күп түгел бу, урысныкын да файдаланырга кирәк.

— Аларныкы кыек оча, без үзебезнекен генә кие-рербез инде.

— Сезнеңчә булсын, алайса. Тимерчеләктә эш-ләүчеләрнең санын арттырырга кирәк. Сәрпи укларга кытлык кимер. — Морза, авыр сулап, сайманга ак-бүзенең йөгәнән тоттырды. — Ә син, Әбүбәкер, ба-рысын да мәчеткә җый. Ядегәр патша карачысын җибәргән. Тыңлап карыйк, ни сөйләр?

Хәмитшәех, нөгәрләргә ияртеп, манарасын туп ядрәсә кыеп төшергән мәчет тарафына атлады. Уң аягының тезбашы нык сызлый иде аның. "Картлык — картлык шул инде, — дип уйлады морза, йөзен чытып. — Илләнең теге ягына чыктым бит инде. Бар иде таза чаклар!"

Яшь вакытта җыеннарда катнашып, берничә тап-кыр батыр да калганы булды аның. Дәрманлы егет иде Хәмитшәех. Дөрес, йөзгә матур түгел иде түгелен. Алты яшендә атасы сыпай менәргә өйрәткәндә, аттан егылып төшөп, сул яңагының буеннан-буена тирән җөй калды. Борыны да ыргаксыман булганга, аңа кечкенәдән "Юлбасар Хәмит" дигән кушамат тагылды. Шулай да угата чибәр тимерче кызы Хәбибҗамалны үзенеке итә алды ул. Аңа өйләнүен морзалар гына яратмады, күпчелегә Хәмитшәехне озак вакытлар өй-ләнәп узарга тырышты. Соңыннан күнделәр тагын.

Гавам шыгрым булганлыктан, мәчет эчендә таяк тыгарлык та урын юк иде. Ядегәр патшадан килгән карачы Сәмигулла күбрәк каладагы аянычлы хәлләр турында бәян итте. Казанлылар сусызлыктан, ач-лыктан, төрле авырулардан бик күп кеше кырылуы, хәзерлекле гаскәрнең өчтән бер өлеше һәлак булуы,

урыс кыргынчыларының якын-тирә бистәләрдә нинди явызлыктар кылуы хакында үзләре дә хәбәрдар иде. Ә менә базар юлында Шаһгалинең чыбык очы Йосыф морза сыпайларының фетнә күтәргәнлеген һәм аның калган егерме сыпае белән үз йортына кереп бикләнгәнүе турында ишеткәч, халык нәфрәтләнеп шаулаша, кычкыра башлады:

— Йортына үт төртөргә кирәк мәлгуньнең!

— Асарга, мәсләктәшләре күп калыгада, барысын да коралсызландырырга кирәк!

— Бәкләр сата илне!

— Аларның да төрлесе бар!

— Хурлык! Татарның башын татар ашый!

— Сөембикәне дә үзебез харап иттек!

Жыен менә шулай күңелсез тәмамланды. Кәбир мулла ахшам намазына чакырып азан әйтмәсә, бу кайнаш бик озақ дәвам итәр иде өле.

Ядегәр — чапкын

Шаһгали Әндрі әбәтенә кадәр үк Ядегәр патшага җибәргән чапкынын көттө. Гомере буге хатын-кызлар белән ирлеген череткән Касыйм ханы бу юлы да, мунча бакасы кебек, чатырыннан чыкмыйча, унбиш кәнизәк куенында күңел ачып ятуда иде. Уе гел Ядегәр тирәсендә буталды аның. “Ахмак булдым мин, чапкын җибәреп, — дип уйлады ул, чалкан яткан шәрә Кәтринәнең кайнар ботларын үбеп. — Ышанмас миңа патша”.

Иванны бөтен вәжүдә белән күрә алмый башлады Шаһгали. Ядегәр аның шартын кабул итсә, Шаһгали бүген төнлә үк аның ягына чыгачак. Шарт шундый: Иван мәлгунь җиңүгә ирешә алмаса, Ядегәр төхәттән баш тартырга тиеш.

— Иди сюда, миленький! — Маруся аны Кәтринә кочагыннан өстерәп төшерергә маташа иде. Исәргән марҗа! Унбиш кәнизәк арасынан иң дәртлесе ул, сугым биясе кебек үзән кая куярга белми. Нич кенә дә канәгатьләндереп булмый үзән.

— Иди отсюда! — дип ыжылдады Шаһгали. Аннары сайманына кычкырды: — Әхмәт!

Йөреше-ишарәләре белән хатын-кызны хәтерләткән сайман тиз килеп керде.

— Мин монда, патшам!

— Ал Марусяны үзеңә! — Шаһгали инде болай да ябышып беткән тумра кара күзен кыскандай итте. Хәлең җитмәсә, ярдәмгә дәртләрәк егетләргә чакыр.

— Рәхмәт, патшам. — Бәбәйкә сайман сөенеченнән чак кына биеп җибәрмәде. Хатын-кызлар кебек нәзакәтле генә күзләрен уйнатып, идәндә башын күтәрә алмыйча дүртаяклап үрмәләп йөргән кәнизәккә ән-дәште:

— Иди сюда, моя хорошая!

Маруся үзән күтәрәп алырга маташкан сайманның

күкрәген йодрыклары белән төяргә тотынды:

— Не хочу к тебе, холоп, не хочу!

Шаһгали кәнизәккә усал карап куйды:

— Иди!

Хужасының сүзләреннән батыраеп киткән Әхмәт, бүре сарыкны эләктергән кебек итеп, кәнизәкне бер селтәнгүдә иңенә алып салды.

— Ай, какой хороший! Ай, какой сладкий! — дип тәкърарлады ул, аны күтләреннән чәбәкләп. — Ни бойса, и тебе хорошо, и нам будит хорошо!

Әхмәт чыгып киткәч, янә Шаһгали Кәтринә кочагына сенде. Тик аның борынына ниндидер сасы ис килеп бәрелде. Көне буге хәмер чөмереп, әлүен нигъмәтләр белән авыз итеп яткан марҗа бөтен урын өстен тутырган иде. “Иваны гына түгел, кәнизәкләре дә мәс-хәрәли башлады”, — дип уйлады Шаһгали, ачуы кабарып.

— Аһ, зараза! — Хаким, ыжылдап, кыска юан бармакларын Кәтринәнең нечкә муенына батырды. — Көләсеңме, ана мәче!

— Что такое? — Берара вакытка айнып киткән марҗа, үзенең хурга калганын аңлап, тәмам хәлсез калды.

— Открой рот!

Елан кебек боргалана башлаган кәнизәк буйсын-маска итте. Аның нәрсә эшләргә җыенганын ул яхшы белә иде.

Шаһгали, мөндәр астында яткан хәнҗәрән чыгарып, аның бугазына куйды:

— Открой рот!

— Писать хочешь, да? — дип киреләнде Кәтринә. — Ну нет уж!

— Ах, ты так?! — Ачудан йөзә каралып чыккан Шаһгали, үзе дә сизмәстән, хәнҗәрне кәнизәкнең ак муенына утыртты. Сиптереп аккан кан битенә килеп бәрелгәч, ул тагын да котырынып, аның йөзен кис-кәләргә кереште.

Кара канга баткан марҗа чиелдап урын өстеннән төгәрәп төште. Читтә ухылдашып бер-берсен иркәләп-үбеп яткан кәнизәкләр, кычкырыша-кычкырыша, бер почмакка өелделәр. Шаһгали, хәнҗәре белән һаваны кисеп, аларга якынлаша башлады:

— Нәрсә, дуңгыз балалары, яшисегез киләме?! Авызларыгызны ачыгыз барыгыз да!

Арада иң яше булган Евстафия Шаһгалинең читтә яткан кылычын кыныннан суырып чыгарды.

— Не подходи, монгольская рожа! — Зәһәр иде аның тавышы.

— Аһ, син шулаймы?! — Шаһгали, ачуыннан буылып дәрәҗәгә җитеп, бүртенеп чыкты. — Монгольская рожа, дисең, алайса?! Открой рот, паскуда!

— Не посмеешь! — дип ысылдады Евстафия. — Царю скажу, что его ненавидишь. Меня ты можешь резать, но всех не перережешь! Спросит у тебя батюшка, мол, куда дел его красавица. А то, случайно, и про гонца узнают, которого ты тайно отправил к хану казанскому!

— У-у, елан! — Мөгезе сынган Шаһгали хәнҗәрән

читкә томырды. — Әхмәт! Әхмәт, дим!

Бу юлы сайман тоткарланды. Маруся белән күңел ачып ята булып. Аның урынына ишәктә башка өчбаш күренде.

— Кайда Әхмәт?! — Шаһгали аны якасыннан алды.

— Ул... Маруся белән.

— Бар, нөгәрләреңне чакыр! Менә бу чаршау биләргә демектерергә кирәк!

— Нәрсә?

— Әппәр итәргә кирәк, дим!

— Аңладым, патшам!

Татар телен белмәгән көзгә көннәзләргә, хакимнең коточкыч әмер биргән башларына да китермичә, бытыр-бытыр килеп ашыкмыйча гына киенә башладылар. Шаһгали исә, тиз-тиз өстенә элп, чатырдан чыгып китте. Ул арада Әхмәт белән Габдерәхим, биш-алты нөгәрне ияртеп, чатырга уздылар.

Эчтә берара вакыт иләнеләп чыелдаган, чәрелдәгән, ыңгырашкан авазлар ишетелә торды. Аннан тынлык урнашты. Әмерне жиренә житкереп үтгән жәлләдлар башсызландырылган шәрә гәүдәләргә, аякларыннан сөйрәп, кузгалык арбага ташый башладылар.

— Вә иләһи торжагун! Әрәм мал! Ярый, орлыклары Мәккәдә түгел, табылып әле, — дип мыгырдады Шаһгали, жиргә төкереп. Һәм арбаны Казансу тарафына төгәрәткән нөгәрләргә кычкырды:

— Яхшылап батырыгыз, калкып чыга күрмәсеннәр!

Тегеләр, ярар дип, баш кактылар.

“Бөтенрусия”нең бөек кенәзе Шаһгалигә бу көннәзләргә сиксән морза башы өчен бүләк иткән иде. Кем белә, бәлки алар арасында шымчылар да булгандыр? Әнә бит, Евстафия тешләрен ничек ыржайтты. Каян белгән ул аның чапкын жибәргән? Тукта, Кәримулладан башка моны белүче юк иде ләбаса! Кәкрә килде аңа бу егет, бик кәкрә килде. “Кайтсын әле, төбәрәген укытам мин ул тыны беткерегә!” — дип уйлады Шаһгали, карасына кабынып.

Урыс һөҗүмгә күчә

Намаз озак бармады. Халык сәждәгә китеп утырган бер мәлдә, күзәтү манарасында кауга кага башладылар.

— Урыс һөҗүмгә күчте! — дип кычкырды Хәмитшәех, намазлыгыннан күтәрелеп. — Аллаһы безнең белән, сынатмыйк, ватандашлар! Үзем дә күзем, дип яши торган вакыт түгел, ичмасам афәт килгән көндә бер-беребезгә булган үпкә-рәнжешләргә онытып торыйк!

— Бирмибез Казанны! — дип шаулады гавам.

— Яшәсен Ядегәр!

— Яшәсен сәед Кол Шәриф!

— Иванга — үлем!

Гавам дәррәү урамга ташланды.

Карачының Хәмитшәехкә аерымы сүзә бар иде. Мәчет эче бушап калгач, ул аның янына килеп, ерактан гына сүз башлады:

— Хәлләр ничек, морза?

— Алланың биргәннән шөкер, үлмәдек әле, карачы, — дип жавап бирде Хәмитшәех, төксә генә итеп. — Йә, ничек анда минем кызым?

— Хәдичә синең ризалыгыңны ала алмаганга борчыла.

— Хәзер мин аңа үпкәләмим инде. Узган эшкә салават. Тик, атасын чак кына ихтирам итсә, мине бер генә тапкыр булса да күрергә тиеш иде ул.

— Килмәдек түгел идек, морза, үзең кертмәдең.

— Бер тапкыр кертмәгәнмен икән, икенче тапкыр килергә иде, — Сәмигулланың алтын җепләргә белән чигелгән панарас чалма-чапаны елкылдаганнанмы, әллә аруданмы, Хәмитшәехнең күзләре әлҗе-мөлҗе килә башлады. Әллә нинди тәмле хушбуй исләре аңкый иде аннан.

— Ничә еллар хыялландык без шушы сүзләргә ишетү турында! — дип төк теллеләнде карачы. — Хәзер мин, әтиң безгә бәхил, дип Хәдичәгә сөендерә аламмы?

— Аласың булып чыга инде, — Хәмитшәех үзен һаман коры тотты.

— Димәк, син мине кияү дип таныйсың?

— Юк, танымыйм. Чөнки син — Шаһгали сыңары. Бу турыда мин патшага да әйткән идем, ни кызга-нычка, ышанмады.

— Нигә шулай дисең, каенәти?

— Әти диясе булма миңа, Сәмигулла! — Кызып киткәч, Хәмитшәех аның карачы икәннән дә онытып жибәрде. — Шаһгали тотык итеп Мәскәүгә алып киткән морзаларның исемлеген кем төзде?

— Аһ, кырыс кеше син, морза! Аны һаман да мин бирде дип уйлыйсыңмы?

— Син, әлбәттә!

— Кая, күрсәт миңа ул исемлекне!

— Аны Шаһгали генә күрсәтә ала инде.

— Шаһитларың бармы?

— Улым Фәрук синең Йосыф морза белән пышдашканыңны ишетеп торган.

— Әкият! — дип кычкырды Сәмигулла, төкерекләрен чәчеп, һәм кулындагы ал нишанлык тамга сугылган мәктүбне сузды. — Бу сиңа, Ядегәрдән!

Хәмитшәех, мәктүбне кулына алып, читкәрәк китеп басты. Патша аңа нөгәрләр белән каладан чыгып китәргә куша. Ярдәм көтәр жиребез юк, дигән. Ну-гайлардан чирү килмәчәк. Кырым һәм Себер ханлыкларына янә жибәрелгән чапкыннар да кайтып житә алмаганнар. Әллә барып житкәннәр, әллә... Болын ягына китеп, аламан тупларга кушкан Ядегәр.

— Нәрсә яза? — дип сорады Сәмигулла.

Икендә күлгәсә кадәр озын гәүдәле карачының мәктүб эчтәлегә белән кызыксынуы Хәмитшәехтә шик уятты. Белмәсәң бу очлы колакның нәрсә эшләргә

жыенганын!

— Белмәвәң яхшырак! — дип җавап бирде Хәмитшәех кырыс кына.

— Ә мин барысын да беләм. — Карачының күзләре елтырап куйды. — Болын ягына китәргә куша ул сиңа.

Мәчет янында гөрселдәп туп ядрәсе ярылды. Зур гына ядрә кыйпылчыгы тәрәзәне чәһел итеп, зырылдап баш очыннан узды да, диварга килеп сыланды. Хәмитшәех белән Сәмигулла чак кына идәнгә капланып өлгерделәр.

— Ярый, миңа китәргә вакыт, — диде Хәмитшәех, өстен кагып. — Син дә үз юлыңда бул инде, Сәмигулла! Исән булсак, бер очрашырбыз әле.

Карачы сүзләрен теш арасынан гына кысып чыгарды:

— Очрашырбыз, каенатакай, әлбәттә, очрашырбыз! Карачы белән морза әнә шулай аерылыштылар.

Касыйм ханы ачулы

Кәримулла — чандыр гына гәүдәле, иләмсез озын борынлы адәм — караңгы төшкәч кенә кайтып керде. Тумышы белән ул, Шаһгали кебек үк, Касыймныкы. Хаким Казаннан чыгып качканда келәтләргә суны ул агызды инде.

— Юллар уңдымы? — диде Шаһгали, аңа каш астыннан гына карап.

— Булмады, патшам! — Кәримулла, гадәттөгечә, су бакасы күк лажраеп, хаким утырган өстәл янына килеп кунаклады.

— Вәземләп сөйлә!

— Минә кабул иткәч, Ядегәр карачыларын җыйды. Сөйләшү-киләшүдән бигрәк, күбрәк сине сүктеләр. Ядегәр сине сатлык татар дип атады. Шаһгалинең чираттагы хәйләсе генә бу, диде. Чак кына аякларыңны алып качтым. Ядегәр кысылмаган булса, шунда ук асып куялар иде. Урамга чыккач та чат саен арттан төкереп калдылар. Бала-чага да ташлар ата-ата куды.

— Һәм бик дәрәс эшләгәннәр! — Максуты хасил булмаган Шаһгалинең җене тагын да котыра башлады. — Әллә сөөнәп, үбеп каршыларлар дип уйлаган идеңме? Әтәч азан әйтә башласа, үбәрләр, бәлки. Әтрәгәләм без синең белән алар өчен, аңладыңмы?

— Аңламаган кая инде, патшам. Йөрәкләр кысылып-кысылып куйды хәтта, үз туганнарыбызга каршы барабыз бит.

Шаһгали аңа әтрафлы сөальләр яудыра башлады:

— Кальгага кергән-чыкканыңны күрүче булдымы?

— Юк, бер кеше дә күрмәде.

— Кибәк очырасың, агайне!

— Валлаһи әгәр! Ак тәүбә, кара тәүбә! Башым урталай ярылсын!

— Булмаган баш белән ант итмиләр! Ә кәнизәкләр

синең Ядегәргә киткәнеңне каян белә?

— Белмим.

— Беләсең, Мәккә мәшриге, бик яхшы беләсең! Кичә Евстафия белән йокладыңмы?

— Ие. Соң, үзең куштың ич, патшам.

— Куштым, анысы хак. Әмма бортак авыз икәнеңне белгән булсам...

— Нинди бортак ул, патшам?

— У-у, мөртәт, гаебеңне дә таний белмисең, ич-маса! Ә андыйларны мин, “беләсеңме”, ни эшләтәм? — Шаһгали, сикереп торып, көмәрәннән Гали кылычы кебек ялт-йолт уйнаган хәнҗәрән суырып чыгарды. — Беләсеңме, мин ни эшләтәм синең кебек кәлима тегермәннәрән?!

— Ни гамәлең бу, патшам? — дип шыңшыды Кәримулла, урындыгыннан егылып.

Залим икеләнәп тормады, хәнҗәрән яшен тиз-легендә болгап, аның ике күз арасына утыртты. Бичара яугир, аһ итеп, җиргә ауды.

Иван үткергә элмәй

Төнге сәгать унберләр тирәсендә Шаһгалине Иван Дүртенче чакыртып алды. “Бетәм бугай киртә сикереп йөри торгач”, — дип уйлады Шаһгали, хафага калып. Бөөк кенәз аның Ядегәргә чапкын жибергәннен белә булып чыкты. Барысын да күрәп-беләп тора чешле бәбәк! Хәтта кайчан кергәннен һәм чыкканын әйтеп биргәннәр үзенә. Күзәткәннәр, яхшы күзәткәннәр.

— Йә, сөйлә, Ядегәр белән ни борчак бүрттердегез? — Иванның соры күзләре чекерәеп куйды. Өяңгә килгәндә ул һәрвакыт шулай итә.

Югалып калырга ярамый иде. Тизрәк көртлек маена манарга кирәк. Бер генә тапкыр тотлыкса да, Иван Шаһгалинең башын кистерәчәк. Шуңа күрә ул, әлчи басып, берни булмагандай, тыныч кына җавап бирде:

— Бернинди дә борчак бүрттермәдек, кардәшем (бөөк кенәз белән Шаһгали элегрәк бер-берсенә әнә шулай эндәшәләр иде). Чапкын аңа минем шартымны гына тапшырды.

— Шартмы? — Залим, телләрен ыржайтып, шаркылдап көлә башлады. — Синең шартнымы?

Түбәнсетелүләргә күнә башлаган Шаһгали, Иванга нәфрәтле күзләрен күрсәтмәскә тырышып, башын аска иде.

— Әйе, кардәшем, минем шартымны.

— Синең аңа янарлык гаскәрең бармыни? — Иван “кардәшем” димәде. Димәк, бик нык ачулы.

Шаһгалинең моржасы толкаланды. Читтә аларны тыңлап торган баярлар үзара пышылдаша башладылар. Касыйм ханының мин-минлеге аларның да ачуын чыгара башлаган иде.

— Исеңдә калдыр, холоп, шартны мин генә куя алам!

— Холоп?! — Бу сүзләрне ишеткәч, хөббе нәфесле Шаһгалинең башы әйләнен китте. Чыңгыз хан то-кымыннан булган Касыйм патшасы “кардәш”тән хо-лопка әверелде хәзер. Ләкин каршы әйтмәде. Иелгән башны кылыч кисми, диләр. Бу юлы да башны ияргә кирәк. Юкса, эшләр харап.

— Ә син үзеңне кем дип белдең? — диде Иван, тантана итеп. — Миннән башка син беркем дә түгел. Ишетәсеңме, беркем дә түгел! Мин булмасам, алар сине жиргә тереләй күмәләр иде. — Аннары ул, астан ут йөртеп, сорап куйды: — Ярый, ә чапкының кая?

— Мин аны үтердем.

— Нигә?

— Минне казанлылар ягына чыгарга кодалаганы өчен.

— Менә бусы — яңалык! Шулкадәр ышанычсыз яугирне дошман өненә чапкын итеп жиберәләрме?

— Мин аны әлмисактан бирле белә идем, кар-дәшем, — Шаһгали “кардәшем” дигән сүзне юри еш кабатлап торды. — Тик бу юлы...

— Нигә туктап калдың? Нәрсә — “бу юлы?!”

— Сатылган, кабах. Ике сандык алтын-көмеш вәгъ-дә иткәннәр.

Иван авызын чалшайтты:

— Ә син сатылмадың инде, әйеме?

— Мин инде ничәмә-ничә еллар сезгә тугры хезмәт итәм, — диде Шаһгали, күзләреннән яшь чыгарып (чын күз яшьләре түгел иде бу). — Шушы вакыт эчендә бер генә тапкыр да сезнең сүздән чыкканым булмады.

Иван, чабатага кыршау сугып, әйтте:

— Кәнизәкләрне кая куйдың? Алар да Ядегәргә сатылганнармы?

— Көлмәгез, бу чыннан да шулай. Евстафия, Нугай ханы казанлыларга ярдәмгә ун меңлек чирү белән килә, сиңа шулар ягына чыгарга кирәк, дип колак итемне ашап бетерде.

— Аларны да әппәр иттең инде, әйеме? Гәүдәләрен Казансуга агыздың инде? Марусяны казыкка утырт-тың...

— ...

— Нигә дәшмисең? Җавап бир!

— А, кичер мине, кардәшем, кызып киткәнмен. Гаебемне каным белән юармын!

— Кәнизәк кенә булсалар да, аларда урыс каны ага. Әгәр мин синең үзеңне дә әппәр итәргә кушсам?!

— ...

— Җавап бир!

— ...

— Әллә куркак яугирләрнең сине яклап баш күтәрер, дип уйлыйсыңмы? Ялгышасың, алар сине үзләре үк бик теләп дөмектерерләр иде. Араларында хахим булырга кызыгучылар күп. Кара аны, моннан болай мине узып кыл гына кыймылдатсаң да, яман хәлдә калачаксың!

Иван төкереккә дә “ярхәм” укып торган баярларга таба борылды:

— Сезгә дә кагыла бу, адәм актыклары! Миннән башка бер-бер гамәл кылсагыз, башыгыз бетте дип

санагыз!

Язмыш дигәннәре Шаһгалигә бу юлы да шәф-кәтлә булды. Залим аны гафу итте. Нигә?

Шаһгали чыгып китүгә, бөек кенәз баярларга һәм каравылга “Чыгып торыгыз!” дигән ишарә ясады. Ул Касыйм ханы төгамчесен көтә иде. Чатырда гадәт-төгечә писарь гына утырып калды.

— Сөөнмә, туң танау, гафу итмәдем мин сине! — дип зәһәрләнде Иван, арлы-бирле йөрөнөп. — Алай гына алдый алмассың хахимеңне! У-у, убыр, ничек түзем мин моңарчы бу килбәтсез адәмгә?! Кардәш, кардәш! Кабердә күрергә язмасын мондый кардәшне! Ни кыяфәте, ни акылы юк! Берсен бирмәсә, икенчесен бирергә тиеш иде бит Ходай. Ә мәкер бар үзәндә, нинди генә әле!

Ул арада ишектә, сыерга ияр таккандай, эткә жылпуч яккандай өс-башлы бөкре төгамче күренде. Ишек катында йөгөнөп алгач, ул сөяк сораган сыман, бөек кенәзгә текәлдә. Шаһгалинең төгамчеләр баш-лыгы Сөнгать исемле иде. Илләне узып барган бу Хода мәхлугы, кыяфәткә кипкән балыкны хәтерләтсә дә, зәп-зәңгәр күзләре иллә дә тере һәм зирәк күренә. Һәрхәлдә, бөек кенәзгә әнә шулай тоелды. Ләкин — ни гажәп! — аның һәр мөселман кешесенә хас сакал-мыегы юк иде.

— Сакал-мыегыңны кайда кырдылар? — дип со-рады Иван, һаман арлы-бирле йөрөнөп.

Бөкре ялагай тавыш белән җавап бирде:

— Үсми бит, бөек кенәз.

— Тумышың белән кайдан?

— Касыймныкы мин, бөек кенәз.

— Шулай дип уйлаган идем мин аны.

— Каян белдегез, бөек кенәз? — диде төгамче, төшләрен агартып.

— Сөйләмәңдә Касыйм шивәсә кычкырып тора синең.

— Сез безнең телне беләсезмени?

— Әз-мәз. Минем үземдә дә татар каны бар, ди-ләр.

— Булмас, бөек кенәзем, шундый бөек урыс ха-кимендә әшәке кан акмас.

— Шулаймы? — дип ыжылдады Иван, авызын чал-шайтып. — Әшәке кан дисең инде, алайса?!

Бөкре шып булды. Әлегә гыйбарәне ычкындырып нинди ялгышлык эшләгәнән хәзер генә аңлады йо-мышлы татар. Бәхетенә каршы, ул көткән давил бул-мады.

— Шуйский белән кайчан иснәштегез? — диде хахим, сүзне икенчегә бoryп.

— Без бер-беребезне күптән беләбез инде, бөек кенәзем, — төгамче берәз гына тотлыга иде, аерым сүзләрне йотып-йотып жиберә. — Төгәлрәк булсак, Шаһгали соңгы тапкыр Казаннан чыгып киткәч, Мәс-кәүдә таныштык без.

— Ышанычны аклый алырсыңмы?

— Аклармын, бөек кенәзем, һичшиксез аклармын! Кайчан тотынырга?

— Хәзер түгел, Казанны алгач. Шуйский үзе хәбәр

салыр.

— Аңладым, бөөк кенәзем!

— Агуның куәтлесен куллан. Кара аны, холоп, Шаһгали исән калса, үзеңне дә үтерәм!

— Борчылмагыз, бөөк кенәзем, барысы да сез дигәнчә булыр!

Иван, бөкрегә жирәнүле караш ташлап, йодрык кадәрле янчык ыргытты.

— Калганын эшне башкарып чыккач, — диде ул. — Нәрсә карап торасың, күзле бүкән? Алтын ул янчыкта! Ә хәзер, бар, үз юлыңда бул!

Яшерен мәктүп

Хәмитшәех белән аерылышуга, Сәмигулла Хан сараена кайтты. Шаһгалигә яшерен мәктүп язарга кирәк иде.

— Ярар, каената, — диде ул, каурый каләмне карага манып, — бөтенләйгә котылырга вакыт җитте синнән. Болын ягына китеп әлләни майтара алмассың. Каенананың да кайда яшеренеп ятканын беләбез. Әллә син Ядегәр миннән серләрен яшерә, дип уйлыйсыңмы? Юләр син, каенатакай, юләр! Минем карачы булуымны онытып җибәргәнсең. Иртән дә, кичен дә падишаһ янында мин. Иң әүвәле Идел-Чулман төерендәгә сазлыкка юл тотасың инде син. Менә шунда табарсың әжәлңе.

Сәмигулла яшерен мәктүпне сәркатиб егет аша җибәрде. Бу ач Казанда теләсә кемне сатып алырга мөмкин. Бөтен кеше дә юләр ватанпәрвәр түгел. Сәркатиб мәктүпне бер телем ипигә ялланган Сәлим атлы малай аша юллай. Утыз тугызлы булса да, мәче кебек сиздерми генә йөри белә ул. Кальга белән Шаһгали чатыры арасын бер генә тапкыр таптавы түгел. Шулай да, чапкын малай кайтып җитмичә, карачы тынычлана алмады. Калага кәргәндә эләктереп алсалар, телен тиз чишәләр инде аның. Бусын да алдан уйлап куйды Сәмигулла. Эзгә төшә башласалар, ул шундук сәркатибне агулап үтерәчәк. Ә хат ташучы малай карачы турында берни дә белми.

(Ахыры киләсе санда.)

Рәхмәтлебез, ә шулай да...

“Идел” журналын беренче көннән үк яздырып алабыз, укыйбыз. Шушындый эч-төлекле, милли җанлы журнал чыгаруыгыз өчен мең-мең рәхмәт.

Әмма соңгы саннарында күңелгә ятмаган язмалар күп чыкты. Ул да булса администрация башлыклары, күпме сөт, шикәр чөгәндерә алу, нефть суыру, торба сузу, газ кертү, икмәк җыю, шуның ише сүзләр белән журналыбыз төссезләнде. Мондый язмаларны барын да җыеп “Ватаным Татарстан” газетасына бирергә иде. Анда шуның ише язмалар көн дә чыгып тора. Дөрәс аңласагыз иде, без Норлат, Зәй һ.б. район уңаннары алдында баш иябез, рәхмәтлебез. Һәр район уңаннары турында язсак, журнал бите генә түгел, китап бите дә җитмәс иде.

Миңа калса, журналыбызда әдәби әсәрләр, роман, повестьлар, тарихыбызга, дәүләтчелек, рухи байлыгыбызга караган язмалар урын алырга тиеш. Шаулатып референдум үткәрдек, бәйсезлек, конституция көнен бәйрәм итәбез. Шуның өстенә, безгә урыс паспорты тараталар.

Телевидение, радиобыз хәзергәчә саф татар телендә сөйләшми. Казан радиосы иртән 2 сәгать сөйли, көндез 1-2 сәгать, кич 1-2 сәгать, аның да яртысы урыс теле белән чуарланган. Рухи мәркәзебез соңгы вакытта Чаллыга күчте. “Күңел” радиосы иртән 7 дән башлап, кич 10га кадәр күңелебезне күтәрә, кайчан бездә дә “Күңел” радиосы шикелле саф татарча телевидение, радио булып икән? Урысның бит саф урыс радиосы, “ОРТ”, “Россия”, “Петербург” телевидениесе көн-төнә эшләп тора. Әйе шул, без һаман да хыялланабыз гына. Сораулар бик күп, ә җавапларын “Идел” журналы битләрендә дә күрәсе килә. Ә “Идел”ебезне һаман да укыйбыз, яратабыз.

Түбән Кама эшчесе
Данил Ситдыйков

Бу — хак

“Идел” журналы яшьләргә диләр. Ышанмыйм. Аны барыбыз да яратып укыйбыз.

Әйе, мин ассызыклар шуны өйтәм: Бу — хак. Сарман төбәгендә аны алдыралар, һәм кәгазь битләре тузып беткәнче, кулдан-кулга йөртеп укыйлар.

Чөнки аның һәр санында өр-яңа бүгенгебез һәм иске-узган тарихыбыз! Мисаллар китерә торсаң, күләмле бер язмага гына сыймас, ахры. Шулай да аның унынчы санында басылган язмалардан кайберләренә генә күзәтү ясарга теләм.

Бу сан Әлмәт районындагы милләттәшләребезгә багышланган. Үз туган жирен яратучы, аны төзекләндереп торучы, туган жирдән ургылып чыккан чышмәләренә тәмлә суын, шул жирдә үскән арыш икмәген үз иткән һәм туган төбәккә кендеге береккән милләттәшләремә мин дә гашыйкмын!!!

Монысы бик шөп, әмма үземне борчыган бер нәрсә турында да өстисем килә, уйланам. Ник бер генә татар генералы да Татарстанның милли азатлык хәрәкәтендә жаны-тәне белән катнашмый? Татар генералларыннан Акчурин, Гәрәев турында язмалар укыганым бар. Әмма аларның милләт, милли мөстәкыйльлек, борынгы болгар бөеклеген, татар пакьлеген турында жан авазы белән милләттәшләремә дәшкәннәрен хөтәрләмим.

Сарманымның Иске Көшер авылында туып үскән генерал-майор Марат Лотфуллин да милләтнең асыл заты вә горурлыгы түгел. Алар туган төбәкләренә кайткач, ялтыравыклы киёмнәре, лампаслы чалбарлары белән, әлегә дә баягы, татар жаны сытып чыгарылган маңкорт милләттәшләремне, токымлы әтәч кебегрәк, кызыктырып киткәлиләр. Чөнки алар Рәсәй колониталь армиясенә түбән сортлы колларыннан туган жан ияләре!!! Шулай булса да милләттәшәм Гаваз Низамов дәрәҗәсиз “Идел” журналында!

*“...Генераллар дошман эзли,
өй, кешеләр, күрүмәгез.
Ачлы-туклы эшли-эшли
генераллар үстөрәбез...”*

Өнә шундый кечкенә язмалары да, “Биек тауның башларында” (Факил Сафин), “Космодром һәм сессия” (Ләбиб Лерон), “Русиянең көнчыгыш сәясәте” (Булат Хөмидуллин) кебек уйланырлык язмалары да журналны энциклопедик фикер байлыктары белән бадалар, кызыклы итәләр. Шулай булса күрсен.

Үл бербөтен китап бит. Һәр авылда, һәр татар гаиләсендә үз-үзенә, туган төбәгенә, үз ил-көнәне хуҗа булырлык фикердәш милләттәшләр тәрбияли алабыз икән, аның 5500 данә белән чыгуы бәхетләр өчен генә.

Шәхсән фәкыйрегез өнә шулай изге максат юлында.

Укучы яки әбүнәче журналны, үзенә туган төбәгә, бигрәк тә шул төбәктән чыккан, Тукайча өйтсәк, “ат уйнатырлык” журналистлары кәләмәннән булган язмаларны кабат-кабат укый, башкаларга да сөйли. Журналга “Мәдрәсә” сәхифәсен кыюрак кертергә иде, аны берничә битлек иткәндә, бары отарбыз гына.

“Исәнме Сез!”, “Нәсер”, “Жир түгәрәк”, “Ша-Ярыш” рубрикалары да кызыклы гына түгел, гыйбрәтлеләр дә!! Сүземне кыскартып шуны өйтсә килә, журнал киләчәктә дә шулай уйланырлык язмалар бирер дип ышанам. Милләттәшәмне, никадәр авыр булса да, үз-үзенә хуҗа булырлык, уйлап, уйланып, бары кешелекке гамәлләр генә кылырлык итеп тәрбияләү зарур.

Моңар алыну һәрбер үзен татар жанлы итеп санаган милләттәшәмнең изге бурычы! “Идел” аны бүген уңышлы башкара.

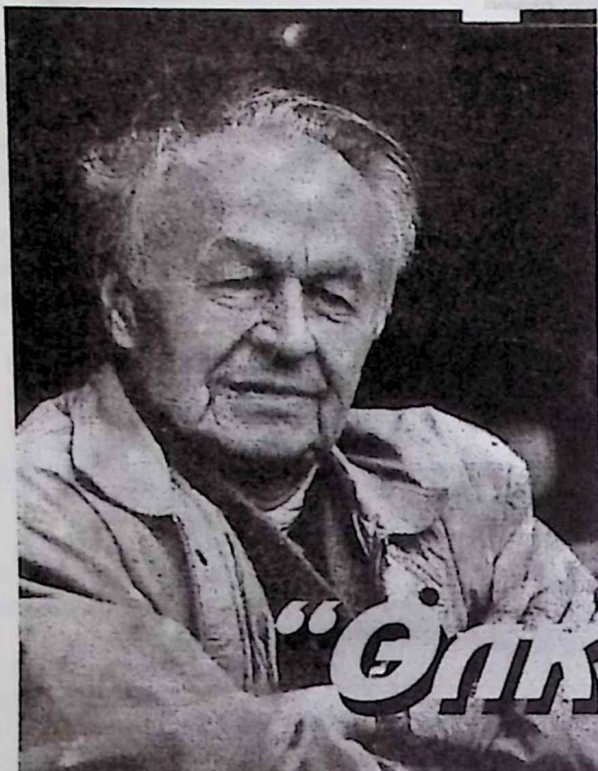
Илгизәр Акмал. Сарман авылы

Дәресе шулай

Хөрмәтле редакция!

“Идел” — чыга башлаган көннән башлап минем якын дустым. Миңа аның бай эч-төлекле, авторларының күп булуы ошый. Мин мәктәптә татар теле һәм әдәбияты дәрестәре укытам. Татарстанда яшәп иҗат итүче язучыларның китаплары безнең якка килеп жите алмыйлар. СССР җиме-релгәч, Казанда басылган китапны күргәнем юк дисәм, андый укытучы булмас, диярсез. Ләкин дәресе шулай. Ярый әле “Идел” бар, әдәбият мәйданына көмнәр килгәннән, йөгәннең көм кулында икәннән дә белмәс идек. Кайсыбер әсәрләр өчен ат башы кадәр алтын бирер чаклар да була.

Эшегездә зур уңышлар теләп, Сания Шәрипова. Башкортостан, Буздәк районы, Уран авылы.

Әгдәс БОРҖАНОВ,

тарих фәннәре докторы, профессор

"Әлжәңгәйгә" аркаланы

Үзенең карагүллыгы белән дан тоткан "Наш современник" журналында (1997, №4) Ямил Мустафинның минем "Татарские новости" газетасында чыккан (1997, №9 (47)) "Почему я татарин" дигән мәкаләм уңаеннан язылган хаты басылды. Ул мине анда урысларны сөймәүдә гаепли. Иң әүвәл ике искәрмәм бар.

Беренчесе — мин бу авторга җавап бирергә теләмәгән идем. Бәхәскә керү урыслагының соңгы ноктасына җиткән, урыс "патриотлары" тарафыннан үтекиләнгән надан нацмен өчен зур дәрәжә булып иде. Аның бит намусы да шул кимәлдә: урыс әйтмешли, "ему плюй в глаза, а он: "Божья роса". Ләкин "Идел" журналының җитәкчелеге миннән ул бәндәгә җавап бирүемне үтенде. Эш шунда ки, минем әлеге мәкалә иң башта "Идел"дә дөнья күргән иде*, соңыннан аны бүтән басмалар, шул исәптән "Татарские новости" газетасы да, күчереп нәшер итте.

Яшьләр журналының фикеренчә, милләткә рухи йогынты ясарга теләүчеләрнең кемлеген укучы белеп торырга тиеш. Әлеге очракта бу мәжбүридәр дә, чөнки авторның исем-фамилиясе мәселәмәчә. Икенчесе — Я.Мустафинның (моннан соң Я.М.) таләп итүе буенча, мәкалә дөнья күргәннән соң, Мәскәүнең татар җәмәгәтчелегә катнашында газета редак-

циясе аның хакында фикер алышу үткәрде. Ул шактый шаулы узды, әмма беркем дә Я.М.ны якламады, киресенчә, мәкаләгә зур бәһа бирелде. Жылыштагылар бердәнбер очракта гына Я.М.га теләктәш булдылар: аның "мин маржа хатыным аркасында гына кеше һәм язучы булдым", — дигән белдерүе игътибарга алынды; каләмдәшләре аны уңышлы өйләнүе белән табрик иттеләр. Я.М. хатының эчтәлегенә күчеп шуны әйтергә мөмкин, ул үз яз-

масында татарларның инкыйлапка кадәр операдан, балеттан бихәбәрләгенә басым ясай, ә Совет хакимияте аркасында аларда, янәсе, музыка сәнгатенә Ф.Мансуров һәм С.Гобәйдулина кебек эшлеклеләре пәйда булган. Урыслар белән дуслык аркасында татарлар, автор уенча, күрәсен, бүтән уңышларга ирешмәгән. Большевикларның күп халыкларны дөнья этник картасыннан сөртеп ташлавы турындагы фикерем белән дә ул килешми.

*Мин нигә татармын? Идел. 1995, №8

Я.М.ның статистикада эше юк: аның өчен юкса егерменче еллар башындагы халык исәбен алу нәтижәсен соңгысы белән генә чагыштырырга кирәк. Алтмыш елга якын вакыт эчендә йөзгә якын милләт юкка чыккан! Рәсәй "чынбарлыгы" безнең, урыс булмаганнарын, милли хисебезне кысрыклап чыгаруы турындагы фикер дә аның ачуын китерә, янәсе, моны дәлилләп мин бер фактны да телгә алмыйм. Юкса, мин шуннан алда гына урыс булмаган халыклар өчен урыс теленең өстенлеген сәбәпләрен санап үтәм: туган телдә югары мәктәпнең булмавы; шәһәрләрдә эш кәгазьләренең урысча тутырылуы; Татарстаннан читтә яшәүче татарлар өчен (ә алар биш миллион) үз телләрендә белем алырга мөмкинлек юклыгы, мәдәни-мәгариф оешмалар, сәнгать уақлары булмавы. Татарлар тупланып яшәгән урыннарда гына башлангыч мәктәпләр бар, ә йөзләрсә мең татар яшәгән шәһәрләрдә милли мәктәп тө, театр да, башка милли-мәдәни оешмалар да юк. Бу нәрсә? Фактлар түгелмени?

Әлбәттә, Я.М. үз укучыларының минем мәкаләне укуымауларына исәп тотат. Шулар жәһәттән "бөтен бәләләрен башы — кафер урыслар" белән көрәш турындагы, мәкаләдә булмаган фикерләргә дә миңа такмакчы була (Сталин ысулы). Кыскасы, татардан чыккан яңа "русофоб"ның койрыгын кыссыннар өчен федераль кимәлдәге тиешле урыннарда хат-донос бу. Югысә, аңардан башка безнең милләтне талаучылар "житенкерәми" иде, шуңа шовинист урысларның татарга каршы һөжүмнәрен "урыс телле" язучының ялагай чүпчәре белән ныгытып куярга кирәк булган.

Автор фикеренчә, безнең халык "Совет власте елларында тормышның иң кырку борылышларында да берни югалтмаган". Әйе шулар, Сталин турагычында шәһит киткән зыялылар, игенчеләр, бүтән жәмгыяви (социаль) төркемнәренң иң яхшы өлешен искә алмаганда, бөтенесе дә "сакланган". Бу хәл, кем әйтмешли, жәсәди яктан. Ә мәдәни яктан, мең еллар элек гарәп әлифбасын үзләштергән укуышлы татарларның, графика алмаштыру аркасында, кыска гына вакыт эчендә надан калуын кая куярга? Әлбәттә, урыс мәдәнияте аркасында опера һәм балет сәнгатенә ирешү (болар буенча Советлар Союзы "бөтен планетада алда" иде бит) татар халкы өчен уңай күренеш иде.

Ләкин шуны да онытырга ярамый — Татарстандагы татарларның өчтән бере, Татарстаннан читтәге татарларның барысы да диарлек әдәби телне белми. Күбесе "мин сегоднә базарга ходил", — дип сөйләшә. Әлегә татарлар төркеменә керә торган урыс телле язучы Я.М. бу искәртүгә аерата үпкәләгән, ахры. Шуның өстенә безнең халык, ике тапкыр әлифба үзгәртү аркасында, үзенең күп гасырлык бай тарихыннан аерылды. Шушы хәл һәм татар авазларына тәңгәл булмаган кириллицага күчү урысча белем алган кешеләргә татар телендә укуны кыенлаштыра (башта урысча авазлар белән укыйсың, аннары гына татарчага күчәсең), ә тел аһәңен тоймыйча уку күңелгә шатлык өстәми. Бу бәләгә татар телен эш теле иткән кешеләр генә бирешми. Менә шулар барысы да татарларны маңкортлаштыруга ярдәм итте.

Я.М., фактларны тарткалап, "Ә.Б. урыс халкын "быдло" дип атып", дип яза. Мин түгел, урысларны урыс дәүләте шундый фажигалә хәлгә калдырды. Ул тагын сорау бирә: нишләп мин Тажикстанда да, Татарстанда да түгел, ә нәкъ менә урыс халкында сыену тапканмын? Беренчедән, минем сыену урыным — Рәсәй, икенчедән, Татарстан — минем ватаным, мин ул турыда турыдан-туры яздым. "Китаптан фиға" эзләп маташмаска, язылганны укырга кирәк иде.

Я.М., форсаттан файдаланып, коммунофашистлар аерата күралмый торган М.Захаров, Ю.Афанасьев һәм башкаларга да тибеп үтә, аларны Советлар Союзын таркатуда, бүтән гонаһларда гаепли. Бу гаепләүченең шулкадәр сай йөзүе акылга сыймый — берничә зыялы жимерерлек булгач, нинди дәүләт була инде ул?

Жуналда чыккан хат ул бармактан суырып язылган инша түгел, төгәен кешеләргә телгә алганда фактларга таянырга кирәк. Әмма Я.М., докторлык диссертациямне искә төшереп, мине КПССка дан жырлауда гаепли. Күрәсәң, шуның өчен ул расланмыйча 23 ел да 3 ай сейфта бикләнеп ятканды. Ә шулар ук вакытта партиягә дан жырлаучы урыс телле үшәнгән, ни үз телен, ни урыс телен тиешенчә белмәгән килеш, "нижгар шивәсенә" тагын шайтан да аяк сындырырлык катнашма кушкан сөйләмдә, беркемгә дә кирәк түгел сафсата нәшер итеп яттылар. Кайбер татар морзаларының урыслагынын, православие диненә күчүен Я.М. татар мил-

ләтенең урыс белән туганлашуы дип аңлата. Янәсе, морзалар шулай итеп "киләчәк буынның язмышын" кайгыртканнар. Үз варисларының гына түгел әле, ә бөтен татар милләтенә киләчәген! Автор фикеренчә, бу "Божий промысел" икән. Әйдәгез алайса, укучым, Господь Богка рәхмәтләр укыйк. Әгәр бу вазгыять бөтен планетаны иңләгән булса, Я.М. карашынча, "жирдә күптән инде Алтын гасыр хакимлек иткән булар иде". Димәк, бөтен кешелек урыска әйләнсә, бернинди проблема да булмас иде.

Хат бөтенләе белән урыс дәүләтенә мәдхия укуга кайтып кала. Дәүләт белән халыкның бер үк нәрсә булмавы аның башына да килми. "Русьта, соңрак Россиядә, — дип яза автор, — дөньяның бер генә дәүләтендә булмаганча, кешенең милләтенә игътибар итмәгәннәр. Әгәр дә үз гомерен жәлләмичә дәүләт файдасына хезмәт итсә, теләсә кем иң югары дәүләт идарәсенә күтәрелә алган". Тик шунысы гына аңлашылмый, дәүләт нишләп татарларны көчләп чыкындырган да, даими рәвештә яһүд погромнары оештырган? Әйе, үзенең хезмәт иткәннәргә ул үстергән, ә халык хадимнәрен каторгаларда череткән, аскан-кискән, чит илләргә кулган... "Үз гомерен жәлләмичә" хезмәт итүчеләргә мәхәббәт аркасында урыс халкы белән гомер-гомергә чит ил кешеләре идарә иткән. Шулар турыда мин яздым да: "Чакырылмаган Рюрик варяглары идарә итәргә үз дружиналары белән киләләр, ә алар үз ватаннарында һич тә юлбасарлыктан тартынмаганнар. Бу "һөнәрнең" Русьта да кирәк чыга. Аерым алганда, аларның соңгы варисы Явыз Иванның опричинасын искә төшерик. Романовлар династиясе тулаем диарлек немецтан чыккан. Өстен сыйныф шуңа күрә дә рәсәйләргә шулай нык күралмады микән әллә? Башка халыкларга караганда Рәсәй халкы коллыкны озаграк татыды бит. 1941-45 елгы сугышта Сталинның жинаятьчел һәм аңгыра идарәсе аркасында яу кырында миллионлаган мәет аунап калды. Сталин Рәсәй халкын сабырлыгы өчен "ярата" иде, ниһәйәт яратмасын, бу халык бит гомер-гомергә идарәчеләр өчен "тулларга ризык" булып хезмәт итте. һәм ул хәзер дә шулар вазифасын үти".

Интернационализмга дәгъва итеп, Рәсәйнең колонизаторлык сәясәтен аклап, әлегә мокрыт болай дип

яза: "Урыс этносының тынычлык сөючән стратегик сәясәтен башка халыклардан алда күргән бабаларыбызга рәхмәт яусын (!), алар төньяк күршенең киң күңеллелеген, мәрхәмәтен югары бәялиләр, жиңүчеләр исә жиңелүчеләрнең жанын рәнжетмиләр, мәдәниятен, телен, гореф-гадәтләрен юкка чыгармыйлар". "Божий промысел" аркасында иренә өверелгән "кече туганын" шулай жентекләп эшкөртө алган маржа хатынны ничек алкышлаймысың? Мондый оятсызлыкка бер генә бөек урыс шовинисты да ирешмәгән иде әле. Иң соңгы чиктә урыс тарихчылары пычрак басурманнарны жиңүчеләрне, дошман гаскәрен тар-мар итүчеләрне мактап яздылар, әмма үзләренең "киң күңеллелеге" хакында алдашмадылар.

Шул ук вакытта Я.М. Аурупа колонизаторларын төрлечә хурлый. Илбасарларның һәммәсә дә бер инде, югыйсә... Безнең күз алдында чөчән халкына карата геноцид үткөрелде, аңардан алдарак Кырым татарлары, калмыклар, балкарлар, карачайлар, Идел буе немецлары, шул ук чәчәннәр һ.б. ватаныннан сөрелде.

Мәдхия юлына баскан Я.М. шундый оятсыз алдашуга барып җитә ки, Корьәндә урысларны мактаган юллар табып ала. Югыйсә, урыслар Корьән жиргә иңеп өч-дүрт гасыр үткәч кенә тарих мәйданына чыгалар. Я.М.ның дин белемдәге тәҗрибәләре шулкадәр жирәнгән һәм надан ки, бу турыда сүз куертып тору да урынсыз.

Кирәксә-кирәкмәсә дә автор урыс халкына ләббәйкәләнә, аның белән дуслыкны мактый. Беренчедән, минем мәкалә, Я.М. хатыннан аермалы буларак, урыс халкына тәлиңкә тоту максатында язылмаган иде, ул моңа да, чакырылмаган яклаучыларга да мохтаж түгел (сезнең "хезмәтегезне" дә кабул итмәячәк ул, Я.М., кабул итмәячәк, сатлыкларны беркем дә үзенә тиң куймый). Аз укылучы журналның берничә битендә кемдер урысларның бөеклеге турында сафсата сатып кына ул бөеклек пәйда булмый, киресенчә, аңа хилафлык кына килә, чөнки "дустыңның кем икәнән әйт, мин синек кемлегенә әйтермен". Икенчедән, урыс халкы бүген тәнкыйтькә, аннан да бигрәк, үзтәнкыйтькә мохтаж. Мин үз мәкаләмдә Рәсәй дәүләте тарихының урыс халкына һәм башка рәсәйлеләр язмышына кире йогынты ясаган берничә фактына гына туктадым. Мә-

каләдә халыкка карата әрнүле теләктәшлек кенә бар.

Үзенең гаделлек тарафдары булуын, шул уңайдан белемен күрсәтер өчен автор Платон турындагы билгеле гыйбарәне куллана: "Платон миңа дус, әмма хакийкәт кыйбатрак". Зерә. Чөнки бу "дусны" мин беренче тапкыр мәкалә уңаеннан фикер алышуда күрдем. Ул миңа хәтта карендәш тә түгел. Димәк, "Ходаем, андый дуслардан коткар, дошманнар белән араны үзем хәл итәрмен". Мондый "дуслар" маргиналлыклы аркасында дуслыкның ни икәнән дә белмиләр. Татарларда "кардәш", "карендәш" дигән сүзләр бар, ул һәрбер милләттәшкә карата кулланыла. Әмма маңкортларга карата түгел. Татар милләтенең урыслар тарафыннан йотылганын төштә күрә, шуны жирдәге оҗмахка тиңләп, милләт югалганга сөенеп яшәүче бөндәләр нинди кардәш булсын? Мин андыйлар турында язган идем: "бер ярдан аерылып, икенче ярга чыга алмыйча бөкедәге тизәк кебек су өстендә чайкалганнарга көнләшеп карап булмый..." Мондый кешеләр турында безнең халык "ни Аллага, ни бөндәгә", дигән.

Мин тагын болай дип тә язган идем: "Кешелек үзенең төрлелеге белән тере. Милләтләр юкка чыга барган саен ахырзаман якынлаша. Чөнки кешелекнең генофондына зыян килә. Милләт югалу белән дөнья мәдәниятенең бер чыганагы да корый... Күп милләтле кешелек Аллаһы Тәгаләнең теләге белән яралган. Димәк, азсанлы милләтләрне эретергә омтылу ул Тәңрегә каршы бару".

Рухият өлкәсенә мөнәсәбәте булган урыслаган татарлар, матбугатта яисә иҗтимагый хәрәкәттә, алар фикеренчә, маңкортлык статусына хилафлык китерә торган һәр фикер-хәрәкәтне игътибарсыз калдырмыйлар. Мондый чакта алар һөҗүмчән, урыс әйтмешли, "юләргә дога кылырга кушсаң, ул маңгаен ярып бетерә". Шул ук вакытта алар үз милләтләренә тагылган ялаларга бита-раф калалар. Я.М. камчылаган мәкаләмдә мин бөтенрәсәй радиосында көн саен Ишимованың татарга каршы язылган китабын укуларын да әйтеп үтәм. Бу факт "тәнкыйтьче" игътибар итми, мөгаен, ул аның өчен жанына чын бәлзәмдер.

Татарга каршы, хәер, барлык ино-родецларга каршы язылган өсәрләр хәзер яңгырдан соң шыткан гөмбә-

ләр кебек күп. Бу язмаларда милли төбәкләрдә урысларның көчәюенә, башка яклардан анда карендәшләрне кайтармауга, киресенчә, урыс булмаганның үзләрен читкә жиңүгә ысулларын эзләүгә "яңача", "фәнни" нигезләү бирергә тырышалар. "Этник урыслар — үзекнең табигый вәкилләре ...төбәктәге урысларның яклавын тоймаса, империя тупикка килеп терәлә", "метрополия диаспорасын даими үстерергә, ныгытырга кирәк". (В.В.Ильин, А.С.Папарин, А.С.Ахизяр. Реформы и контрреформы в России. Циклы модернизационного процесса. Изд. Московского университета, 1996, с.195). Бу очракта гына "колонияләштерү нәтиҗәле була", үз дәүләтләре турында хыялланмасыннар өчен туземецлар туган жирләрендә үзләренең хурлыкны азчылыгын даими тоеп яшәргә тиеш. Урыс дәүләтенең инде Конституция проекты да эшләнгән, аның буенча картада милли республикаларга бөтенләй урын калмаган.

Я.М.ның хаты дөньяга чыкканнан соң, "Вечерняя Москва" газетасында ниндидер Ю.Масленникованың "Второе пришествие татар?" дигән мәкалесе басылды. Аңа шул ук газетада Вахит Юныс җавап бирде, ә "Татарские новости"да шул уңайдан мин язган мәкалә (Рәсим һәм Ренат Акчуриннарның, Ә.Әхтәмжаннарның имзалары белән) нәшер ителде. Я.М. безнең арада юк иде.

Ю.Масленникова үзен "гади Мәскәү хатыны" дип атый, чөнки аның тамырларында белорус бабасының, яһүдә өбисенек, маржа өнисенек каны ага икән (нигәдер ул өтисен иске алмый, мөгаен, "юристтыр"). Кыскасы, космополит, ягъни "беспачпортный бродяга" нәселеннән.

Мәскәү татарларының үзләрен этник яктан бербөтен итеп тою, шулай саклануыга теләүләре аның жөнөн кузгаткан. Нишлисәң бит, безне шулай итеп табигать һәм тарих яраткан, һәм бертөрлелеккә омтылу безнең өчен үлемгә бәрәбәр. "Совет халкы" дигән җәмигъ милләт оештырырга тырышып карадылар бит, хәзер кайда ул? "Татарлар, — дип яза автор, — һәркем белеп торсын, башкаларның Көнчыгыш округында үзләренең милли-мәдәни мохтариатларын (автономия) кордылар". Янәсә, моңа Мәскәү мэры үзе фатиха биргән. Мондый акция жирле хакимиятләр карары белән башкарылмаганын автор белми торгандыр, бу уңайдан Дәүләт Ду-

масы махсус канун кабул итте һәм аңа РФ Президенты кул куйды. Канун исә Рәсәйнең Аурупа Шурасына керүе аркасында гына дөнья күрде. Ә анда керүнең төп шартларыннан булып дәүләттә азсанлы милләтләр турындагы демократик Канунның гамәлдә торышы каралган.

Мәкаләгә тарихи, гуманитар, юридик наданлык хас, ул гына да түгел, автор татарларга нисбәтән (үзе уйлап чыгарган) кимчелекләрне мыскыллап телгә ала. Ул татар йолаларыннан көлә. Шәһәр урамнарын чистартучы дворниклардан кала, барлык татарлар да сүгелүгә лаек икән.

Аңа татарларның үз балалары турында кайгыртучанлык күрсәтүе дә, күп бәйрәм итүләре дә — “чуть ли не каждый день праздник”, ошамый. Ул сабантуй үткәрүгә, аны өлешчә мэрия финанслауга ачына, мэриянең тиздән милли мәктәп ачагагына борчыла. Һәм үз-үзенә сорау бирә: “Что дальше?” Паникага бирелмәс өчен үз-үзен юата тагын: “Татарлар асылда иминлек сөючән, аралашучан халык”. Сорау туа: соң, шулай булгач, нигә чүп өстенә чүмәлә өясен? Тикмәгә түгел, әлбәттә.

Автор исәпләвенчә, татарлар шактый ук надан халык, чөнки “Мәскәүдә яшәүче татарларның 13% гына югары белемгә ия, калганны — эшчеләр, сатучылар, дворниклар”. Димәк 7-8 кешенең берсе югары белемле. Бу азмы? Ә урыслар күпме икән? Күбрәк булса да нинди мәгънә? Хәерчегә белем бөтенләй килешми! Тулы булмаган мәгълүматлар буенча, Мәскәү татарларыннан Рәсәй фәннәр академиясендә унлап, башка академияләрдә уннан артык академик, кырыктан артык фән докторы, профессор бар.

Мәкаләдә татар сатучылары турында аерата мыскыллап сөйләнелә. Моңарчы, югыйсә, һәр хезмәт мактаулы иде. Өстәвенә, безнең модадан да хәбәрәбез юк икән: “Татар хатын-кызлары рәешкә һәрвакыт иң кыйммәтле, ялтыравык киёмнәр кия, бу киёмнәрдә ул үз жөзгәсындагы дөнья модасының музей сыман күзаллана”. Безне Масленникованың бу сүзләре гажәпләндерми, без аны жәллибез генә. Ләкин хөрмәтле гәзетага хатын-кызның кара көнчеләге аркасында туган хисләрне дөньяга чыгармаган булса да ярам иде. Редакциянең “P.S.” искәрмәсендә “бу материал тулаем субъектив” диюе дә аның бөекмәмләкәтчел-шовинистик

юнәлешен аклый алмый. Әлбәттә, әлеге мәкаләгә игътибар бирмәскә дә мөмкин иде. “Эт өрә, бүре йөри”, диләр ич әле. Әмма бу язма Рәсәйдәге Федератив төзелешкә каршы булган кайбер ил житәкчеләренә теләктәшлеге белән үткәрелгән идеологиянең бер чагылышы. Бу әфәндедә Рәсәй тарихы давамында хәлне “яхшыртуга теләделәр”, ә нәтижә “һәрвакыттагыча”... начар булып чыкты. Инородецларның гына түгел, ә урысларның үзләренә дә язмышы аянычлы. Рәсәйнең, рәсәйлеләренә шушы хурлыклы вәзгыятькә калуы нәкъ менә империя синдромы аркасында булуын кемнәрдер әле дә аңламый.

Безнең фажиғалә тарихтан сабак алырга кирәк иде дә бит. Бәхеткә күрә, дөньяда игелекле кешеләр дә бар. Урыс милләтендә дә үз дәүләтләренә бүтән халыклар белән ашәкә мөнәсәбәтә өчен оялчы мәгърифәтләр демократлар, яхшы мәгънәдәге интернационалистлар булган, хәзер дә бар. Мәсәлән, “Патриотизм без граници” (“Новое время”, 12.10.1997, №40) дигән мәкаләсендә П.Карп, үткәндәге һәм хәзерге замандаш эшлеклеләренә милләтара мөнәсәбәтләргә карашын өйрәнә, ике төрле стандарт (борынгы рум принцибы: Quod licet jovi, non licet bovis (“Юпитерга рөхсәт ителгән, үгезгә рөхсәт ителми”)) мәсьаләсен тикшерә. Бу жәһәттән Ф.Достоевский да телгә алына. П.Карп урыслар “башкалардан тигезрәк” дигән караш белән килешми. Ул А.Солженицынның чөчәннәренә “Мәскәүдән, Себердән, Урта Рәсәйдән” куып чыгарырга дигән чакыруын “чын ахмаклык” дип саный. Ә Рәсәй фәйдасына Казакъстан белән чикне үзгәртү турындагы төкәдим үзәнен П.Карп болай яза: “Солженицын урысларның инкыйлаптан соң үзләре элек яшәмәгән төбәкләргә күчеп утыруын, аннары анда күпчелек төшкәл итүен искә төшерми. Ул даими кабатлый: “Искә Рәсәй күпме милләтне кабул итсә, барысын да шул килеш саклады”. Асылда, әлбәттә, сакланучылар азрак, әмма шунысы ачык, ул аларны кабул итмәде, ә туган-торган жирләрен яулап буйсындырды. Чөчәннәр “безне кабул итегез әле”, дип үзләре үтенеп килмәде. Литвалар да, төркмәннәр дә, якутлар да шулай. Аларның урыс хакимиятенә тыңлаучан вассаллар булырга теләмәүләренә, шулай булгач, гажәпләнергә кирәкме соң?”

“Интернационалист” дәрәжәсенә

оятсыз рәвештә дөгъва итүче РФ Коммунистлар партиясе әгъзасы Р.Косолаповның (КПСС УК журналы “Коммунист”ның элекке баш редакторы) цитатасын китереп, П.Карп тегене хурлык баганасына кадаклай: “Күп санлы милләтләргә яулап алып һәм аларның үзенчәлеген жуйдырмыйча, безнең бөтенрәсәй жәмәгәте урыс теле нигезендә урыс мәдәнияте белән береккән бөек совет халкын шәкелләштерүгә шарт тудырды”. “Монда, — дип яза П.Карп, — “яулап алып” дигән сүзләр бик урынлы. Аларның үтенече белән яулаганнармы, әллә ихтиярларына каршымы, Ричард Иванович өчен... мөһим түгел”. Бу аңлашыла да: әтисе ягынан казак, әнисе ягынан дворян, “милләтнең изге нәрсәләрен” — православие белән марксизм-ленинизмны берләштерүче, “рәнжетелгән” Ленинны, аның эшчәнлегендә “державачылыкны” якларга христиан руханийлары чакыручы Косолапов һәм ишә империя корчаңгысынан интегә.

Русское национальное единство (Урыс милли бердәмлеге) оешмасының (рәисе — мәгълүм А.Баркашов) гәзетасы “Русский порядок”та (1997, №3 (44)) атып торучы ике өзмәвернең фотосы чыккан. Аста язучы: “Эчке эшләр министрлыгының спецназы РНЕ хәрби-патриотик клубы “Русские витязи” әгъзаларын өйрәтә”. Мәгълүм ки, “спецназ” халык арасындагы “буталышларны” бастырып өчен оештырылган иде. Ә “Русские витязи” ни өчен оештырылган? “Спецназ”га ярдәмгә, әллә баркашовчы урыс фашистларының “урисча төртибенә” туры килмәгәннәренә, ягъни урыс түгелләргә бастырып өченме?

Һәм, ниһаять, Я.Мустафинның һәм бүтән ксенофобларның кәгазь пычратуларына каршы жавабымны Рәсәйнең чын патриоты П.Карпның әлеге мәкаләсеннән бер өзек белән төмамлайсым килә: “Чиксез патриотизмга бирелеп, без бүтәннәр белән мөнәсәбәттә хәерхаллыкны бөтенләй жуйдык... яуланган жирләрдән яисә сатылган нефтьтән халыкка берни эләкмәде... боларның берсе дә яхшылык белән төмамлана алмый иде, шулай булды да. Сүздә генә түгел, гамәлдә дә башкача юлдан атларга вакыт жите”. Әйе, андый вакыт жите. Ә вакыт маңкортларга да, бөекмәмләкәтчел шовинистларга да буйсынмый.

Мәскәү,

1997 елның 4 ноябре.

Кешеләр мөнәсәбәтләр турында

Кешеләр беркайчан да тоташтан гел начар, яисә то-
таштан гел яхшы гына була алмыйлар.

Ф.Ларошфуко.

Кешене баяләү һәм хәлен аңлар өчен, ким дигәндә,
аның бәхетсезлегенә, кичерешләренә, күңелендәге сер-
ләренә үтәп керергә кирәк.

О.Бальзак.

Кемнең дә булса сыйфатларын баяләү өчен әлеге сый-
фатларның күпмедер өлеше үзгәрдә дә булуы зарури.

В.Шекспир.

Үзен-үзе хөкем итә белмәгән кешенең башкаларны
хөкем итәргә дә хақы юк.

И.Гёте.

Кешеләрдә беренче чиратта яхшылык билгеләре эз-
ләргә тырыш.

Л.Толстой.

Бүтәннәрдәге житешсезлекне кичерә белү — югары
абруйлык билгесе.

Г.Винклер.

Адамга һаман саен "син дуңгыз" дип туып торсаң,
берзаманны ул чынлап та дуңгыз булып мыркылдый баш-
лаячак.

М.Горький.

Кәефеңне күтәрмә дисәң, иң әүвәл башка берәүнең
кәефен күтәрергә тырышып кара.

Марк Твен.

Мактауга сусаганның төкәдир ителерлек хезмәте ярлы
була.

Плутарх.

Өгәр сезне берәү дә яратмый икән, белегез — бу
сезнең үз гаебегез.

Ф.Додридж.

Аның белән бергә үзгә түбәнсетелгәндә генә кешене
түбәнсетергә мөмкин.

Б.Вашингтон.

Үзгә канәгатьлеккә ирешкәннән соң башкаларның
канәгатьлеген урлау — гәнаһлы эш.

Томас Мор.

Туплады — Рашат НИЗАМИ

Таңчулпан

ЯЗМЫШ ЮЛЫ

Хикәя

Асылынсаң, агачның биегенә асылын.
(Мәкаль).

Бу мәкальне беренче тапкыр унынчыда укыган
чакта ишеткән иде Марат. Әнисе әйтте... Улына
гомер юлында маяк булырдай акыл булсын дип
әйтте.

Язның пычрак бер киче иде. Яңгыр коя да коя. Әнисе
ах-вах килеп мәктәптән, ата-аналар жыелышыннан кай-
тып керде. Марат үрле-кырлы сикереп әнисе каршына
ашыкты. Кызык бит, укытучы апалары кемнәр турында
нәрсәләр әйтте икән. Берәүләрен мактагандыр инде,
икенчеләрен сүккәндер. Мәктәптә бит шундый канун
— әйбәт укыганның яраталар. Начар укысаң, кешегә
дә санамыйлар. Аларны тыңласаң, дөньяда Пифагор
теоремасын исбатлый алмаганда яшәүнең бер мәгъ-
нәсе дә юк икән.

— И, бар икән кызларның да төрлесе, — диде ана,
жыелышта сөйләнгән сүзләрен түкми-чәчми улына жит-
кәргәч. — Венера исемле кызыгызын әйтәм. Атаман,
бөтен классны котыртып, кушканның киресен эшләп тик
йөри, диде апагыз. Химия укытучысына, сез укыта
белмисез, наданнар чыгарасыз, дигәнме. Укучы башы
белән! Андый кызлардан ераграк йөр, улым! Асылын-
саң, агачның биегенә асылын!

Тыштан әнисенәң әйткәннәрен җөпләп утырса, күң-
леннән башканы уйлый иде Марат. Их, әни, әни... Синең
улың шул Венераны ярата бит инде, шул атаман кызын
ярата. Укытучы апа белеп сөйләми ул Венера хақында.
Ул — класста иң әйбәт, иң чибәр, иң акыллы кыз!

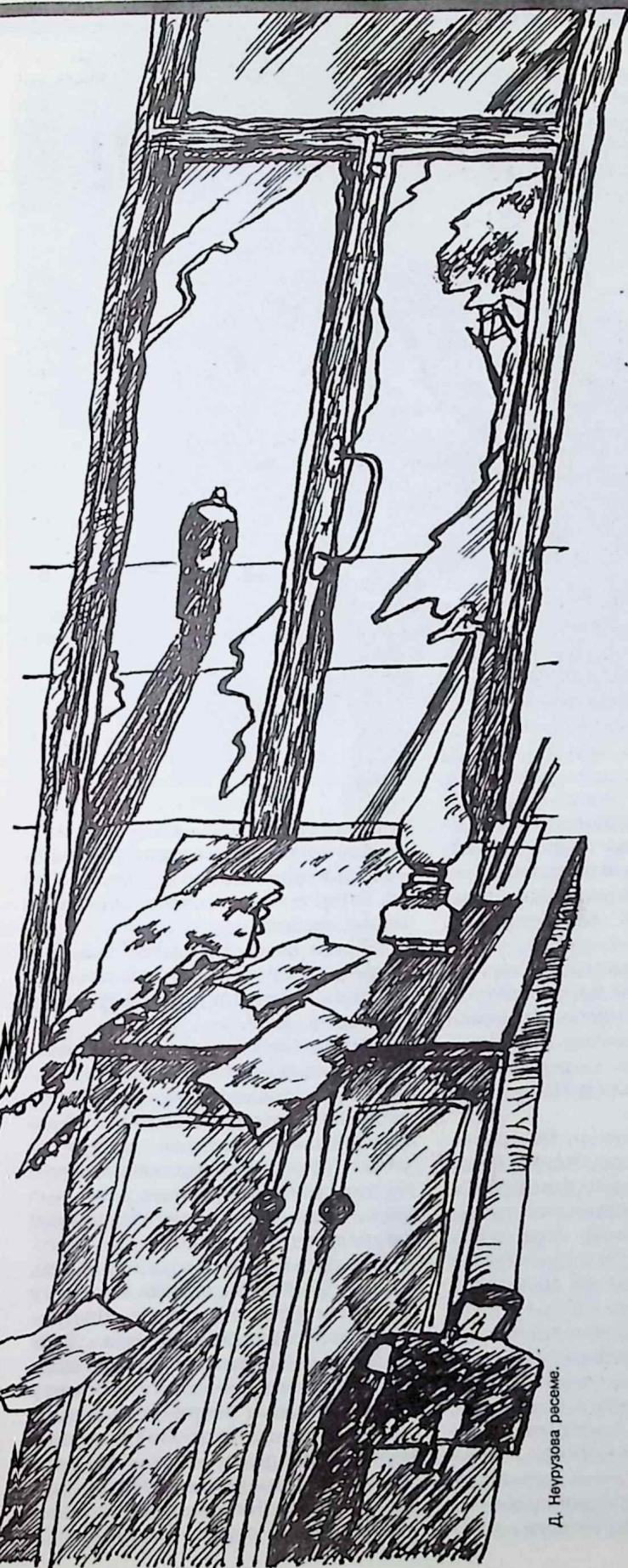
Кызык, бу турыда Венераның үзенә әйткән иде микән
Марат? Әйткән булса да исе китмәс иде кызының. Кеше
сүзләренә карап түгел, йөрәген тыңлап яши иде ул.

Ни өчен "яши иде"? Яши. Хәзер дә шулай яшидер.
Мәктәп бетергәннән соң бер тапкыр да күрешә ал-
мадылар.

Венера "биек агачка асылынган". Ирен зур гына түрә
диләр. Кызык, яратып яшиме икән Венера? Ә теге
вакытта алар ярты көннәрен дә бер-берсеннән башка
үткәрә алмый иделәр. Дәрестә, тәнәфестә бергә,
кичләрен дә аралашырга җай табалар.

Венера исенә аламы икән Маратны? Беренче тап-
кыр үбешкәннәрен хәтерлимә икән? Жүләр кызыл,
үптергәндә үптерде дә, аннан соң елап жибәрде. Оят,
имеш, укытучылар, әти-әниләр белсә ни дириләр?
Зурлар кебек яратышырга иртә әле безгә.

Ә кайчан ярый соң яратышырга? Менә бүген ярый-
мы? Яратышырга ярап та, ярың булмаса нишләргә?
Янәшәндә кемдер булып та, жаның ялгыз булганда кая
сыенырга? Әнисе әйткән биек агачка да асылынган иде
югыйсә. Яраткан да кебек иде. Ап-ак аккоштай көләшен
кулларына күтәреп никахлашу йортыннан чыкканда

дөнъяның иң бәхетлесе иде бит. Уллары туганда да сөөнечтән исерде кебек. Хәер, сөөнечтән генәме? Һәр икесендә дә, баби тапиен юганның иртәгесе көнөндә, ах, бер йотым су, дип уянылды түгелме соң? Шатлыклы кичнең газалпы иртәсе “баш төзәтү” чарасын эзләү белән башланды.

Гомер үтә икән ләбаса. Әллә ничек кенә, яшәгәнне тойдырмыйча гына үтә икән. Күктә йөзгән ак болытлар кебек сиздермичә генә үтә.

Аңсыз түгел бит Марат, күрә, тоя — яшәвенәң яме юк. Яшьлектәге хыяллар кайдадыр, ничектер югалганнар, эшләгән эшенәң ләззәте юк. Балаларны үстергә кирәк бит дип бара ул заводка. Бардың ни, юк ни — барыбер. Ярты ел инде чын акча күрмәгәннәренә. “Таяк”ка эшиләр. Азык-төлек чеклары белән генә жан асрап киләләр.

Хөкүмәткә кирәге бетсә дә, аерым кулларга бик кулай нәрсә булды бу завод. Әллә кемнәр әллә нинди заказлар бирәләр дә, хакын тартма-тартма арагы белән түлиләр. Туйганчы эч, кирәк тапсаң, ваннага тутырып юын. Марат кебекләр эчә. Кабымлык юк дип тә аптырамыйлар, бүрек эчен иснәп куялар да — вәссәлам!

Туйдырды бу рәвешле яшәү. Сабыйларның күзендә моң, сагыш. Яраткан хатыны көннән-көн зәһәрләнә бара. Аны да аңлап була инде. Кияүгә чыкканда матур тормыш корачагына ихластан ышанган чибәр кыз иде бит ул. Яратышып өйләнештеләр бит алар. Гел болай бармас, дөнъя бер рәтләнәр әле, дип өметләнеп уллар алып кайттылар. Тик дөнъясы рәтләнмәде, пычак кәргере...

...Рәтләнмәде генә түгел. Кичә кичен нәни улын түшәмбә чөеп уйнарга теләкүлларына күтәрде. Сабый өтисең күзләренә туп-туры карады да:

— Әтием, син ник үлмисең? Син үлсәң безгә акча бирәләр бит... — диде.

Улын аздан гына төшереп жибермәде ул. Бала аннан җавап көтә иде...

Кайтасы иде үткәннең иң бәхетле көннәренә. Хыяллар башлангыч алган қояшлы урман аланына. Үбәсе иде Венераны теге вакыттагы кебек. Еласын иде. Зурлар кебек яратышырга ярамый безгә, дип, үпкәләп, үрсәленеп еласын иде.

Әйе, зурлар кебек яратышырга гына түгел, зурлар кебек яшәргә дә ярамый икән безгә. Рәхәт түгел икән лә зурлар тормышы. Анда яшәве кыен да, куркыныч та икән.

Нәрсә дигән иде әле өнкәсе теге вакытта ата-аналар җыелышыннан кайткач. “Асылынсаң, агачның биегенә асылын”, — дигән идеме? Менә ул — иң биек агач. Завод бакчасының иң түрөндә, тирә-якта бер булган мәгърур нарат. Хәзер без аның иң очына менеп тә җитәрбез. Менә ул, иң очтагы ботак. Күтәрә алырлыкмы Маратны? Нык күренә, күтәрер. Хәзер без аңа чалбар каешын менә шулай итеп бәйлибез дә... Уф, нигә шул кадәр ашыга соң әле ул? Үткәнгәме, киләчәккәме? Яшьлек хыяллары да якында, бик якында сыман. Тиздән... Тиздән аны тирә-як күрәчәк. Ул биектә, ул иң биектә...

Мәгърур наратның тыны кысылгандай булды. Иң югары ботак өстәмә авырлыктан сыгылып куйды, әмма сынмады.

Һәм бер кош, нәни бер кош, язгы қояшның якты нурларын бәхет юлы дип уйлап, бар көченә талпына-талпына утлы шарга табан очты.

Эш ачылы

Классик стильдәге архитектурада балконнарны, бинаның өске катларын жылкәсенә күтәреп торган мәрмәр сыннарны күргәндә Рәис Даутов искә төшә. Ул да бит татар әдәбиятын, бигрәк тә элгәрерәк чордагысын, нәкъ грек мифологиясенәң Атлантидай сыртына салып күтәреп тора шикелле. Рәисне кайбер татар шагыйрьләре юкка гына "халык академигы" дип атап йөртмиләрдер.

Бер тапкыр мин Рәистән:

— Басмага әзерләгән китап-рыңның барысын да күрсәт әле, — дидем. Аларның күп икәнлеген белә идем мин. Рәис минем алдыма бер чокат китап китереп өяр дип көткән идем.

— Әнә алар, — диде Даутов, шыгрым тулы китап шкафына күрсәтеп. — Шүрлеккә сыймаганнары почмакта ердәнәләп өелгән.

Дәрәс, ижәт эшендә, бигрәк тә китап мәсьәләсендә күләм хәл итми, бу өлкәдә төп критерий — сыйфат. "Фәлән Фәләнев илле тугыз китап авторы", — дип, барабан тавышлары яңгырап торган пафос белән өйткәндә минем күз алдыма Дәрдемәнд килеп баса. Ярый әле Рәисләр бар, әгәр алар эзләп табып, жыеп, туплап, Дәрдемәнд һәм башкаларның

онытылып бара торган шигырь жыентыкларын чыгармаган булса, Тукаебыз янәшәсендә атсыз крәстиян дәрәжәсендәгә китапсыз шагыйрьләренәң исемнәре генә саналып йөрер иде.

Белмим, бәлки мин редакторның әдәбияттагы ролен берәз арттыра да торганмындыр? Нәрсә ул нәшрият редакторы? Укып чыкты. Хаталарын төзәтте, кул куйды — кулъязманы басмаханәгә озаттылар. Шуның белән вәссәлам.

Сания Сибгатуллина, Яхья Халитов, Резеда Вәлиева, Наилә Вәлитова — бу шәхесләргә мин үлгәнчә онытмаячакмын. Алар миңа карата мәрхәмәтле булдылар, алар аркасында китапларым чыкты. Рәхмәт аларга, миңа күрсәткән эшләренәң игелеген күрсеннәр.

Рәис аркасында мин татар әдәбиятының нинди әдәбият икәнлеген, аның урыс әдәбиятынан, көнбатыш әдәбиятынан үзгәлеген аңладым, татар язучысының башка халыкларның язучыларыннан кайсы ягы белән аерылып торуын, аның вазифасы башка телдә язучылардан җаваплырак, эше җаваплырак икәнлеген аң-

ладым. Татар язучысы татар халкының каһәрле язмышын үз иркеннән жылкәсенә салган бер мәхлук бит ул. Татарча язучы җазаплардан гайре берни күрми...

Бәлки моңа охшашлы тойгы — бала тудыру йортыннан чыккан анада кендек әбисенә (акушеркага) карата туа торгандыр?

"Шәмдәлләрдә генә утлар яна" китап булып чыккач, Рәис белән өстәл янына утырдык. Аның белән бер табында утыру онытылмый. Онытылмый гына түгел, гел шул турыда уйлап, тагын кайчан ирешермен икән бу рәхәтлеккә дип уйлап, ымсынып йөри башлайсың аның табынының төмен татыганнан соң.

Утырабыз. Чиктән тыш өз сүзле, күбрәк ым белән, елмаю, баш кагу белән генә сөйләшә торган Даутовның кинәт теле ачылып китә. Тост әйтү, Рәсүл Гамзатовның иске-москы гыйбарәләрен кабатлап куерту юк. Рәис синең әсәрәңдәгә геройларны уйнап күрсәтә. Кайбер урыннары шатландыра, хәтта илһамландыра, билгеле. Еш кына кызарырга да туры килә. Һәм икенче әсәрәңдә язганда Рәис Науширван улы инде

синең белән янәшә утыра. Син инде аны сизеп торасың. Рәсми чыгышларда еш кына исеме яңгырый торган бер язучыбыз бар безнең. Ул, ижат йортына килгәч, бер атна, ун көн бие ашнәләре белән кәеф-сафа кора да, калган ярты айда зур бер романны бер утыруда аударып ташлап, триумф белән кайтып китә. Әнә шул ысулда минем дә язасы килгән чаклар була. Нигә интегергә? Нинди аерма? Кемгә кирәк синең кан йотып интегүләрең? Менә шундый ижатка каһәр укып, язучылыкны ләгънәтләгән чакта кинәт кенә Рәиснең уңышлы язылган бер жөмләнәне укып елмайганын күңел күзәң белән күрәсең. Кабат тау булып өелгән уңышсыз битләреңне, кабат синең кан йотып, багыреңне әрнетеп язган сүзләреңне ут ялмый...

Бер тапкыр Рәиснең өстәлендәге кулъязмага күз сиреп алдым. Борынгы татар әдәбиятына багышланган хезмәт. Билгеле, борынгы төрки сүзләр, гарәп, фарсы терминнары. Кулъязманың авторы — күренекле академик. Мәкаләнең бер битендә генә илледән артык төзәтмә. Гарәп, фарсы, борынгы төрки сүзләр туксан процентка төзәтелгән.

Хужа минем бу "күз сирпүне" ошатмады, ахрысы...

— Син нәрсә, кешенең эшен рөхсәтсез карыйсың?

— Гафу ит, — дим уңайсызланып. — Кызык бит синең эш ысулың, ижат лабораторияң белән танышу. Син бит фән докторы да, хәтта кандидат та түгел, ничек курыкмыйсың академикның хаталарын төзәтергә?

— Хата бит ул академикны да хата. Автор дәрәжәлә кеше дип шул килеш калдырыйммыни?

— Син мине нигә төзәттең, дип академик тавыш куптарса?

— Киресенчә, ул миңа рәхмәт әйтчәк. Кулъязманы башка редакторга бирергә тиеш иделәр, үзе, артыннан йөрәп, миңа китергән.

Жилкәме кашыйм. Бик тә кызык нәрсә бит бу, әй... Әгәр академик дәрәжәсен шушы бер биткә илледән артык хата ясый торган бәндәгә биргәнче Рәискә тоттырган булсалар, кулъязманы төзәтү өчен махсус редактор да кирәк булмас иде. Аннан соң, хаталарны төзәтү өчен белем дә кирәк бит әле. Димәк, Рәис академиктан белемлерәк булып чыга түгелме соң? Ничектер югалып кал-

дым. Шушы турыда Даутовка әйтәм.

— Академик булсам, мин дә нәкъ шул чама хата ясар идем, — ди ул. — Кандидатлык, аннан соң докторлык диссертациясен язуга гына да бит аларның күпме жегер-көче, вакытлары сарыф ителә. Академиклыкны да жиңел генә кулыңа китереп тоттырмыйлар. Аның артыннан йөрәп, оештырып, мескеннәр күпме көч түгәләр. Шушы дәрәжәләрең барысына да ирешкәннән соң мәшәкәте тагын да күбәя. Иртән — киңәшмә, көндөз — жыелыш, кичен — симпозиум. Искиткеч авыр аларга, бик авыр. Ә мин тыныч кына эшләп утырам. Беркем комачауламый, ашыктырмый. Әнә, минем карамакта күпме кулланма, күпме сүзлек. Аннан соң бит мин инде күптән бу эш белән шөгыльләнәм. Мин татар әдәбиятына кереп чумганда бүгенге академикларның күбесе мәктәп балалары гына иде әле...

Юк, барыбер килешә алмыйм дуслым белән. Халыкның туксан биш проценты "фән кандидаты гади вуз бетергән кешедән белемлерәк, фән докторы исә кандидаттан да шәбрәк" дип уйлый. Академик исә, бусы инде бөтенләй гений. Мин фәкыйрь дә шушы стереотиптан котыла алмыйм. Даутовка шул турыда әйтәм.

— Кыланма инде, — ди ул үзенең тыйнак, изгеләр елмаюы белән бүлмәне яктыртып. — Беләм бит синең башкача уйлавыңны. Бу турыда синең язганың да булды шикелле. Әгәр Аллаһы Тәгалә бәндәгә акылны, талантын, сәләтне бик тә чамалы итеп бирсә, хәйләкәрлекне, яраша белүне йөкләп аудары. Шомә кеше теләсә кайсы өлкәдә теләгәнә ирешү юлын таба.

Минем тиз генә бирешәсем килми. Аяз Гыйләжевның бер мәкаләсе искә төшә. Ул, язучының ижатын чынчыннан бәяләп өчен егерме ел вакыт кирәк, дип, бер көнбатыш белгеченең фикерен куәтләгән иде. Классик әдәбиятка карата бу фикер дәрәжәдә. Без Рәис белән мине нинди фикергә киләбез. Бүгенге көндә яшәеш катлаулылыктарын чагылдырган, адәм баласына бәхет белән бәхетсезлек, ялган белән хахыйкаты, ашәкелек белән игелек арасындагы чикне сурәтләргә сәләтле әдәбият белән порнуха, үтереш, детектив китаплар арасында каты көрәш бара. Кайсы як жиңәр? Әллә аларның ике-

сен дә адәм баласының күзен, баш миен томалый торган гигант афьюн — телевидение бәрәп егармы?

Бу турыда бәхәсләшүне Рәис өнәп бетерми. Ул татар әдәбиятының елъязмасын гамәлгә ашыручы Никон сыман. Әнә, элек үзе төзөгән "Татар язучылары" дип аталган белемгә әдәбияттагы, язучылар язмышындагы яңалыкларны өсти тора. Яңа белемә инде өч томлыкка житеп зурайган. Шуңа өстәп, Рәис "Татар энциклопедиясе"н чыгаруда төптән жиңеләп катнаша. Шул зур хезмәткә туктаусыз татар зыялыларын теркәп тора.

Бер тапкыр мин аңа СССРның бөек ил икәнлеген дөньяга күрсәтер өчен ясалган затлы лайнерга капитан сайлаганда, компьютер диңгез флотының иң талантлы кырык капитаны арасынан Марат Солтан улы Галимовны сайлап алды дип сөйләгән идем. Даутов мине мәшһүр татар диңгезчеләрен энциклопедиягә теркәү эшенә кодалый башлады. Юк ул миндә андый сыйфат. Рәис башлаган эшен төмамламыйча калмый. Эшнә нинди дәрәжәдә, нинди фидакярлек белән башкаруын сөйләп төрәсы юк. Мин үзем исә кырык төрлө мавыгуымның берсен генә дә ахырына кадәр ерып чыга алганым юк. Яртысы — башлангыч хәлдә, калганны урта бер урында тукталып калганнар.

Ниһаять, без икәүләп Рәиснең иң яраткан аргамасына (Пегаска) атланабыз. Ул әдәбият дөньясы, югалган кулъязмалар, архивларда чират көтеп ятучы әсәрләр, ижатлары беренче адымда өзелгән зур талантлар турында сөйли. Хәзер Рәис Даутов — татар әдәбиятының бакчачысы, аның кендек әбисе. Их, татлы да инде жаны-тәне белән биреләп, ихлас яратып сөйләгән белгечне тыңлавы. Совет чорында чырыш (ловкач) язучылар производства багышланган романнарны йөкләп яздылар. Әйтик, диңгезчеләккә багышланган сандык калыңлыгы роман укыйсы урынга мин бер чын диңгезченә эзләп табам да аның йөзү эшенә багышланган өч жөмләсен тыңлыйм. Шул өч жөмлә житә миңа бу һөнәрнең нинди икәнлеген аңларга. Ә теге калын роман, киресенчә, бутый, тоныкландыра диңгезчеләренң фажигалә жете тормышларын. Агачтан сын ясаучы үз һөнәрен нинди

дәрәжәдә үзләштергән? Моңы аңлар өчен мин останың коралына карыйм. Шул коралны карау житә. Корал бит ул һөнәрнең житмеш проценты... Безнең халык "Корал эшли, ир мактана", — дип юкка әйтмәгән.

Рәис белән татар әдәбияты турында сөйләшү дә шулай. Ул күп жәфалар чиккән татар әдәбиятын укып кына да, өйрәнәп кенә дә үзләштермәгән. Татар әдәбияты аның язмышы, шатлык-хәсрәтләре белән уртак бер бау булып үреләп барган...

Без — совет чорында туып, совет чорында тәрбияләнеп үскән бәндәләр. Исән каласың килсә, буйсынырга кирәк иде ул чорда. Ә инде үсәсең, өскә күтәреләсең килсә, ярашырга, партиягә керергә, еш кына ялагайланьрга, режимны мактарга, аңа тугъры хезмәт итәргә кирәк иде. Берәүләр бик тә оста башкардылар бу вазифаны. Кирәк икән, яраштылар, партиясенә керделәр, кирәк вакытта ялагайлана да белделәр, власть сыйртында утыручыларга мәдхия җырладылар. Андыйлар бүгенге базар мөнәсәбәтен дә искиткеч тиз кабул иттеләр, үз файдаларын, үз мәнфәгатьләрен күздә тотып, заманны йөгәнләделәр. Бүген бит әхлак өлкәсендә дә базар мөнәсәбәте...

Кемгә авыр булды совет чорында? Хакыйкәт эзләүчеләргә. Аларга хәзер дә җиңел түгел. Гомумән, "тәнкыйть итмә, шул чакта сиңа телтеш тимәс..." Иңжил бу. Нәсарыйларның изге китабы.

Рәис Даутов үз тормыш-көн күрешен, үз яшәешен матур һәм төгәл итеп кора белгән. Дәрәс, ул да җәмгыять чынбарлыгынан — язучылар берлегенә ағза булып керү, нәшрият, язучылар оешмасы эшләренә якыннан катнашу кебек иҗтимагый вазифалардан читтә калмаган. Әмма аның төп рухи яшәү урыны булып гаилә жылысына искиткеч камил җайлашкан эш лабораториясе кала килгән. Синең эш лабораторияңдә иминлек, даими илһам кайнап торсын өчен иҗат кешесенә нәрсә кирәк? Әйе, иң беренче чиратта синең белән кулга-кул тотышып, тормышның озын, ялыктыргыч сәфәренә чыгучы хатынның аңлавы, үзеңне һәм хезмәтнең ихтирам итүе, үкчәсе астында яшәтергә омтылмавы кирәк.

Очучылар, диңгезчеләр, язучылар, рәссамнар арасында ир белән хатын мөнәсәбәтләрен озак еллар җентекләп күзәтеп, аңларга тырышып, анализлап йөрдө. Рәис белән хатыны Диләрә арасындагыдай мөлаем мөнәсәбәт, кызганычка күрә, тормышта бик тә сирәк очрый.

Хужабикәнең елмаеп каршы алуы ук сине шундук шушы гаилә ағзасы, шушы жылы ояның тулы хокуклы вәкиле итеп тоярга мәҗбүр итә. Моңдый мөнәсәбәт безнең заманда инде югалып беткән дияргә мөмкин. Бу өйдә исә хужа бер, бары тик бер, хужабикә дә бер һәм үз урынында икәнлекне тоясың. Ничәмә еллар юлдан яздыруны гажәп зур, дәүләт масштабындагы астыртынлык белән татар хатынының колагына: "Шәригать сөз хатыннарыны коллыкта тоткан, сөз хокуксыз булгансыз, сезне җәберләгәннәр, татарин, сволочь, хатыныннан аягын юдырткан һәм шул суну эчәргә мәҗбүр иткән, подонок, сөз яңача, коммунистик идеология кушканча яшәгез", — дип туктаусыз тукуп килгәннәр. Бер-берсен аңлаган, ихтирам вә мәхәббәт аша аңлаган ир белән хатынга бернинди кагыйдә, бернинди шартнамә кирәкми. Аларның яратышуы, бер-берсен ихтирам итүе — менә ул бөек, мәңгелек кагыйдә. Шушы бөек кагыйдәгә нигезләнгән дип фикерлим мин Рәис белән Диләрәнең мөнәсәбәтләрен. Бу гаиләдә татар язучыларының, әдәбият, нәшрият тирәсендә хезмәт кылучыларның күбесе — шәфкаткә, жылы сүзгә, игелекле мөнәсәбәткә мохтаж кешеләр килеп шифаланып китәләр. Татарның Франсуа Вийоны — Мөдәррис Әгъләмов, татарның Варлам Шаламовы — Наис Гамбәр, Рәиснең изге эшен давам итәчәк шәкертә Равил Рахмани... Тагын кемнәр? Күп алар. Мин бит язучылар корылтаенда нотык сөйләмим, нигә бөтен обойманы атап бетерергә?

Дәрестән соң Рәис белән Диләрәнең оныклары кайта. Аларда тагын яртылаш Шәүкәт Галиев һәм аның хөләле, йөз житмеш процентка татар хатыны Фәридә каны ага. Рәистә горурлык балкый. Балаларның да дәү өтиләрен күрүгә йөзләре көләләнә. Рәис хәзер гел шаяртып сөйләшә. Сораулар бирә оныкларына.

— Ә, шулаймыни? Кара, мин бит моңы белми идем әле, — дигән булып, бабаларының нәселен давам

иттерүчеләрне мактап куандыра. Рәиснең яраткан Җебеге — аның белән өстәл янындагы ялыктыргыч төннәргә бергә үткөрүче иркә мәчебикә — хужасының аягына ышкылып йөри башлый. "Син бу балаларны миннән ныграк яратасыңмыни? Кайда соң гадәллек? Алар бит төннәрен күңеленә күрәп синең язучы өстәлгә түрәдә утырмыйлар", — дип әйтергә теләгән шикелле көнче пәси. Җебекнең дә күңелен күрә татар әдәбиятының йөк аты. Бер тапкыр Диләрәнең туган көнен байрам иткәннән соң кемдер тәкъдим итте:

— Әйдәгез, тауга менәбез. Әнә теге мәһәбәт наратлар үскән җиргә.

Рәиснең Займищедагы дачасында оештырылган иде мәҗлес. Без дәррәү кузгалдык та тауга менеп киттек. Рәис калды. Аның аяклары авырта иде. Ул аяклар инде күп еллар авырта. Зарланмагач, сөйләп йөрмәгәч, без аңа әһәмият бирмибез. Без бер матур аланны сайлап ял итәргә утырган идек, урман арасынан Рәис килеп чыкты, үзе Җебекне күтәргән.

— Җебекнең тауга менәсе килде, — ди. — Сөз киткәч нишләргә белмичә чыелдый башлады.

Даутовның яшәү ысулындагы тагын бер сыйфат ошый миңа. Ул үзе тирәсендәгә кешеләр белән гармониядә яши. Нидән гыйбарәт соң ул гармония? Эшләгән эше аңа чиксез ләззәт бирә. Гаиләдә көләч татулык, тынычлык. Дәрәс, тирә-юньдә гадәлсезлек тә бар, комсызлык та, күз буяу да, ялган да. Бу вәсвәсәләрдән Рәис ерак яши. Алар аңа бернинди зыян китерә алмыйлар. һәм ул белә, аңлый, җир йөзендә атабыз Адам заманнарыннан бирле игелек белән ашәкелек янәшә яшәгәннәр. Әнә, электр доньесында гына да минусны бетерсәң, плюс та юкка чыга. Гомумән, галәм тулаем (глобаль) симметриядә. Дәрәс, берәүләр дан, шөһрәт артыннан куалар. Икәнчеләр мал туплый. Дан-шөһрәт бит ул тозлы су шикелле, эчкән саен эчәсене китерә. Малга ияреп мәшәкәт килә, аны сакларга кирәк, кайгыртырга. Яшәешнең төп кагыйдәсе — ярату, әгәр тулаем яратуга ирешә алсаң, син мәңгә бәхетле.

Миргазиян ЮНЫС
1997 ел, сентябрь.
Өлмәт

Булат ХӘМИДУЛЛИН

Русиянең

көнчыгыш саясәте

(Уйласаң — уйланырлык!..)

1373 — Мәскәү Рязаньга каршы күтәрелгәндә, Мамай Мәскәүне яклап чыга.

1376 — кенәз Дмитрий (булачак Дмитрий Донской) гаскәрләре күршеләренә — Идел болгарларына яу чабалар. Бу поход урыс кенәзләре тарафыннан күршеләрен талау-жимерү өчен генә түгел, ә бәлки метрополиядән, ягъни Алтын Урдадан аерылып чыгарга теләгән жирле бәкләрне жәзага тарту нияте белән оештырыла.

1380 — Рәзән белән Мәскәү гаскәрләренең Куликово кырындагы сугышы, Мамайның кенәз Олег тарафыннан торып сугышуы. Шушы бәрелештән соң Мамай хәлсезләнә, соңрак аны Туктамыш тез чүктәрә. Билгеле булганча, Куликово сугышында урыслар ягыннан күп кенә татар морзалары да, аерым алганда, Строгановлар да торып сугыша. (Строгановлар Себер ханлыкларын яулап алу да актив катнашалар.) Урыс ельязмалары Мәскәүнең сакчы полкы башында торган Мәлик морзаның батырлыклары турында сокланып язып калдыралар.

1391 — Туктамыш белән Аксак Тимер арасында барган дүртъеллык сугыш. Аксак Тимер гаскәрләре Идел Болгариясә чикләренә үк килеп житәләр һәм хәлиткәч һөжүмгә хәзерләнәләр. Рәсәйдән ярдәм көтү сәбәплә, Туктамыш хан бәрелешкә күтәрелергә ашыкмый. Әгәр ярдәм килгән булса, Туктамышның гаскәре, сан ягыннан, Аксак Тимернекеннән ике тапкыр артыграк булыр иде. Бөек кенәз Василий Дмитриевич ханга биргән вәгъдәсен "үти" диярлек, үзенә Мәскәү отрядлары белән хан жиренә аяк баса. Әмма төрле сәбәп-

ләр табып, орыш-бәрелештә катнашмый. Мондый "ярдәм" исә Кондырча елгасы буендагы сугышның ахыр нәтижәсен хәл итә — Туктамыш гаскәре тар-мар ителә.

XIV гасыр ахыры — XV гасыр башы — новгородлыларның һәм башка төньяк урыс кенәзләренең болгарлар жиренә туктаусыз яу чабулары белән тарихка кереп калган. Шулай итеп, урыслар, Урда белән берлектә, болгарларны бөлгенлеккә төшерәләр. А.П.Смирнов фикеренчә, бу урыс кенәзләренең көнчыгыштагы дөүләтләренә яулап алу акциясенә башлангычы була.

1399 — Мәскәү гаскәрләре элекке Алтын Урда ханы Туктамыш белән Польша-Литва кенәзе полклары тарафыннан чолгап алына. Урыс кенәзен тулы җиңелүдән әле яңа гына тахеткә күтәрелгән татар иле яугире Идегай генә коткарып кала.

1406 — Литва белән Мәскәү арасында сугыш башлана. Шадибәк хан мәскәүлеләргә ярдәм итә һәм литвалылар чигенергә мәжбүр булалар.

XV гасырның беренче яртысында, Урдада чолганышлар башлану сәбәплә, татарлар белән урыслар арасындагы мөнәсәбәтләр кискен төс ала. Күрәсәң, урыс кенәзләре "көчсез юлдаш — начар юлдаш" дигән караштан чыгып, бу вакыйганы ашыктырырга да тырышканнардыр.

1431 — кенәз Федор Пестрый Болгар олысына һөжүм итә. Шушы һөжүмнән башлап Болгарның умыртка сөягә төмам сына, башкаласы хәрәбә хәленә китерелә һәм төп халкын жирле төрки вә фин-угыр кабиләләре төшкиткән Казан ханлыгын чын-чынлап сәяси аренага күтәрү башлана.

башлап, Мәскәү дөүләте Урданың сәяси тормышындагы теге яки бу кире, йомшак якларны үз мәнфәгәтеннән чыгып файдаланып килгән. Мәскәүнең дипломат-илчеләре каракаршы торучы ханнарның кайсы да булса берсе белән "дустанә" мөнәсәбәт урнаштырып, солык-киләшү төзегәннәр һәм шул рәвешле, яңа сафташлары ярдәмендә, көчлерәк көндәшләрен тез чүктерергә ирешкәннәр. Дмитрий Донскойның вафатыннан соң, аның варислары Урда хакимлегенә карата ачыктан-ачык канәгатьсезлекләрен белдерәләр, үзләрен бәйсез тота башлыйлар. Бу очракта алар Урданың үз эчендәге ызгыш-талашларны, элек бөтен булган көзгенәң вак-вак кисәкләргә ватылуын, шулай ук Урда белән Литва һәм Урда белән Азия илләре арасындагы мөнәсәбәтләренә әледән-әле киеренкә төс алуын да истән чыгармаганнар.

XV гасырның беренче яртысында Алтын Урданың көче какшавы, үзәктән куучы көчләрнең артуы сәбәплә, бай һәм мәдәниятле өлкәләр, шул исәптән Крым белән Идел буйлары да, аннан аерылып чыгалар.

1436-1449 — Хажи Гәрәй Крымда ханлык урнаштыра.

1438-1445 — Алтын Урдага ярым-бәйлә булган Казан әмирлеген бәйсез Казан ханлыгына үзгәртеп кору башлана. Мәскәү түрәләре яңа ханлык оешуны яңа татар дөүләте барлыкка килү дип кенә түгел, ә бәлки аны Идел буе Болгар ханлыгының һәм Алтын Урданың варисы дип тә кабул итәләр. Ләкин алар шул ук вакытта, Көнчыгышка булган нәфесләрен гомердә дә үзенә янамаган Казан ханлыгының каршылыгын сындыру ярдәмендә тормышка ашырырга тырышалар.

(Дәвами киләсе саннарда)

Стогниев Иван Данилович, 1941 елда туган. Украин. Ике югары белеме бар. 1959 елдан бирле Хәрби көчләр сафында, 1989 елдан — ТРның хәрби комиссары. Йәмәндә һәм Әфганстанда хезмәт иткән. Күп кенә хөкүмәт бүләкләренә ия. Өйләнгән, ике баласы бар. һәвәскәр балыкчы, шулай ук йорт-бакча эшләрен ярата.

Генерал-майор Стогниев:

“*Ул чирли, армиядә чирли...*”

Татарстан Республикасының хәрби комиссары белән әңгәмә

— Иван Данилович, безнең журналны, нигездә, яшьләр укый диярлек. Армия хезмәтенә чакырылу яшьләр өчен (һәм үсмерләр, дус кызлары өчен дә) алар тормышындагы иң җитди вакыйгаларның берседер, мөгаен. Кагыйдә буларак, элегрәк, армия “яшел” малайлардан ир-егет ясап кайтара, дип әйтергә яраталар иде. Ул елларда яшьләр, әлләни сөенеп булмаса да, армиягә алынуны мәртәбә санылар иде. Хәзер исә, билгеле булганча, солдат хезмәтеннән тайпылучылар байтак. Хәтта армия казармасыннан качып китүчеләр дә юк түгел. Моңың төп сабабе — “дедовщина” диләр. (Безнең татарда “бабайчылык” дигән төшенчә булмаганлыктан, әлеге сүзгә урысча килеш калдырдык. — Редакция искәртмәсе.) Армиядәге мондый ямьсез-имәнгеч күренешнең тамырын корытып булмый микәнни? Уйлыйм ки, бу бит дәүләт күләмдәге әһәмиятле эш, югыйсә.

— Әйе, хәрби киёмле яшьләрнең үз иреге белән хезмәт урыныннан качып китүе, өйләренә әйләнеп кайтулары мәгълүм безгә. Хәрби комиссариатлар һәм комендатура, хәрби прокуратура качкыннарның һәркайсы

белән шәхсән шөгыльләнә. “Дедовщина” дигән нәрсәнең дә мисаллары бар һәм күп кенә солдатлар, шуның җәберенә түзә алмыйча, үзләренә хәрби частен ташлап китәләр. Без, кулдан килгәнчә, бу күренешкә каршы көрәшәбез, әлбәттә. Әмма беренче карашка өстәрәк сыман тоелган бу хәлләрнең тамыры бик тә тирәнгә китә.

“Дедовщина”ның төп сәбәпләреннән берсен мин болайрак аңлатыр идем. Гомумроссия күләмдә берзаманны, закон белән ныгытылып, хөкөмгә тартылган яшьләрне дә армиягә чакыру турында карар кабул ителде. Менә шулар солдатлар тормышына һәм хәрби частьларга жинатъчелек элементларын, хәтта криминал дөнья әхлагының сулышын алып килделәр дә инде.

Икенчедән. Шәхси тәҗрибәмнән беләм, “дедовщина”ны бетерү өчен, барыннан да бигрәк, офицерлар составының максатчан эшләве кирәк. Моңың үрнәк итеп сөйләрлек мисаллары җитәрлек. Ләкин безнең хәзерге заманда җиңел түгел — чөнки ил чирли, шуның кайтавазы буларак, армия дә чирли.

Һәркем аңлый шикелле: яхшы эшләр өчен тиешле шартлар тудыру кирәк. Ә бит бездә офицерлардан кү-

бесенең юньле-башлы фатиры юк, һәм ул әле болай да вакытында бирелмәгән хезмәт хакының өчтән ике өлешен яллы торақ өчен түләргә мәжбүр. Гаиләсен туендыру өчен офицерларның читтә эшләвен белсә дә, гадәттә, югары командирлар моны күрмәмешкә салыша. Менә шушы ачасызлык, тормыш-көнкүреш мазалары, килер көнгә ышанмаулар чылбыры солдатны югары дәрәжәдә тәрбияләргә тиешле профессионалларны — үз эшенең осталарын армиядән китәргә дучар итә. Өлкәннәрнең нужалы тормышын күреп, алдагы көндә үзенә перспектива булмагачыгын чамалап, ветераннарга алмашка килергә тиешле яшь офицерлар да армиядән тизрәк китү җаен карыйлар.

Кызганычка каршы, менә шушы вазгыять хәрби хезмәткәрләрнең сыйфат эшчәнлегенә зур зыян китерә. Хәлбуки, илдә бүген һәркемгә — врачларга да, укытучыларга да, шахтерларга да кыен, билгеле...

— Ярый, язгы яисә көзгә чакырылыш узып та китте, ди. Безнең хәрби комиссариат Татарстан егетләрен Россия Федерациясә армиясенә озатты... Комиссариат алга таба аларның язмышы турында кызыксынамы, кайгыртучанлык күрсәтәме?

— Дәресен әйткәндә, хәрби хезмәткә җибәрелгәннәрнең күбесе белән без элемтәне югалтабыз. Алар хакында кайбер мәғлүматны без часть командирлары җибәргән хатлардан беләбез. Район комиссариатлары солдатларның әти-әниләре белән элемтә тотарга тырышалар. Дәрес, бу бигрәк тә авыл төбәкләренә хас, төп катлам яшәгән шәһәрләрдә бу мәсьәләдә эшләр начаррак тора. Акланыбрак булса да әйтим: офицерлар составын кыскарту хәрби комиссариатлар эшчәнлегенә дә нык сукты, чөнки эш күләме элеккечә кала бирә.

Һәрхәлдә, без кешелек ягыннан да, профессиональ җәһәттән чыгып караганда да үзбездә егетләр белән армия хезмәтендә чагында да элемтә сакларга теләр идек, әлбәттә. Әмма бөтенесе бездән генә торса икән ул...

— *Хәтерлим, моннан берничә ел элек Татарстан парламенты, республикабыз яшьләрен "кайнар нокталар"га җибәрмәскә, дигәнрәк карар кабул иткән иде. Моның әле һаман да ныклап үтәлмәве турында еш кына ишетергә туры килә. Нилектән шулай бу? Кем комачуалый?*

— Әйе, Татарстан Дәүләт Советы тарафыннан андый карар кабул ителгән иде. Минем инде матбугатта да, югары трибуналарга менеп тә, республикабыздан бер генә призывник та хәрби комиссариатлар тарафыннан "кайнар нокталар"га җибәрелмәде һәм җибәрелмәчәк, — дип әйткәнем булды. Сөз: "Ә бит безнең егетләр Чечняда сугышты, дип каршы төшә аласыз, билгеле. Әйе, анысы да булды. Әмма алар, безнекеләр, анда Ерак Көнчыгыштан, Калининград өлкәсә яисә Себердән килеп эләктеләр, дәресрәге, берәр ел хезмәттән соң. Шикле бер очрак та булды әле. Шуннан соң без, ни өчен солдат "кайнар нокта"га җибәрелгән, дигән сорау белән часть командирына хат яздык. Командирның җавабына хәрби хезмәткернең үз кулы белән язган гаризасы да теркәлгән иде. Аның култамгасын әти-әниләре шундук таныдылар...

— *Сезнең улыгыз һөнәре буенча әтисе эзеннән китмәдеме?*

— Ул Суворов мәктәбен, аннары хәрби училище тәмамлады тәмамлавын. Әмма, сәләмәтлеге рөхсәт итмәгәнлектән, хәрби һөнәрне ахыргача дәвам итә алмады.

— *Сөз элеккеге СССРның Совет Армиясә сафларында хезмәт иткән кеше. Вакытлар үзгәрдә, шуның белән бергә, армия дә нык кына үзгәрдә. Сезнеңчә, ничек һәм кайсы якка таба үзгәрдә ул?*

— Чынын да, бүгенге армия офицерларының хәле турында алдарак сөйләп, мин инде бу сорауга күпмедер җавап бирдем шикелле. Элегрәк офицерлар, приказ алганнан соң, фәлән җиргә барыргамы, бар-маскамы дип уйлап тора идеме соң? Хәзер бит күпләр армиядән тизрәк китү ягын карый, гаиләсә белән икенче бер округка күчеп йөрмәс өчен, дияр идем. Элегрәк хәрби әзерлек белән күбрәк шөгыльләнделәр, частьләрдә тәртип һәм тотрыклылык та әйбәтрәк иде...

Әйтсә дә юк, армия авыр көннәр кичерә. Әмма мин нык ышанам: төрлечә какшау-болганулар көннәрнең берендә узып китәр, җәмгыятьтә хәрбиләр һөнәре банкир һәм эшкуарлар һөнәре сыман дәрәжәле урын яулап алыр. Сүз уңаеннан әйткән, кайбер университетларга караганда Суворов училищесына конкурс хәзер дә бик югары.

— *Үзегезне Татарстанда ничегрәк хис итәсез? Күңелегезнең яшерен бер почмагында Татарстан һәм Рәсәй мәнфәгатьләре "сугышып" ятмыймы?*

— Татарстанда үземне әйбәт хис итәм. Күңелемдә Сөз әйтергә теләгән андый бәрелешләр юк. Чөнки Республика белән Федерация арасында төзелгән Шартнамә хәрби өлкәдә дә килешенеп, аңлашып эшләүне яклап чыга.

— *"Идел" журналы укучыларына нинди теләкләрегез бар?*

— Үзенә тапшырылган өлкәдә һәркемнең нәтиҗәле эшләвен һәм шуның белән дәүләтчелекне торгызырга, халык тормышын яхшыртуга күркәм өлеш кертүен теләп калам.

Өңгәмәдәш — Рашат НИЗАМИЕВ
Ноябрь, 1997 ел.

* * *

Бер ананың угланы армиягә киткән икән. Сагынычлы хатлар яза башлаган бу. Чираттагы хатларының берсендә болай-рак язган: аска да бер шинель, өскә дә бер шинель, походларда йөргәндә тагын шинель. Үзе әйбәт, үзе жылы, шуңа күрә минем өчен бер дә борчылып ята күрмәгез...

Әнисе моны укып чыккан да җавап хаты яза икән: "Әй, улым, шинельләрен бигрәк күп биргәннәр икән үзеңә, берәрсен генә булса да безгә җибәрергә тырыша күр..."

* * *

— Рядовой Хисмәтов, син прапорщикны дурак дип атадыңмы?

— Әйе шул.

— Син аңа булдыксыз, пешмәгән, дип тә әйттеңме?

— Әйттем шул.

— Ычкынган, дип әйтүң дә дәресме?

— Дәрес.

— Өч тиенгә дә тормый торган нәрсә дип тә өстәдеңме?

— Иптәш майор, гафу итегез, менә монысын әйтергә онытканмын...

* * *

Һәрбер солдат — генерал булу, һәрбер майор — полковник булу, һәрбер ефрейтор сержант булу турында уйлый.

газеталар язганны укыйсыңмы, барысы да сугышка каршы, ә хөкүмәт житәкчеләре әлеге сүзләргә коллакларына да элмиләр. Гел сугыш ягына сукалыйлар.

Аның йөрәгә ашкынып тибә башлады. Сәгать кичке алтынчы гына иде, берничә сәгатьтән телевизордан көн яңалыкларын тагын күрсәтерләр, әнисенең сүзләре дәрәсә, әллә ул ялгышкан гынамы, ачыкларбыз дип, үз-үзен берәз юата төште. Хак әйтә әтисе, каян барып чыксын жәһәннәм артына Шәфкатъ. Әле бит киткәнә күпме...

Әнисе исә һаман тынычлана алмый.

— Шунда әйттеләр, әсир төшкән солдатларның атаналары килсә, биреп жиберәбез, диләр икән чеченнәр. Бернинди тоткарлык юк, ди.

— Сабыр ит әле, карчык, Каф тавына чыгып киткәнче, төгәл белик. Ул солдатның исемең, фамилиясен әйттеләрме соң? — дип төпченә үк башлады Гасыйм.

— Кем аның исем-фамилиясен әйтеп торыр инде! — Хәкимә жилләнеп урыныннан сикереп торды. — Их, тел белсәм, хәзер үк чыгып китәр идем...

Ул көнне телевизор караудан мәхрүм калдылар алар. Сөйләшүдән соң озак та үтмәде, котырып буран чыкты һәм кинәт бөтен дөнья караңгыланып калды — аз гына жил иссә дә авылда электр уты сүнә иде. Бу юлы да әлеге гадәткә хилафлык килмәде. Иртәгесен дә ут булмады, әнисенең газәплануларына үзенең борчулары да килеп кушылды, өйдә бер минут торып булмый иде, Раушания тәваккәләп:

— Үзем китәм Грозныйга — диде. Нык тавыш белән өстәп тә куйды. — Мин аның хатыны бит әле. Ата-

БИЕК ТАУНЫҢ БАШЛАРЫНДА.

Роман

— Унике бит итеп яздым, — диде ул, һәр икесен тынычландырырга тырышып.

Ут эленгән өй бик тә шыксыз күренде аңа. Шәфкатъ хатындагы: "Бу арада әллә нигә тыз-быз чабалар әле офицерлар. Нәрсәдер, мөһим эшкә жыенган сыман, — дигән сүзләре хәтерендә яңарды. — Хәрби ант кабул итүгә дисәң дә инде. Бер читкә жыелалар да, чыш-пыш сөйләшкән булалар. Йөзләрендә нур юк", — дигән юллар да бар иде хатта. Инде ике атна чамасы радио, телевидение Чечня илендә сугыш дип сөйли. Мәскәүдәге житәкчеләр ни кыланганнын үзләре дә белеп бетерми, дип сөйли әнә радио. Әллә нинди сәер сугыш бу. Радио, телевизор аша дисеңме,

анасы булмаса, туганнарына да бирәләр икән әсир солдатларны, газетада күзгә чалынган иде.

— Тик кайдан табарга аны? Барып житүен дә барып житәрсен, — диде әтисе, шактый сүзсез торгач. — Акчасын житкереп булырмы...

Хәкимә төне бие йокламыйча чыккан иде, каңгыраеп утырган жиреннән кинәт күтәрелде:

— Табарбыз, Гасыйм! Килең барам ди икән, бөтен авылдан жыям. Тик буран бит әле. Декабрь уртасында ук каян шулкадәрле котыра диген. — Ул өметсезләнеп кире урынына утырды. — Ә кайда икәннәрен аермачык ишеттем, алар үзәк хастаханәдә диделәр. Теге илбашларының, Дудаев диме соң, эшләп утырган жире аннан ерак түгел, ди.

Дәвам. Башы 1997 елгы 10, 11, 12 нче, 1998 елгы 1 нче саннарда.

— Президент сарае... — дип төзөткән сыман булды Гасыйм. — Көн саен шуны сөйләләр, бөтен гаскәре шунда тулган диме... Малай армиядә булгач, тыңламыйм, дисәң дә колакка керә бит. Күңел өстендә тора. Сугышны башлавы гына жиңел, туктатуы кыен... Га-жәп, күпчелек кеше сугышка каршы сөйли, халыкның бу кадәр әрнеп әйткәне иң олы түрәләренең колагына керми калмас, киленкәй барып житкәнче, сугыш бетеп тә куймагае.

— Кем белгән инде, кем белгән... — дип көрсенде Хәкимә. — Ул Мәскәүдә утырган илбашы дигәннәр-рендә бер генә дә элэккән эш юк бит. Гел ялган, гел алдашу. Шулай икәнә йөзөнә чыккан, әйтмәсәм дә булмады. Халыкка файдалы бер гамәл кылмаган кешене дә ил башында утыртырлар икән, чистый...

Раушаниянең чынлап юлга жыена башлавын күреп, һаман нидер сөйләнеп, уфтанып утырган хатынына акча ягын хәстәрләргә кушып, Гасыйм ишегалдына чыкты. Буран басыла төшкән иде. “Киленне Иске йортка кадәр озатырга туры килер, малларга печәнне мулрак салырга кирәк”, — дип, ул, кулына көрәк алып, жыл капкага илтүче сукмакны көрттән арындыра башлады. “Әле сәфәр хакында ныклап, ничек барасы дә сөйләшәнмәгән. Болай килен тере күренә дә, андагы хәлләрне моннан, Усаклыдан торып кына белеп бетереп булмый шул. Бер төрле сөйләләр, икенче төрле эшлиләр. Совет илендә дә шул гадәт иде, хәзер дә... Чаллыга, олы кызга барып төшсән әле ул иң элек. Анысы чаярак та, сөйләшергә, киңәшләшергә дә маһир. Бер елны Грозный тирәсендәге санаториягә барып кайтканые күрше Сәләхи, аңардан да сорашырга кирәк, юл йөргән кеше ул, өйрәтер... Менә өйнең коты калмады инде. Хәкимә дәрәс күреп сукалыймы әллә ялгыша... Кем белгән, хәзер килен барып кайтмыйча тынгы тапмаячак. Әйе, ул әйләнеп кайтмыйча безнең дә күзгә йокы кермәячәк. Исән йөрсеннәр инде, бала — бавыр ите, дигәннәр, алар кайгысын күрергә язмасын. Нәрсәдер бар инде, нәрсәдер бар. Хәкимә нидер сизгән. Ана күңеле ялгышмый ул”. Нидер исәнә төшөп, көрәген кар өеменә батырды да Гасыйм ашыгып өйгә кереп китте:

— Кызым, — диде ул керә-керешкә. — Болай гына чыгып китү ярамый.

Раушания инде киенеп, юл сумкасына сәфәргә хәстәрләнгән ризыклар тутыра иде. Ул күтәрелеп әтисенә карады.

— Сиңа авыл советыннан да белешмә алырга кирәк, Иске йортта военкоматка кереп чыгарга туры килер, аннан Ким абыең янына да сугылып чыгарбыз.

Раушаниянең бик үк аңышмыйча торышын күреп, өстәп куйды:

— Иске йортка кадәр сине үзем озатам, кызым. Иң элек Чаллыга китәргә туры килер. Олы апаң берәр тулкы сүз әйтмәсә, ул чаярак күренә, бер жаен табарга тырышыр.

Раушаниянең йөзә яктырып китте. Әле ниләр булып бетсән белмәсә дә, әтисенең шушы киңәшләре үк алда торган билгесезлек томанын берәз читкә куган сыман тоелды. Иң әһәмиятлесе — эшне нәрсәдән

башларга дип аптырап торасы юк инде. Беренчесе — Чаллыга барып житү. Авыл советы турында сүз чыккач, Хәкимә дә пыр тузып киенә башлады.

— Ни, — диде ул сукуранып. — Сәвияне “и”гә китереп, уч төбе кадәр язу алганчы, күпме йөз суларыңны түгәрсен, бер Ходай үзе белә...

...Чыннан да, авыл советы рәисе урынында түгел, ә сәркәтип булып гомер уздырган Гата, кабаланып кереп килүче Хәкимә белән Раушанияне күрмәгән сабышып, алар ишектән узуга, иске кайры тунын бөркәнеп, тәмәке тартырга дип кузгала башлады. Хәкимә сүз башламакчы булган иде, Гата “корх-корх” бөгелә-сыгыла тотынды ютәлләргә, авызына капкан тәмәкесе идәнгә төшөп китте, күзләреннән яшь атылып чыкты, бите комачтай кызарды, бөтен тәннен калтырау алды.

— Төтененә тончыгып, жан тәслим кыла бу, — диде Хәкимә ачуланып.

Гата “уф” дип тын алып жибәрде дә, бөркәеп, ишеккә атлаган иде, юлына Хәкимә аркылы төште:

— Гата, энем, тартмаган тәмәкең түгелдер, безгә тиз генә ыспыравка биреп жибәр. Килен Шәфкатьне алып кайтырга китә.

Гата, яңа гына күктән жиргә егылып төшкән кешедәй, Хәкимәгә карап, гәжәпләнгән кыяфәттә, авызын чәпелдәтеп алды:

— Бәтәч, Хәкимә апа, нишләп йөрисең иртүк дигән-дәй. Әллә бер-бер хәл бармы?

Хәкимә түзмәде, кычкырып ук жибәрде:

— Ыспыравка, дим, Алла колы, Шәфкать пленга элэккән бит. Грозныйда. Кичә телевизорда күрдем. Килен шунда китә.

Гата нык аңышкан кеше сыман, чепиләнеп беткән күзен челт-челт йомып:

— Ө-ө, — дип сузып торды. — Минем тагын телевизор карарга да вакыт юк. Эш тә эш.

— Синдә дөнья кайгысымыни, эчү кайгысы бит!

Гата үпкәләгән кыяфәттә башын читкә борды.

— Хәкимә апа, сөйләнеп тә жибәрәсең инде. Эчеп йөрергә әллә син мине... Кичә районга барган идек. Кайтканда бик өшегәч, Карамалыга кагылып чыккан идек инде... Ныграк киткән... Ашаган юк бит. Гел юлда да юлда... Ни бит, Хәкимә апа, ниндирәк ыспыравка бирим соң? Кемгә күрсәтергә? Нәрсә дип языйм?

Хәкимә, кабарган ачуын басарга тырышып, тагын аңлата башлады.

— Ни, тәти баш, Раушания киленгә язып бир. Шәфкать Шәмсетдинов аның ире дип яз. Сине өйрәтеп торырга инде.

Гата зурдан кубып түрдәгә рәис өстәле артына барып кунаклады. Каләм, көгазь алды, бер тын шул көгазьгә карап торды һәм тезеп китте.

— Ни бит, Хәкимә апа, Шәфкать белән Раушания бездә теркәлмәделәр. ЗАГС язучылары юк бит. Нәрсә дип язарга белгән юк. — Ул кыска муенын жыерып алды. — Алар бит мулла никахы нигезендә ир белән хатын, ә закон каршында түгелләр.

— Ничек ир белән хатын булмасыннар?! Бөтен илкөн алдында туй иттек. Шәфкатьнең паспорты бул-

мага, үзең рөхсәт бирмәдең бит язылышырга. Хәзер жан көйдереп утырасың. Ә паспортны военком алып калган иде. Повестка биргән чакта тәртип шулай диде.

Гата күгәргән чыраена житди төс чыгарып, Хәкимәне тынычландырырга омтылды.

— Юкка борчыласыз сез. Анда бернинди белешмә дә кирәкми бит. Шәфкатънең шушы авылдан армиягә алынуы хакында язып бирәбез дә бетте-китте. Чечен-нәргә нигә кирәк өйләнешү турында язу. Безнең гаскәрләр чынлап башласалар, инде әллә кайчан эшләре беткәндер Чечен бандитларының. Кичә районда шулай диделәр. Закунны бит бозып булмый инде. Нәр эшнең жәе бар...

— Нәрсә булса да язып бир инде. — диде төкәткән Хәкимә, бу кешедән эләккән эш булмасын аңлап. — Тизрәк юлга чыгарга кирәк.

Гата артык уйлап тормыйча, тиз генә нидер сызгалады да, кесәсеннән мөһер алып, зур канәгәтләнү белән алдындагы кәгазгә шапырдатып китереп сукты һәм белешмәне Раушаниягә сузды:

— Менә, сеңлем, бик озак юанма инде, гариза язып китәрсең. Барырга өч көн, кайтырга өч көн житәр бит? Вчүтеки син эш кешесе ич. Сәвия апаң ачуланыр...

Алар чыгып киткәндә, Гата төче тавыш белән:

— Шәфкатъкә сәлам әйтерсең миннән, — диде. Сүзен әйтеп бетерә алмады, буыла-буыла ютәлли башлады. Хәер, биана белән киленнең Гатада эшләре юк иде инде, алар өйләренә ашыктылар. Хәкимә акча ягын иртүк хәстәрләп куйган икән, Раушания шактый саллы төргәкне бүлгәләп, киemenең яшерен кесәләренә ышанычлы итеп урнаштырды. Әнисе бертуктаусыз өйрәтеп торганга, уңайсыз да иде аңа. Алар акча белән булашып бетергәнче, Гасыйм ишегалдында йөрөнөп торды.

Иртәнге автобуска соңга калсалар да, бәхетләре басты, Тәкый агайның кияве "КамАЗ" белән Чаллыдан кайткан икән, бабасын кунакка алып китеше, Иске йортка кадәр ике дә уйламыйча Раушания белән Гасыймны да сыйдырдылар. Кияү бик жүнле кеше булып чыкты, тоткарланам, дип тормады. Иске йортка кереп, Раушаниянең кирәкле оешмаларга йөрөп чыгуын көтәргә булды. Тәкый агай исә, тыңлаучы табылганга сөенеп, сөйли дә сөйли иде.

— Юк, ул чәчәннәрне тиз генә жиңеп булмас. Алар белән яхшылап сөйләшү, килешү кирәк булган. Хөкүмәттә акыллы кешеләр юк икән. Минем бабай, өткәйнең әтәсе шул якта хезмәт иткән. Өткәй сөйлидерие, мәрхүм. Курку-мазарны белми торган халык дип әйтә торган булган бабай. Ничек курку белсен ди. Тау кешесе бит алар. Күрше авылга кызлар янына барганчы да ничә упкын үтәсе, кыялар кичәсе бар. Алар уйлап та тормый, чөнки өйрәнгән бу хәлгә. Упкын читенә аягын салындырып, сызгырып утыра ул, исе дә китми. Менә син барып утырып кара әле упкын читенә, башың әйләнәп мәтәлеп кенә төшәрсен. Халык кайда яшәүгә карап ул. Менә безнең халык тигезлектә яши, уйлап кына эшли эшен. Хәзер яшьләр бозылды, кәнишне, чөнки агу бөтен нәрсәдә. Шуңа пырдымсыз

яшьләр, миләре сыегайган. Гел агу да агу бит. Мин элекке хәлне сөйлим. Ә тау кешеләре алар озак уйлап тормый, күп уйлауга китсә — кыяга сыланып диярлек упкын читеннән барганда кулың ычкынды — беттең дигән сүз. Уйлый да эшли дә ул тау кешесе. Күп баш ватмагач, озак та яши алар. Йөз яшьлек карт-карчыклары ут чыгарып биеп йөриләр бит, исең-акылың китәр. Без күп баш ватабыз, шуңа гомер кыска. Бабай сөйли торганы, ди өткәй мәрхүм, шул тау халкының Шамил дигән юлбашчылары булган икән. Үзе чәчән халкыннан булмаса да, барлык тау халыкларын авызына гына каратып торган ди. Патша боларга сугыш белән килгән, яулап алырга. Туплар белән меңләгән гаскәр. Шамил бик динле кеше булган, мөселман. Дин өчен, ил өчен кавемдәшләрен туплап, әллә утыз, әллә кырык ел сугышкан, моны жиңә алмаганнар. Ахырда, халкы бик михнәтләр чигә башлагач, аларны коткарып калу өчен әсир төшкән. Үтермәгән патша моны. "Батырлыгың, динең, халкыңа тугрылыклы булган өчен исән калдырам", — дигән. Әле бабайның көйләп йөри торган жыруы да булган. Өткәйдән мин дә отып алганым, хәтер тишек бит минем, сүзләре онытылып беткән иде. Ул жыру менә болай башлана иде. — Тәкый агай моңлы итеп көйләп жиберде:

— *Тарих мең дә сигез йөз илле тугызынчы елда,
Чиксез гаскәр чыгып китте сугышырга май аенда.
Чыгып киткәндән уң көн соң життек карлы тау артына,
Мылтык атып йөгереп мөселманнар каршысына.
Гулиб тавына житкәчтен, айдан артык без тордык,
Менәргә жай табалмыйча, бик күп заманнар йөрдек,
Туплар атып без сугыштык Шамил белән һәр көн дә.
Бик күп гаскәр һәлак булды Гулиб тавы өстендә...*

— Менә шундый куркусыз халык ул, — дип ялгап китте ул. — Озын жыру иде, онытылган бит. Үзенә аз гына яхшылык эшләсәң, сиңа соңгы киemen салып бирә, ну явызлык кылсаң, мәңгә онытмый торган халык, дип әйткән бабай... Юк, бирешә торган түгел ул, чәчән халкы...

...Иске йорт военкоматында алар белән сөйләшеп торучы булмады. Бер кылтык кына офицер, Гасыйм агайның гозерен ишетүгә, чыраен сытып, аларны ишек ягына ук кысрыклык башлады.

— Без призвикилар белән генә эшлибез. Малаең әсир төшкән икән, аңа мин гаепле түгел, күзен ачып йөрсен иде. — Аннары Тәкый агайның тагын нидер әйтергә теләвен күрөп, пырдымсызлана ук башлады. — Булды, аңладым, абзый кеше, алар өчен без җавап бирмибез. Кая киткән, нәрсә эшләгән — барысы да закон нигезендә. Татарстан Рәсәй белән шартнамә төзеде, хәзер инде барысы да тәртиптә. Ә Грозныйга барып йөрмәскә киңәш итәм сеңлекәшкә. Оборона министры Грачевның сүзләрен ишеттегезме: кирәк булса, ике сәгатьтә өшкереп чыгарам мин ул бандитларны шәһәрдән, диде. Шуңа күрә паника таратып йөрмәгез, кичә авыл советы рәисләрен җыеп сөйләшкән идем бит, һаман йөриләр. Их, бу аңгыра халык... — дип сөйләнә-сөйләнә, аларны ишектән төрткәләп чыгарып жиберде.

Аннан соң Гасыйм агайның туганнан-туган энесе

Ким Вилловичны эзләп киттеләр. Сорааша-сорааша аның кабул итү бұлмасен эзләп таптылар. Ишектә "Ким Виллович Шамс" дип язылган такта кадакланган иде, Төкый агай Раушаниягә аңлатуны кирәк тапты:

— Әллә нигә фамилиясен яратып бетермәде, шайтан малай. Озын, урыслар дәрәс әйтә белми, дип кыскартты, әнә хәзер шул өтек фамилия белән Шамс булып йөри инде. Нишләп әйтә белмәсеннәр инде, әллә нинди чит ил кешеләренең исем-фамилияләрен дә әйтәләр бит әле, бөтенләй үк башсыз халык түгел бит инде, урыс дигәч тә...

Әмма Ким Виллович та шатландырырлык сүз әйтмәде. Башта Хәкимә җиңгәсенәң телевизордан күрәп калуына шикләнеп, көлеп кенә куйды:

— Экранда ике секунд чагылып киткән шәүләне ничек танымак кирәк, — диде. Инде Раушаниянең барып кайтырга ныклы ният белән юлга чыгуын аңлагач, ачулана төшеп: — Йөрмә, сөңлем, хәтәр як ул, — дип бу уеннан кире кайтырга кыстый башлады. — Синәң болай йөрүең бөтен районга тап төшерергә мужет. — Өстәп тә куйды. — Әле Шәфкатынең әсирлеккә төшүе чын була калса... Туже район өчен әйбәт түгел. Бөтен Татариядән безнең егет әсир... — Ул башын чайкап, уфтанып алды. — Шулай инде, менә һәр нәрсә өчен кайгырып, йөрәк яндырып гомер үтә, абзый, — дип, борчулы кыяфәт белән урыныннан кузгалды. — Ярый, миннән киңәш шул — өегезгә кайтыгыз да көтегез, анда барып кына әллә нәрсә эш кыра алмассыз!

Раушанияне инде туктатып булырлык түгел иде, Гасыйм агай белән ашыгып сабуулашты да, үзен көтеп торган машинага табан йөгәрде.

Шәфкатынең олы апасы Гадилә суык, карлы көндә үзләренә Раушаниянең килеп керүенә аптырап калса да, шатлыгы өскә бәрәп чыкты, аны киёмнәрен салмаган көе кочаклап ук алды. Әмма сөөнеч озака бармады, Раушания булдыра алганча кыска тотарга тырышып, нинди сәфәргә чыгуын аңлатып бирде.

Гадилә агарып, сулып калган Раушаниягә карап торды-торды да, еламсыраган тавыш белән:

— И, Ходаем, әткәй белән әнкәйнең карап торган таянычлары иде бит Шәфкаты, — диде. — Бөтен өметләре, нәсел орлыгы. — Аннары бердәнбер дәрәс чешелеш тапкан кебек, әле жылынып та җитмәгән яшь киләнне юата-юата, зал ягына озатты.

— Син, Раушания, ял итеп тор. Яшереп тормыйм. Кичә телевизордан мин үзем дә Шәфкатыгә охшаган солдат күрәп калдым. Тезләрен кочаклап, башын иеп утыра иде. Маңгай астыннан гына сөзеп караулары гел Шәфкатынеке инде. Берәр нәрсәгә рәнҗетсәләр, иренен турсайтып, шулай карап ала иде кешегә. Хи, үскәнем, үзем карап үстердем бит, үземнән бер адым калдырмадым. Әсир дигән, ә... Мин Татар иҗтимагый үзгәргә барып кайтам әле. Кайда икәннәрен беләм, быел язга табан эштән кыскартабыз дип йөрәккә шом салганнар иде. Өлкән мастер бер марҗа безнең.

Татарларга төртелеп кенә тора инде. Эштән калганым, сыйфат бозганым юк, миңа бәйләнде, китәргә җыен, ди. Кая барасың, синә эшкә кем алам дип тора, болай да атнаның дүрт көнә эшлибез, өч көне менә шулай каңгырап утырабыз. Ни булса, шул булыр, дип киттем иҗтимагый үзәккә. Башка вакытта бик искә төшми иде, кирәк булса, чабасың икән, җаным. Тыңладылар, кайдан, кем икәнне язып алдылар. Өнемме, төшемме, икенче көнне килеп, теге марҗа белән сөйләштеләр. Белмәгәннәре юк ди, өлкән мастерыбызның гонаһлары да булган икән, анысын да йөзәнә бәрәп әйткәннәр. Шуннан бирле шылт та итми йөри түтием. Менә бит ул.

Гадиләнең Шәфкаты турындагы сүзләреннән Раушания бөтенләй аңын җуйган кешегә охшап калган иде, башка бернәрсә дә ишетмәде. Апасы өстенә киенә башлагач кына ничектер исенә килеп:

— Мин дә барам. Үзем генә монда нишлим, — дип чишенергә өлгермәгән көе киенә да башлады.

Гадилә аның ни хәлдә булуын чамалап алган иде, яңадан өйдә калырга кыстап тормады, алар ашыга-кабалана автобус тукталышына йөгәрделәр.

... Иҗтимагый үзәктә бер ханым гына нидер язып утыра иде. Ашыгып керүчеләрне тыңлап та тормастан:

— Барысы да митингта, "Азатлык" мәйданында, — дип яңадан үзенең язуына кереп чумды.

— Нинди митинг? — дип сорады Гадилә, сабырсызланып. Әйтерсәң монда аларны кемдер көтеп утырырга тиеш, алдан сөйләшеп куйганнар диярсәң.

— Нинди дип. Митинг инде. Чәчән халкын яклап. Күрмисез-ишетмисез мени — кара йөзләр ни кылана. Кыралар гына бит халыкны, бер гонаһсыз халыкны кыралар.

Раушания авызын ачып бер сүз әйтә алмады, Гадилә аны җиңеннән өстерәп диярлек бұлмәдән алып чыгып китте:

— "Азатлык" мәйданы монда гына ул. Күпер астынан чыксаң, — дип сөйләнде Гадилә.

Сөйләшү кайгысы да, дөнья гәме дә калмады, аякларына күз иярми йөгәрә үк башладылар. Мәйданга килеп җиткәндә көн кичкә авыша башлаган иде, ләкин караңгы төшәргә берәз вакыт бар. Зур йорт каршында халык төркемен күрәп, Гадилә куанычын яшерә алмый:

— Әнә алар! — дип кычырып җибәрде. Аның тавышында: "Инде Иҗтимагый үзәк кешеләрен таптың, Шәфкатынең язмышы ыртылаш хәл ителде, алар берәр әмәлен тапмый калмасылар", — дигән зур ышаныч сизелә иде.

Гадилә каударланып Раушаниянең сыңар кулын эләктереп алды, һәм төркем артында кайнашкан берән-сәрән кешеләр арасыннан алгы рәтләргә үк барып чыктылар, инде мондагы шактый тыгыз рәтләрен ермачлап, трибуна алдына ук үттеләр. Трибунада бер кеше башы, әле уңга, әле сулга атып, нотык сөйли иде. Каршыда торучы кешеләр кулында Чәчән халкына теләк-тәшлек күрсәткән, бу сугышны башлаучыларга нәфрәт белдергән язучулар күзгә ташлана. Раушания нотыкны тыңлап торды-торды да, искәртмәстән:

— Ленин... — дип пышылдады.

Гадилә сәерсенеп яшь килгәнә карап алды һәм борчулы йөзәнә елмаю чыгарып:

— Ниңди Ленин булсын? — диде һәм колагына бер исем әйтте. — Шул абый ул. Бер митингта да чыгыш ясамыйча калмый. Лениннан ким сөйләми инде анысы.

— Мин бу абыйны кайдадыр күргәнәм бар кебек, — дип җавап кайтарды Раушания.

— Житмәгән жире юк аның, — диде Гадилә.

Раушания, апасын тыңлаудан битәр, ялкынлы нотык тәэсиренә бирелгән иде. Кайбер язуларны укып, нотыкчының мигә бәргән сүзләреннән, Шәфкатьнең ирексездән ниндидер ярамаган эштә катнашуын абайлап, бөтенләй хәлсезләнеп китте. Өнә нотыкчы чәчәннәргә каршы сугышта катнашучы татар егетләрен, аларның әти-әниләрен, туганнарын кат-кат гаепли. Егетләребезне тиз арада ут-мәхшәрдән барып алып кайтырга өнди. Гадиләнең жиңеннән тартып:

— Ижтимагый үзәк кешеләре кайда соң? Караңгы төшсә, бер кешене дә танымабыз, — дип ашыктырып алды Раушания.

— Кайда булсын, алар барысы да өстә. — Гадилә югарыга, трибунага менеп баскан берничә кешегә ымлады. — Алар житәкчеләр, ә кем митингта, жыелышка йөри, менә инде без дә, әгъзалар булып чутланабыз.

Ул арада чыгыш ясаучы, сүзен тәмамлап, мөнбәрдән төшә башлады һәм, Раушаниянең сөенеченә каршы, аларның янәшәсенә үк килеп басты. “Бу кеше барысын да белә, һичшиксез, иң төплә киңәшне дә ул бирәчәк”, — дигән уй сызылып үтте башыннан. Абзый инде урта яшләрне узып бара икән. Мыеклы яшь кеше янына килеп:

— Йә, ничек, ошадымы чыгыш?! — дип, канәгать рәвештә елмайды һәм кыйммәтле мех бүреген баш түренә үк этәрәп куйды. Авызындагы төсле металл тешләрдән, башындагы пеләштән тирә-як яктырып киткәндәй булды.

Якындагы берничә кеше, “шәп, шәп” дип, абзыйның кулын кыстылар.

Өле генә нотык сөйләгән кешегә шушы мактау сүзләре ишетүдән зур бәхет юк иде бугай. Ул бөтен йөзе белән елмаеп жибәрде. Юк, йөзе генә түгел, күзләре дә, колаклары, борыннары, кашлары, хәтта мех бүреге дә көлә кебек тоелды Раушаниягә. Нотыкчы исә шатлыгыннан урынында бөтерелеп алды, тыпырдап та жибәргән кебек булды. Куллары һавада буталып сәер хәрәкәт ясадылар да тун кесәләренә кереп чумдылар. Аннан жәһәт кенә килеп тә чыктылар — кулында сигарет кабы пәйда булды. Ул ашыгып авызына тәмәке капты, кемдер “черт” итеп аңа ут та эләр жибәрде. Абзый тирән итеп тәмәкене суырды һәм якын-тирәнә зәңгәргә манчып, төтен өрәп жибәрде. Янына елышкан ике-өч хатын читкәрәк авыштылар. Абзый һаман үз алдына елмаеп тора иде. Башкаларның ни сөйләвендә инде аның эше юк иде. Раушаниягә мәзәк уй килде: бу кеше шушы мөнбәрләрдә чыгыш ясау өчен генә яратылган түгелме соң? Кайда, кем алдында, нәрсә турында сөйләү аның өчен зур

әһәмияткә ия түгел бугай. Бу кешенең бердәнбер сөенече — кайда да булса халык алдына чыгып нәрсә турындадыр сөйләү. Ул шуның белән яши, аның бәхете шулдыр кебек тоелды.

Абзый тынычланмый иде әле. Ул, монда ни өчен килгәнән дә онытып, үзе тирәсендәгеләргә сынаулы караш ташлады:

— Укыдыгызмы, калын журналда минем әсәрәм басылган икән... — диде.

Тирә-юньдәгеләр ашыгып җавап бирделәр:

— Укыдык, Хак әфәнде, укыдык. И маладис та язасың инде... Кайлардан чыга ул синең...

Абзый үпкәләгән сыман, кулын чигә тирәсенә ките-реп, боргычлап алды.

— Ну, егетләр, шунда береgez дә: “Котлыйм, Хак әфәнде, әсәрегезне укыдык”, — димисез, ә? — Аның күзләрендәгә рәнҗешне, керфекләрендә мөлдерәшкән менә-менә түгеләм дип торган сабий яшьләрен күреп Раушания имәнәп китте. Әмма Раушаниядә кызгану хисе уянып өлгермәде, нотыкчы инде гажәеп бер илаһилык белән тәмәкесен суыра-суыра күккә карап тора башлады. Шулай да ике-өч кәлимә сүз әйтеп куйды тагын. — Бер нәрсә укыган, бер нәрсә күргән юк. И бу татар, и бу та-та-р, гәзит-журналда чыккан әсәрләремне күрми тилмерәм бит! Алып килеп бирүче юк, рәхмәт әйтүче юк...

— Бәй, Хак әфәнде, газета-журналлар алмыйсыз мыни? — дип гажәпләнәбрәк сорап куйды берсе.

— Берсен дә алмыйм! — дип сөенгәндәй көлеп жибәрде абзый, әмма артыгын ычкындырганны сизеп, шундук авызын йомды, күзләрен ялт-йолт уйнатып, якындагы кешеләргә карап алды һәм фажигалә тавыш белән: — И, туганкаем. Кая минем вакытым? Менә кем шунда менеп сөйли? Мин. Бер урында сөйләп бетермисең, тагын чакыралар икенче жиргә. Барырга кирәк, халыкка аңлатырга кирәк. Бер үзем бит. Их-х! — Ул тәмәкесен жиргә ташлап, ботинка очы белән изеп азапланды.

— Шулаен шулай да... — Теге кеше хәйләкәр елмаеп өстәп куйды. — Үзегез кайда барсагыз да, милләт яшәсен дисәgez, газета-журналларга язылыгыз. Шунсыз харап буласыз, дип сөйләгәнә генә әйтәм.

Абзыйның күзләреннән янә рәнҗеш түгелде.

— Вакланмагыз инде, егетләр. Татарда матбугат бармыни соң анда? Күрмисезме, бер мин язам. Ничек өлгерим, ә?! Татарлык инде, их-х шушы татарны, — дип сузды ул.

Раушания сак кына Гадиләгә төртеп алды:

— Бу абыйдан сорыйк әле. Безгә нишләргә икәнән ул белмичә калмас.

Гадилә үзе дә жай чыкканны көтеп кенә тора иде булса кирәк, Хак әфәнденең каршына килеп тә басты һәм, каушый төшеп, энесе Шәфкатьнең әсирлеккә элгүен, Раушаниянең, ягъни хатынының аны эзләп Чәчән иленә сәфәргә чыгуын аңлата башлады.

— Хак әфәнде, сезгә киңәшкә килдек. Инде нишләргә, ничекләр барып житәргә Грозныйга? — Гадилә ялварулы карашын Хак әфәндегә төбәп тын калды.

Хак әфәнде читкәрәк тартылды. Ике кулын алга сузып, зарланып алган кебек:

— Менә... Бер минут тынгылык юк. Киңәш, дип, туганым, мин бит сезнең энегезне анда жиберәмәдем. — Аннары күзен чепиләндереп, кызларга сынап карап алды да серле тавыш белән: — Мине инде утыз ел яшерен оешмадан тикшереп-күзәтеп торалар, — диде һәм кырт борылып зур йортка таба китеп барды.

“Бу абый артист икән, — дип уйлап алды Раушания. — Чаллыда театр бар дигәннәр иде бит”.

Гадилә, сөмсере коелып, моң-зарын кемгә барып сөйләргә белмичә торганда, мыеклы яшь егет ярдәмгә килде:

— Кызлар, әйдәгез мин сезне бер егет белән таныштырам, — диде ул, икеле уйларга урын калдырмыйча. — Бая колакка кереп калган иде, ул да шул якка китмәкче бугай.

Төркемнең икенче башында, тау халыкларына охшаган егет кемнәр беләндер кызып сөйләшеп тора иде. Мыеклы егет белән алар яхшы таныш иделәр булса кирәк, бая Гадилә Хак әфәндегә әйткәннәрне аның авызы аша ишеткәч, кылыч борынлы егет Раушаниягә теләктәшлек күрсәтеп:

— Дәрәс эшлисез. Андагы барлык солдатларны да, әсир төшкәнән дә, Чәчән халкына каршы сугыш алып баручыларын да әти-әниләре, туганнары жыеп, үз якларына алып кайтсалар, Рәсәй генераллары ул кадәр үк котырынмалар да иде, — диде. Егет үзен Сөләйман дип таныштырды. Бу хәлдә күп сүзнең юк сүз икәнән истә тотып, шундук төп мәсьәләгә күчте: — Бүген төнлә Кавказга очам. Ике билет бар. Бер иптәшем дә очарга тиеш иде, — диде ул ачыклап. — Тик аның туганнары Грозныйдан качып чыга алганнар. Көн-төн Рәсәй самолетлары шәһәрне бомбага тоталар бит. Бәхетләре бар икән. Исән-иминнәр ди, шуңа күрә ул берәз сабыр итәргә булды, бер атнадан гына ул якка сәфәр чыгачак. Кирәк-яраклар хәстәрләмәкче була. Ә минем... — ул ачынып читкә карады — ... барысы да Грозныйда. Нишләп беткәннәрдер. Жан түзми, барып күрәсем, мөмкин булса, сугыш тынганчы, бу якка алып кайтып булмасы үзләрен дигәннең эше. Әмма сизәм, сугыш тиз генә туктамаячак... Алайса бергәләп очарбыз. Билет миндә. Төнлә аэропортта очаршырбыз, — дигәч, Раушания шатлыгыннан бу чандыр, кара тут йөзле егетне кочаклап үбә язды.

Алар Гадилә белән өйләренә ашыктылар. Әле берәз вакыт бар, Гадилә юл ризыклары пешереп жиберергә ашкына иде.

Сәфәрләре катлаулы булса да, чик буена хәвеф-хәтәрсез генә килеп життеләр. Юлда үткән ике көн эчендә Раушания Сөләйманга шактый ияләшкән иде. Самолет белән килеп төшкән уңайга Раушания юдашын югалта да язган иде. Аэропортта булды бу хәл. Залда хатын-кызлар төркеменә юлыкты ул. Болар сугышка жиберелгән солдатларның аналары булып чыктылар. Тиз-быз чабалар, арып-талчыгып беткәннәр,

кая барып берелергә белмиләр. Баксаң, бер офицер шундый аналарны бергә туплаган да, сезнең эшне үзем жайлыым, миңа шундый әмер бирелде, дип, барысының да документларын жыйнап алган һәм инде аларны өч тәүлек буе шушында каңгыратып йөртә, кичкә таба килеп: “Барысы да төртиптә, аз гына сабыр итегез”, — ди икән дә тагын юкка чыга ди. Хатыннары елашып хәлдән тайганнар, тоткын хәләндә яталар. Раушаниягә киңәш тө бирделәр: безнең хәлдән сабак ал, сөңлем, мөмкинлеген булса, үз юлыңны үзен кара... Раушания Сөләйман янына борылып килим дисә, “аһ” итеп куйды: зал тулы кара мыеклы, чандыр, хәрәкәтчән егетләр, юдашын танымалы түгел. “Мине калдырып киткән инде ул, артык йөк нигә соң аңа”, — дип үксәде ул. Житмәсә, монда синең кайгы-хәсрәтеңне тыңлап та тормыйлар — үз балаларын коткарырга сәфәр кузгалган ана дигән бөөк затларга шундый караш булган жирдә аңа ни сан? Кемгә кирәк ул, юлны ничек табар...

— Матурым, нәрсә булды?.. Ник елыйсың?

Раушания ялт итеп күтәрелеп карады. Каршысында борчулы кыяфәт белән Сөләйман басып тора иде.

— Сине югалттым. Барыгыз да бер төсле бит... — Раушания кулъяулыгын алып күз яшьләрен сөртте.

Сөләйман шаяртып, юдашының иңсәсенә кагылып алды:

— Курыкма, Сөләйман сине ташлап калдырмас. Безнең якта закон бер — вәгдә биргәнсең икән, үтәү мәжбүри. Күз ияләнмәгән генә шулай ул, яхшылап кара әле, мин ничек тө башкалар ничек? Жир белән күк аермасы бит.

Раушания өчен бу минутта әлеге ягымлы егеттән дә кадерлерәк кеше юк иде кебек. Инде Сөләйманның да аңа тартылуын тойды ул. Ничектер, сизмичә дә калдылар кебек, аларны уртақ кайгы берләштерде, арада бер-берсенә бәйләп торган сихри жепләр барлыкка килгән сыман булды. Сөйләшә башласалар, Сөләйман чәчән халкы, аларның авыр язмышы, күргән газаплары турында сөйли. Кыз инде Чәчән иле, анда яшәүче халыктар турында шактый хәбәрдар кешегә әйләнде, торган саен Шәфкатнең никадәр гаделсез, ачы язмышка таруына төшенә барды.

— Чәчәннәр, ингушлар дигән халык чынлыкта юк ул, — диде бер сөйләшкәндә Сөләйман. — Без — вайнахлар. Икебез дә бер халык. Бердәмлекне таркату максатыннан безгә ике төрле исем такканнар. Милләтләренә таркату империянең иң яраткан ысулы инде. Тарката, бүлгәли, ызгыштыра, хәтта сугыштыра. Үзе исә кулын кулга сугып: “Сугышыгыз, кырыгыз бер-берегезне, көчөкләр!” — дип читтән генә карап тора. Инде моңа ирешә алмый икән, үзе яу белән килә. — Ул кайнарланып дөвам итте. — Вайнахларның кемгә зыяны тигәнә бар? — Үзе үк җавап бирде. — Беркемгә дә! Халык Мәскәү түрәләренең демократия дигән сүзенә ышанып, мөстәкыйль дәүләт төзү юлына басты. Президент сайланды. Ул исә халыкның омтылышын яклады, Рәсәй белән туганнарча бәйләнеш урнаштырырга керешмәкче булды. Менә сиңа — мә. Яхшы нияткә җавап итеп шәһәрләренә, авылларны само-

летлардан бомбага тота башладылар. Көн-төн туплардан атып жимерэләр. Халыкның ни гаебе бар? Юк бит, кырлар гына бичара халыкны. — Аның эчендә ут дулый иде, үз-үзенә урын тапмый, әрле-бирле йөрөнөп алды. — Менә шундый хәлләр... Дудаев — яхшы кеше. Намуслы. Бәйсез дәүләт төзү юлыннан чигенмәскә ант бирде. Ул сүзенә хыянәт итмәячәк. Чөнки бу халыкка хыянәт итү булачак. Бездә исә халыкка хыянәт итүдән дә олырак хурлык юк.

...Сөләйман мондагы хәлләр белән танышып өлгәргән икән инде, ачыктан-ачык әйтте:

— Безнең сәфәр шактый катлаулы булачак. Бөтен юлларны бикләп бетергәннәр. Әле генә хәбәр ишеттем, хәзер бу якларга самолетлар да очырмыйлар икән. Тикшерү өстенә тикшерү. Шуңа күрә син бик югалып калма, Чәчәнстанда әти-әнием, шуларның язмышын ачыкларга кайтам, диген. Солдат ирең янына баруыңны әйтсәң, бетте. Сине үткәрмәячәкләр. Күргән-сәңдер, тирә-як үз улларын юллап йөрүче аналар белән тулган. Берсенә дә якты чырай күрсәтүче юк...

Егет бик елгыр булып чыкты. Әле автобуска, әле машинага утырып икәнче көнне Чәчән иле чигенә килеп тә життеләр. Раушания юлдагы хәрбиләргә, танкларга, әллә нинди, аның өчен аңлаешсыз, сәер тоелган машиналарга карап, исә китеп барды. Жиргә аяк басар урын юк сыман. Хәрбиләр, хәрбиләр. Баш өстендә вертолетлар әйләнә, һаваны ярып самолетлар очып үтә. "Каракош"лар күренүгә бар хәрбиләр машиналарыннан читкә сибеләләр.

— Үзләренекеннән куркалар, — диде көлемсерәп, аларны утырткан ингуш шофер агай.

Ул чәчәннәргә ипи алып барырга чыккан иде. Тик озаклап барырга мөмкинлек юк, адым саен тикшерү. Инде Раушаниянең капшап карамаган төшен калдырмадылар. Ала-тилә киёмле, кара башлыкларынан күзләре генә елтырап торучы адәмнәр бигрәк оятсыз кыланалар иде. Гадилә апасы пешергән сумсаларны да чәчеп бетерделәр, аларны Раушания Шәфкаткә ничек тә алып барып житкерергә тырыша иде. Кирәк булса, дип, дарулар, марля-мамык ише нәрсәләр да алган иде, аны да талап алып калдылар, ахыр чиктә, жылы киёмнәрен дә аяк астына, пычракка салып таптадылар. Кыз бу эшләргә гажиз калган иде. "Нәрсә кылансалар да түзәргә тырышыгыз", — дигән иде шофер агай беренче тикшерүдә Сөләйманның кызып китүен күреп. Алар юри эшлиләр бу эшләрен. Ялгыш бер сүз ычкындырсагыз, измәгезне изеп ташларга да күп сорамастар.

Чик буена житәрәк ауган, янган тимер өемнәре күзгә ташланды.

— Һәй, егетләр. Монда хәлләр булды-ы! — дип сузды шофер. — Ингуш халкы солдатларны Чәчәнстанга үткәрмәскә теләп юлга чыккан иде. Беркатлы халык. Танклар белән изделәр кешеләрне. Хатын-кыз, балалар, картлар кырылды. Халык көрәшкә күтәрелде, машиналарны яндырдылар, аудардылар. Кая, шул кадәрле армадага коры кул белән каршы торырга буламы? — Агайның күзләреннән яшь атылып чыкты.

Авыр сулап сүзен давам итте. — Балалар, истә тотыгыз, Рәсәй түрәләренә чәчән халкы да, ингуш та, башкасы да кирәк түгел. Ул аларны булдыра алганча кырачак, шушы гарасаттан, мәхшәрдән күп кеше кытылып калыр дисезме сез? Һәр чәчәннән бандит ясадылар бит, күрегең инде, жә. Чәчәннәр түгел, корал белән аларның жиренә бәрәп кәргән, йортларны туздырган, халкын кырган бәндә бандит булып чыга түгелме? Әйе, Рәсәйгә чәчәннәр дә, башкасы да кирәкми. Аңа территория кирәк, нефть кирәк. Шәһәрләренә, авылларны жимереп бетергәч, Рәсәйдән эшсез халыкны — урысны, башкасын китереп тутырачаклар монда. Алары төпләнеп калачаклар, чәчәннәрен бөтен Рәсәй буенча таратачаклар, яшьрәкләренә, ир-атны дим, бандит, дип, кулларына богау кигертеп төрмәдә черетәчәкләр. Менә, бар идеме проблема? Бар иде! Халыкны туздырып бетергәч, проблема юкка чыгачак.

Якындагы таулар куенына сыенып утырган авыл өстендә бомбалар шартлавын күреп, Раушаниянең йөрәге кысылды. Ул нишләргә белми, Сөләйманның беләкләренә ябышты. Сөләйман үзе дә аптырашта иде.

— Анда Чәчән республикасы түгел, ингушлар яши бит, — диде ул әлеге хәлгә аңышмыйча. Сугыш Чәчән илендә генә бара, диләр иде... — Ул бөркет карашын шоферга юнәлтте.

Шофер тешләрен кысып, руль тәгәрмәчендә кулларын биетеп алды.

— Аларны белмәссең, — диде ул ачу белән. — Кайда телиләр, шунда ташлылар бомбаларын. Хәтта үзләренек солдатлары өстенә дә коялар. Әйтәм бит, үткән атнада, әнә теге урманны күрәсезме... — Шофер бер якта караеп торган урынга күрсәтте. — Һаман янып ята, мескенкәй. Ике сәгать эчендә ботарлап ташладылар. Искиткеч матур жирләр иде. Вәт шуның бер ягында урысларның бер полкы килеп туктаган, икенче ягында — икенче полк. Берзаман үзара атыша башламасыннармы болар, ипи илтеп кайта идем Грозныйга. Баш өстендә снарядлар шартлый, кара тавыш, ут, төтен. Бер чокырга кереп чумдым. Ике сәгать барды сугыш. Разведчиклары ялгышкан икән. Берберсенә әсирлеккә төшә башлагач кына хөлне аңлап алганнар. Соң иде шул инде. Ул чакта юл шул тирәдән үтә иде, күпме солдат мәете аунап ята иде анда. Коточкыч. Баш-аяк боткасы. Бу — жинаятчеләр төркеме башлаган сугыш... Их, чәчәннәренек дә, Рәсәй солдатларының да гомере кызганыч... Рәсәй моны бер нәрсә белән дә аңлата алмаячак. Күпмедер вакыт кешеләрнең аңын томалап тота алыр, әмма барыбер хакыйкәт өскә чыгачак. Аларның азгын ниятләре бер кеше гомере хакына да тормый. Бер генә уй-ният тә кеше гомере белән үлчәнми...

Раушания, үзе өчен гажәеп ят тоелган жирләргә текәлеп, сүзсез генә бара бирде. Сөләйман да эндәшмәде. Ул Раушаниягә кысан булмасын дип, кабина ишегенә сеңеп бетеп диярлек бара иде. Йөзен кара сакал-мыек басып килә. Чаллыда очрашканда япъ-яшь егет иде, туган жиренә якынлашкан саен газаплы уйлары арта, аны эчке киеренкелек биләп

алган, житмәсә, кырынырга форсат чыкмады. Раушаниянең күз алдында ун елга олыгайды Сөләйман. Раушания белән гәп сатып алган чакларында күзләрендә шаян очкыннар да биешеп куя иде. Хәзер аларын да күрә алмассың. Чик буена якынлашкан саен үзенең туган жиренә нинди афәт ябырылганын яхшырак аңлаган иде ул. Кая карама — гаскәр, гаскәр. Ул, солдатларга карап, бер-ике мәртәбә каты-каты сүзләр дә әйтеп алды. Солдатларның киенүләре, килеш-килбәтләре беренче карашка ук каршылыклы хисләр уята иделәр. Бүрекларенең колакчыннары салынып төшкән, бушлатлары, жирдә ятып аунаган сыман, каралып, каешланып катканнар, үзләренең каш астыннан күзләре генә елтырап тора. Юынмаганнар, битләрен бетчә баскан. Бетчә араларыннан бала йоннары тырпаеп чыккан. Күпчелек вакытларын Раушания исемнәрен дә белмәгән тимер машиналары тирәсендә, изрәп беткән итекләре белән юеш жирдә лычпыр-лычпыр таптангалап үткөрәләр иде булса кирәк. Үзләре май ашаган мәче кебек, үткән һәр машинага курку катыш шикле карашларын ташлап калалар. Ара-тирә кулларындагы автоматлары белән бер-берсен төрткәләп, шаяртып та алган булалар.

— Бичаралар, болар жылыга туймыйлар инде, — дип куйды Раушания.

— Әлеге солдатлар, бердән, Чәчән жирендә түгел, чик буен саклау белән мәшгульләр, — дип аңлатты шофер, — икенчедән, ни дисәң дә, бер-берсенә сыенып, бер-берсен ышыклап торалар.

Ә Шәфкатъ ни хәлдә микән? Инде, әнә алда колакка ят гөрелдәүләр ишетелде. Һаваны ярып баш очларыннан үкереп тимгелле-тимгелле очкычлар үтеп киттеләр.

Шофер тешен кыскан хәлдә янә сүз яңартты.

— Грозныйга... — диде ул уфтанып. — Төн-көн бомба коялар. Инде исән жире дә калмый шәһәрнең. Жир белән тигезләргә чамалыйлар, күрәсәң...

Сөләйман ыңгырашып алды. Раушаниянең йөрәге тагын да сулкылдап тибә башлады. Тирә-як көз белән кыш алышыныр чорда гына була торган сүрән яктылык белән өрәтелеп алынган иде. Раушаниягә бу яклар бик тә серле кебек күренде. Ара-тирә юл буенда очраган күккә табан очлаеп үскән тупыл сыман агачлар да, сул кул ягында караеп сузылган очсыз-кырыйсыз таулар тезмәсә дә — барысы да ят, барысы да күңелне куыра, жанны авырайта иделәр.

Шофер Сөләйманга күз ташлап алды да, тавышын нигәдер өкрәңйтә төшеп:

— Хәзер соңгы тикшерү булачак, — диде. — Шуннан үтә алсагыз — була. Калдырулары да бар...

— Нигә? — диде Сөләйман сагаеп. — Ни өчен калдырмакчылар? Без йокысыз, ялсыз тизрәк кайтып житәргә дип ашкынабыз. Калдырырлар, имеш... Тагын нәрсә уйлап тапмакчылар?

Шофер, нәрсәсен аңламыйсың инде дигәндәй, жылкәләрен сикертеп куйды.

— Соң, һәр кешедән шикләнәләр бит алар. Имеш, Дудаев армиясенә өстәмә көчләр килүдән сакланалар, яшьләргә бигрәк тә каныгалар. Бик тупас кыланалар,

ялгыш бер сүз ычкындырсалар да, концлагерьга...

— Концлагерьга?!

Сөләйман, кайда утырганын онытып, урыныннан сикереп торды, тик башы кабина түбәсенә дык итеп бәрелде дә, кире урынына кереп чумды. Анын күзләре зур булып ачылган, бөтен тәне калтырана башлаган иде.

— Әйе, — диде шофер, — халык күп агыла Грозный ягына. Туганнары, якыннары өчен борчылып кайтучылар да күп, сеңлекәш кебек мондагы мәхшәргә эләккән солдат улларын яки ирләрен эзләп йөрүчеләр дә житәрлек. Тоталар да лагерьга илтеп ябалар. Анда тикшергән булалардыр инде үзләренчә. Шул мәхшәрдән ычкына алучылар сүзләренә караганда, яшь-жилкәнчек бик күп ди анда. Үсмер малайларга кадәр бар ди... Ни әйтсәң дә, һәр чәчән алар өчен куркыныч дошман инде. Сөйләп торасы юк. Киңәшем шул, тикшерә башлагач, үзегезне тыныч тотарга тырышыгыз. Мин, бәлки, китеп тә барырмын, ә сез, Ходай ярдәме белән, берәр машина белән өкрәңләп кайтып житәрсез шәһәргә. Әйтәм бит, акылыгыз алдан йөрсен...

Агайның сүзе дәрәсә чыкты. Чик сызыгы янында аларны солдат киеме кигән берничә әзмәвер каршы алды. Машинага туктарга боерык бирелде. Юл таргына, һәр ике якта танклар, бетон корылмалар. Иркәнләп үтеп китмәле түгел.

Машина туктарга өлгермәде, әзмәверләр кабинага ябырылдылар. Раушания ишекнең ничек ачылып китүен, ничек итеп машинаның арт төгәрмәче янына килеп басуын да сизә алмыйча калды. Тупас куллы әзмәверләр кычкыралар, ыгы-зыгы киләләр, Раушанияне өшегән балчык ябышкан төгәрмәч өстенә ике кулы белән таяндырдылар, аякларын, типкәләп, аерып басарга мәжбүр иттеләр. Кечкенә гәүдәле Раушания аягына типкән уңайга жиргә капланган иде, аны тагын иңсәсеннән тотып аяк өсте бастырдылар, муеныннан тотып, башын төгәрмәч өстенә үк идерделәр. Кайсыдыр нык кына жылкәсенә сугып алды. Бу минутта Раушания үзе белән нәрсә булганын да аңламый иде. Бөтен өсте, куллары, битләре пычракка батты. Тәне бөрешеп каткан, сүз әйтә алмый, авыз эченнән өзек-өзек сәер сулкылдау гына чыккан сыман.

— Ни хакыгыз бар! — Шушы тавыштан Раушания бер мәлгә айнып, як-ягына күз ташларга өлгерде. Сөләйман да аның янәшәсендә, тик ул машина тартмасына таянып тора. Аның да кесәләрен капшыйлар, бер әзмәвер исә алагаемга егетне типкәли иде. Тик Сөләйман егылмаска тырыша, иреннәре канап чыккан, һаман тавышлана иде. — Ни хакың бар?! Кыз баланы пычракка аунатасыз!

Сөләйман үзе өчен түгел, Раушания өчен шулай бәргәләнә икән. Кыз үксеп жибәрде. Әзмәверләрнең берсе Раушаниянең бөтен жирен, хәтта, оятсыз алгысыну белән, иң эчкәргә урыннарын капшап чыкты. Раушания куырылып, бөтен гәүдәсе белән төгәрмәчкә сыенды. Бу мизгелдә аны шушы салкын, пычрак төгәрмәчкә кенә коткарып калыр сыман тоела иде.

Бу тикшерү, типкәләү, кыйнау ике-өч минуттан артык бармагандыр да бәлки, әмма ул Раушания өчен елга

сузылган кебек булды. Шушы минутлар эчендә бөтен гомере күз алдыннан йөгерең узды. Хәтта тикшерүчеләрнең оятсыз кыланышлары да аны гажәпләндермәде. Гаҗәпләндергәнә — аның күз алдына бер кем дә түгел, нәкъ менә Тәкый агай килеп баскан кебек булды. Колак төбендә аның тавышы яңгырап торды:

— Корал тоткан, өстенә форма кигән кеше кыргыйлана ул, кызым. Әнә шул киём кешенең жаныннан жәлләү хисен куалап чыгара. Ул тышкы яктан гына түгел, үзенең күңеле белән дә башкалардан аерылып тора башлай. Иблис алыштырган кебек була. Менә минем күрше Хәйдәрнең малае милициядә эшли. ОМОН диме шунда. Кайбер чакларда кунакка кайтып төшә. Кайту белән теге ала-кола формасын салып ташлай, үзбезчә матур итеп киенеп жибәрә. Кич капка төбенә чыгып утыра, сөйләшеп туймыйбыз. Нәрсә дисең, ул да сагынып кайта. Без да сагынып торабыз. Үзбезнең күз алдында үскән егет бит. Иртән китеп бара бу. Өстендә ала-кола киёмә була. Мин дә капка төбенә чыгам. Менә хикмәт инде, шул егет күтәрелеп карамас, йөзгә катып калган, карашында боз салкынлыгы, авыз тутырып исәнлек сорамас, синең хәерле юл теләвеңне ишетмәгәнә дә салыныр. Моңы инде хәзер киём йөртә. Бу Хәйдәр малае булудан туктады. Вәт шул әлегә киёмдә ул теләсә нинди гамәлне дә кыла ала, әйтсеннәр генә. Анда кеше жаны калмый.

Әмма бу сәер хатирә башына ничек тиз килсә, шулай ук томанлы рәвештә юкка да чыкты. Аларны, жилтерәтеп, якындагы палатка эченә алып кереп кителәр. Монда жылы иде. Раушания үзенең коточкыч аруын тойды. Башы әйләнә, аяклары, иңсәсә авырта, күрәсәң, теге сугулар, тибүләр эзсез калмагандыр. Сөләйман, кызның хәлен аңлагандай, аңа таба тартылды. “Түз, түз, бирешмә” дигән кебек, Раушаниягә күтәрелеп карады. Егетнең карашы гаепле кешенекә кебек иде. Ул Раушаниядән гафу үтенә, аны шундый рәңжетүләрдән саклай алмавын үзеннән күрә, үкенә, чын-чынлап газаплана иде булса кирәк. Кыз үзгә дә ничек тә егетне юатырга тели иде. Хәтта елмайган да булды. Битләре пычранып беткән кызның елмаеп азаплануы бер яктан кызганыч тоелса, икенчедән, аның әле бирешмәскә, жебеп төшмәскә тырышуын аңлата иде, һәм моңы күргәч, егетнең эченә жылы йөгәрде. Ул канга саркып торган иренен кул арты белән сөртеп алды, өстәл артында нәрсәдер сызгалап утырган тикшерүчегә ачу белән карап алды, сак кына Раушаниягә баш какты.

Ниһаять, офицер эшен калдырып, керүчеләргә күз ташлады. Башта Сөләйманга текәләп карап торды, аннары гаҗәпләнүле күз карашы Раушанияга төртелеп туктады. Янында басып торган әзмәвергә ым какты.

— Кайдан эләктердегез бу асыл кошларны?

— Грозный районына ипи илтүче машинадан йолкып калдык.

Офицер күңелсез рәвеш белән көлеп жибәрде.

— Ә-ә, әллә мин әйтәм, берәр чокырда өегеп яткан жирдән эләктереп алганнармы, дип торам. — Ул кыз-

ның пычракка чумган өс-башына ишарә ясады.

— Нәркайсы карышып маташа бит, иптәш майор. Азрак “эшләп” алмыйча, “и”гә килә торган халык түгел. — Әзмәвер әллә мактанып сөйләнде, әллә акланган булып маташты, Раушания моңы төшенмәде.

— Молодцы, егетләр, молодцы. Әле дә инде кешеләктән чыкмыйсыз, — дип, аны үсендереп жибәрде майор дигәннәр.

— Шулай шул, — әзмәвер сигарет кабызып азапланды. — Аларга яхшылап әйтәсез, ә кабәхәт сүздән башканы ишетмисез. Нервы калмады инде.

Офицер аның сүзен тыңлап бетермәде, каршысына килеп баскан кешеләргә төбәп, сорап куйды:

— Ну?! Нәрсә сайларбыз? Кайсыгыздан башлайбыз? Әкият сөйләп маташсагыз, белегез! Палатка артына алып чыгабыз да дөмектерәбез.

Сөләйман, котсыз тавышлы майордан куркырга исәбә дә юклыгын сиздереп, берәз алга атлады. Әзмәвер егет, иңсәсеннән эләктереп, аны кире урынына чигерде.

— Атлайсы булма!

Майор канәгать иде, читкә карап көлемсерәп алды.

— Тыңлайым, сайра!

— Мин Грозныйга кайтам. Әнием шунда. Туганнарым. Хәлләрен белергә исәп...

Майор, сөйләүчегә диккат бирмичә, егетнең документларын актаргалап утырды.

— Чаллыдан... — дип сузды ул мәгънәле итеп. — Кайдан гына килеп чыкмый бу асыл кошлар.

Сөләйман сөйләвеннән бер тынга туктап алды. Аннары дәвам итте:

— Ә бу кыз...

Майор кисәк кенә Сөләйманны бүлдерде:

— Ул үзгә турында үзгә сөйләр. Синең белән апачык. Дудаевка ярдәмгә ашыгасың, шулай бит?!

Сөләйман тавышын күтәрә төште:

— Әйтәм бит, әнием, туганнарым анда, — дип кабатлады. — Мөмкин булса аларны тынычрак жиргә илтәп урнаштырырга кирәк. Әни минем авыру...

— Туганнарың безгә каршы сугыша инде, әйеме? — Майор нәфрәтләнеп Сөләйманга карап тора башлады.

— Кемнең кемгә каршы сугышканын белмим мин... әлегә, — диде Сөләйман. — Әмма алар һичкайчан хыянәтче булмагачлар. Анысын төгәл беләм.

— Без дә бик яхшы беләбез! — диде майор һәм Раушаниягә эндәште: — Ә сез кем буласыз? Карап торуга, тау якларында туып-үскәнгә бер дә охшамаганыз.

Раушания сорасалар нәрсә дип әйтергә икәнән кат-кат уйлап та куйган иде дә, менә шулай кисәк эндәшүдән коелды да төште.

— Мин... — диде ул авыр сулап, — иремне алырга барам. Ул солдат... Грозныйда яралы... Телевизордан күрдек...

Майор аптырап калган кебек тоелды, аннары табак битенә елмаю жәелде:

— Хи... Кайлардан башыңа килде бу нәрсә? Грозныйда безнең бер генә солдат та юк бит, сеңлеккәем.

Барысы да үз частыларында, яраланганнар госпитальдә. Өч-дүрт үлүче булган иде, алар инде үз якларына озатылдылар. Шулай итеп... — Майор сүзен очлый алмады, палаткага шаулап кемдер килеп керде:

— Тагын бер машина мәет. Безнең солдатлар. Көн саен шул хәл бит. Күпкә китте бит, егетләр...

Майорның йөзенә кара коелды. Ул керүчегә ачу белән кычкырды:

— Авызыңны яп, лейтенант. Күп сөйләшсәң, карга күзеңне чукумасын!

Керүче ачынулы тавыш белән "әй" диде дә чыгып китте.

Майор, бер мәл зиһене чуалып утыргач, Раушаниягә карап сүзен дәвам итте:

— Менә шулай, сеңлем. Без сине ул якка үткәрә алмыйбыз. Андый нәрсә юк ул. Һәркем үзенәң ма-лаен, ирен хезмәт урынына эзләп килә башласа, армия буламыни ул?

Раушания елап жибәрде. Пычрак куллары белән, битеннән аккан яшен сөртеп, майорга ялына ук башлады:

— Ул бит яралы... ярдәм кирәктер. Мин — фельдшер. Үзе янында торыр идем.

Майор мәгънәле итеп кенә, тоткыннарның артында торучыга эндәште:

— Фельдшер ди бит, әнә... Ярдәмгә ашыга. Документлары чип-чиста! Кияүгә-фәләнгә чыкмаган. Ире янына бара, имеш...

— Минем авыл советыннан алган белешмәм бар! — диде Раушания мышкылдавыннан туктап. Ул һаман үз хәленә ачыклык кертү мөмкинлегенә ышана иде әле.

— Төкерәм мин бу кагазьләргә. — Майор ачуланып кычкыра ук башлады. — Бәлки, син снайпердыр. Әнә бит чәчән егетенә тагылгансың. Ялланып килсәң шикелле. Мин шикләнәм синнән, сеңлекәем. "Ак колготки"га охшагансың син. Елап кына ышандырып булмый, тикшерергә кирәк.

Аларны өсте ябулы бер машинага кертеп яптылар. Анда алардан башка унлап кеше — ирләр, хатын-кызлар, хәтта балалар да бар иде. Яңа кәргән кешеләрне тавыш-тынсыз гына каршы алдылар, һәм ни гажәп, уфтанучы да, ризасызлык белдерүче юк иде. Ара-тирә үзара сүз катыштырып алалар да, тагын тын калалар. Сөләйман кат-кат Грозный хәлләрен сораганда да, аңа төпле җавап кайтаручы булмады, әллә мондагылар чынлап белмиләр иде, әллә яңа кәргән-нәргә ышанычсызлык күрсәттеләр, жәелеп китәргә ашыгучы юк иде. Раушания шул кадәр арыган иде, Сөләйман таралып төшкән утыргычны жайлап биргәч, сөөнөп (шушындый хәлдә дә сөөнөч тойгысының уяна алуына, ул гына да түгел, хәтта күңелгә рәхәтлек бирә алуына сәерсенеп тә куйды ул) егеткә сыенып утырды һәм озак үтмәде, йоклап та китте...

.....

Чик буге шәһәрәнә кайтып житүен дә сизмичә калды Раушания. Үзләре утырган машинаның чокырлы-чакырлы юлдан кайдадыр барганын йокы аралаш тойды

бугай ул, әмма тулысынча уянып китә алмады. Фәкать машина ишеген ачып жибәргән уңайга, кемнәндер "килеп життек" дип көр тавыш бирүе ишетелгәч кенә төмам йокысыннан айныды. Машина эчендәгеләр жанланып киттеләр, ферман булгач, каударланмыйча гына жиргә сикерә башладылар, аларны шундук солдатлар каршы ала. Тик болары инде иртәнге якта юлда күзгә чалынган әрвах солдатларга охшамаганнар, таза, көчле егетләр. Сөләйман "спецназ"лар дип әйтеп куйган иде тикшерүдән соң, машинага таба төрткәләп алып барган чагында. "Боларда иман юк", — дип тә өстәгән иде әле. Шундый ук әзмәверләр, эшлекле кыяфәтлеләр. Сүзләре кыска, тавышлары ачулы. Кешене буйсындырырга, тезләндерергә тырышулары әллә каян сизелеп тора. Жиргә "очып" кунган берсенә: "Комендатурага!" — дип кычкыралар һәм теге ис-акыл жыйганчы эләктереп алып, шактый иркен коридорга кертеп тутыра торалар иде. Монда шактый күп халык жыелган икән, берәм-берәм тикшерүче янына кертеп, һәркайсыннан янә сорау алганчы, вакыт бөтенләй кичкә якынлашты. Раушания тикшерүчегә бу якка килеп чыгу сәбәпләрен аңлатты, тикшерүче озаклап Раушаниянең документларын, самолет билетларын карап утырды, төс-кыяфәтенең бер дә табиб кешенекенә охшамаганлыгын искәртәргә дә онытмады.

Раушания нәрсә әйтәргә дә белмәде.

— Чик буенда егылдым... — дип авыз эченнән ботка пешереп алды.

— Кулына винтовка тотып караганың бармы? — Тикшерүче күзләрен чекерәйтеп кызга текәлдә.

Көтелмәгән сораудан Раушания аптырап китте.

— Бар, — диде ул, ниһаять. — Училищеда укыган чакта... Атып та карадык. — Бу сүзләргә ул бернәрсә уйламыйча әйтеп салды.

— Ничек соң, атып булдымы?

— Булды инде...

— Менә бит ничек. Без Дудаев кулына белемле медик, әзер снайпер жибәрә алмыйбыз инде, би-гайбә. Әгәр инде ирең... — Тикшерүче туктап калды. — Сезнең сүзегезгә ышанган очракта да, без сезне азат итә алмыйбыз. Ирегең дип атаган кешенең Грозныйда яраланып әсирлеккә эләгүе хақында бездә бернинди мәгълүмат та юк. Аннары бит, ул әле көз көне генә хезмәткә алынган, димәк, монда килеп эләгүенә ышануы кыен. Хәтта үзе теләсә дә... Хәлне тулысынча ачыклау өчен, сезне тоткарларга туры килер. — Тикшерүче кызның мөлдәрәп тулган күзләренә караш ташлап, салкын гына әйтеп куйды. — Тыныч кына өегездә ятсагыз, фәрештә хәлендә йөрер иде-гез. Хәзер карагыз инде кыяфәтегезне. Сезне судка бирергә кирәк. Күз алдына китерегез, солдатлар арасында ирегеңне эзләп йөрдөгез, ди. Әле яралымы ул, түгелме, Ходай белсен. Бу бит провокация дигән нәрсә! Башка солдатларга ничек тәэсир итәчәк, аң-лайсызмы? Житмәсә, әсир, имеш... Бәлки, ул сатылгандыр? Аңлайсызмы? Барысы да сугыш кырын ташлап өйләренә качып китә башласалар? Алар хәрби ферман үтиләр, уйнап йөрмиләр... — Тикшерүче ишек

янындагы хәрбигә кычкырды! — Бу хатынны “сөзгеч”кә озатыгыз, әйдә, тагын кем бар? Керсен!

“Сөзгеч” дигәннәрәнә жибәрелергә унбишләп кеше жыелган, кызны да шулар янына китереп куштылар. Инде көне буга ач йөрәп, Раушаниянең хәле бөтенләй беткән иде. Сөләйман кулына ипи, бер кисәк колбаса тотып кыз янына килеп басты. Боегып, бөтенләй кечерәеп калган Раушаниянең күңелен күтәрергә тырышып:

— Болай булгач, яшибез! — дип елмайган булды. — Танышымны очраттым. — Ул үзләренә таба килгән төз гәүдәле егеткә баш какты. — Аслан. Бер мәктәптә укуган идек. Мәнә бит, без бернәрсәсез калдык, ул ашарга ризык та юнәткән...

Аслан Раушания белән исәнләште дә шыпырт кына:

— Мондагы солдатларга акча төртсәң, әллә нәрсәләр дә табып китерәләр, акча ягы гына сай, — диде.

Раушания күп уйлап тормастан Сөләйман сузган ризыкларга үрелмәкче булган иде, пычрак кулларына күзгә төшөп, кисәк тукталып калды.

— Мин бит юнмаган да... — диде ул кызарынып. Аңа бик авыр иде. Бердәнбер юаныч — Сөләйманның янында булуы гына бөтенләй коелып, өметсезлеккә төшәргә ирек бирми, аңа таяныч булып тора иде. Мәнә бит һаман Раушанияне кайгыртып йөри, югыйсә үзенең дә хәле хәл. Иртән, чик буенда теге әзмәверләр кыйнап, аны бөтенләй эштән чыгарганнар икән. Монда ут яктысында текәлеп карагач, Раушания имәнәп китте. Егетнең иреннәре кабарып чыккан. Өске иренә ярылган, аннан кан саркып тора, күз төпләре кара янган, бер кулы, каерылган булса кирәк, егет аны бик хәрәкәтләндермәскә тырыша иде.

Аслан, кызның хәлен аңлап, ишек янында сакта торган хәрбиләр янына алып китте:

— Егетләр, — диде ул ышандырырлык тавыш белән, — кыз кешене нинди хәлгә төшәргәнсез бит. Юынып кына килсен әле. Рәхсәт итегез инде, ирләр булыгыз, ә? Юынгыч күрше бүлмәдә генә ич...

Сакта торучылар Асланның әрсезлеген өнәп бөтермәделәр билгеле. Житмәсә, кызның мондый шыксыз кыяфәткә төшүенә турыдан-туры хокук сакчыларын гаепле бит әле. Шулай да, Раушаниянең гөнаһсыз карашын тоеп алган берсе, сүз озайтып торасы килмәде, кызны күрше бүлмәгә кертеп жибәрде. Үзе башкаларына ишетерлек итеп сөйләненеп алды: “Боларны ун тапкыр тентегәннәр инде, куркасы юк.”

Юынып, өс-башларын берәз тәртипкә кертеп, азрак капкалап алырга өлгермәделәр, шикелләр исемлегенә элгүчеләрне урамга чыгарып тезделәр. Раушания аңлавынча, аларны “сөзгеч” дип аталган жиргә жибәрергә тиеш икәннәр. Аслан аны “концлагерь” дип кенә жибәрә, аның сөйләве буенча, анда эшләр хәтәр икән, сорау алганда кыйнау, имгәтүләр гадәти хәл санала ди. Эмма аларны алырга тиешле машина юлда ватылып калганмы, башка берәр хәл килеп чыкканмы, сәгать ярым чамасы урамда күшегеп торгач, сафка тезеп шактый араны жәяүләп куалап алып бардылар да, тимер-томыр, таш-агач аунап яткан зур ишегалдына алып керделәр. Ишегалдының бер почмагында

таш сарай бар икән, аларны шунда кертеп яптылар. Әгәр дә мәгер, качып китәргә маташулар булса, сүзсез-нисез атачаклары хакында кат-кат кисәтеп тә алдылар. Кыскасы, монда төн чыгарга тиеш булдылар.

Сарай эче караңгы, дымсу, салкынлык бөркелеп тора.

Сөләйман белән Аслан шырпы яктысында (һаман шул Асланның тапкырлыгы аркасында калган бәрәкәт) анда-санда аунап яткан такталарны жыештырып, арткы стена буена утыргыч сыман нәрсә өмәлләделәр. Ишек астыннан жыл өрәп торса да, монда тынычрак, хәтта берәз жылырак та сыман тоелды Раушаниягә. Аркасы белән стенага терәлеп утырды да күзләрен йомды ул. Сөләйман белән Аслан үзләренчә нидер сөйләшәләр. Әле кинәт кызып китәләр, әле тынып калалар, күрәсәң, туган жирләренә килгән көтелмәгән афәт хакында фикер алышалар, кайчакта бәхәскә дә кереп чыккалылар булса кирәк.

Тәмам йокыга оеп барганда, Раушаниянең аркасы чәнчешә башлады. Бөтен тәнгә суык үрмәли, тәне жылы-мазар тотмый — кайдандыр жыл бәрә иде аңа. Кисәк-кисәк кенә төчкереп тә алды. Сөләйман кызның каршысына тезләнә да, кулын аның маңгаена тигезеп:

— Авырыйсың бит, акыллым... Салкын тигән үзәң... — дип башын күкрәгенә кысты.

Егетнең кайнар сулышыннан бар тәнәнә рәхәт дулкын йөгереп узган кебек булды.

Раушания тартынып, кыюсыз гына җавап кайтарды.

— Суык тиеп үк житкәргәдә әле. Тик аркага жыл бәрә. Каяндыр жыл керә монда...

— Жил? — дип кайтарып сорады Сөләйман, кинәт сикереп торып. — Каян керә микән ул жыл? Монда бит тоташ стена. Таш стена. — Егет Раушанияне икенче урынга күчереп утыртты, үзе Асланны чакырып, яңа гына кыз утырган төшкә чүгәләделәр. Сак кына стенага шакыштырып карадылар, нидер киңәштеләр, шырпы сызгалап сарай буйлап эзләнәп, тимер кисәкләре табып алдылар.

Яңа урында жыл-фәлән сизелмәде, Раушания башы авыртуын басарга тырышып, аны ике куллап кысып тотты да, янә йокымсырап китте. Аны саташулы-куркулы йокы торган саен ныграк үзенә суыра бара иде...

...Ул сак кына эндәшүдән уянып китте. Башта кайда икәнлегенә төшенә алмый азапланды. Күзгә эленерлек яктылык әсәре юк. Эченә кадәр суык йөгәргән, тәнне изеп, төпәләп ташлаганнармыни — әрнеп кызыша. Кинәт битенә жыл килеп бәрелде. Кыз әле һаман уянып житә алмаган иде. Аңлашыр-аңламас сөйләненеп алды:

— Тау жиле... исә.

Куркынган ыслау аның сөйләшергә азаплануын шып туктатты:

— Раушания, тавыш чыгара күрмә! Зинһар, уян инде.

Бу Сөләйман иде.

— Уяу мин, — диде Раушания күшеккән иреннәрен көч-хәл белән кыймылдатып.

Ни өчен тавыш күтәреп сөйләшәргә ярамый икән соң? Алар һаман шунда, таш сарайда бит инде. Кемнән, нәрсәдән шикләнәргә? Кызның ару-талчыгудан, көтелмәгән хәлләрдән гажизләнеп беткән башыннан шундыйрак уйлар өөрмәсә үтәп китте.

— Раушания, без китәбез. — Сөләйманның дулкынлануы сизелә иде. — Син нишлисәң? Каласыңмы әллә?

Раушания чак кына кычкырып жибермәде. Тик үзен кулга алып өлгөргән иде инде! Соңгы көннәрдә вакыйгалар агышының күз иязмәслек тизлек белән әле болай, әле тегеләй үзгәрәп торыуы соң чиккәчә сак булырга өйрәтә башлаган иде. Ул бер генә сүз пышылдады:

— Ничек?

Кызның сабырлыгы Сөләйманга күчте, каударланмыйча гына аңлата башлады:

— Без урам якка чыгарга юл ачтык. Аслан берничә кешене алып ычкынды инде моннан. Әлегә барысы да әйбәт бара. Тавыш-мазар да ишетелми. Күрәсен, барысы да тәртиптә... Хәзер эш синдә. Безнең үз ягыбызга кайту нияте белән йөрү бит инде, ә син нишлисәң? Алда юл кыен булачак... Чикне башка жирдән чыгарга исәп.

— Минә калдырып китәсезмени? — Раушаниянең тавышы калтыранып чыкты. — Миңа һич тә бармыйча калырга ярамый. Шәфкать ни хәлдә ята? Кайткач, ни дип җавап бирермен? Шушында кадәр килеп житеп, кире китәргәме?

Сөләйман артык сүз куертып тормады.

— Килештек, тик сак бул, тиешле урынга барып житмичә торып, сөйләшмиз. Минем арттан калма!

Ул Раушаниянең күшкән кулыннан нык кына эләктереп, җил өрәп торган ачыклыкка таба тартып китерде. Бу, шушы сарайга кереп урнашкан, Раушаниянең беренче килеп чүмәшкән "жил оясы" иде. Хәзер анда кеше сыярлык кына тишек караеп тора. Тышта бөтенләй үк караңгы да түгел икән, якын-тирәдәге каралтылар, кайдадыр чекерәеп янган утлар күзгә чалынып алды.

Сөләйман үрмәләп тишкән чыкты һәм бер ара тыңланып торды, аннары шикләнәрлек нәрсә тапмады, ахрысы, кызны да үз артыннан барырга кушып, өндәү авазы бирде.

Шул тар гына аралыктан үрмәләп үткән ике-өч секунд вакыт эчендә Раушания шыбыр тиргә батты. Йөрәге күкрәк читлекләрен ватардай булып дөп-дөп тибә, инде тышка килеп чыгып, сарайның керү ишеге янында ялкынланып янган учак, аның тирәсенә елышкан берничә шәүләне күрәп алгач, ул бөтенләй бетте, аягына баса алмыйча азапланды. Ярый әле биләннән Сөләйманның көчле куллары эләктереп алды. Кызның аяклары әллә жиргә тиде, әллә юк, көчле куллар аны якында каралып-ыржаеп торган каралты ягына җилтерәтеп алып та китте. Күпмедер араны очып кына үткән сыман тоелды Раушаниягә. Сөләйман аны күтәреп йөгәргә булды. Ышыграк урында Сөләйман тын алырга тукталгач кына, Раушаниянең аяклары каты жиргә бастылар.

— Әлегә бар да әйбәт, акыллым. — Сөләйман Раушанияне үзенә табан тартып, күкрәкләренә кысты. — Гафу ит, акыллым... Катырак та кыландым бугай. Ерак калмады, — диде ул, кызны тынычландырган сыман. — Бу жирләр миңа яхшы таныш. Ә без ябылган сарайда эләк такта яру цехы урнашкан иде. Мин анда бер жәйнә эшләп тә алдым. Ихатаны рәткә китерәсе бар иде, эшләгән өчен такталар белән түләделәр. Шәп такталар иде. Хәзер цехны япканнар, келәт итеп үзгәртеп корганнар. Син туры килгән "жил оясы" шул цех заманыннан калган инде. Пычкы чүбе чыгару җайланмасы иде анда. Көнгә ул тишкән ничә генә тапкырлар үтә идем теге чакта. Бәхеткә каршы, такта белән генә томалаганнар да акбур буяп куйганнар. Сөз йоклаганда Аслан белән берәз эшләп алырга туры килде... Әйдә, акыллым, — ул Раушаниянең кулларын һаман жибермәгән иде әле. — Безне елга буенда Аслан көтә. Ул, бу якта туып-үскән кеше, безне чик буена озатып куярга вәгъдә бирде. Балки, Грозныйга ук бергә барырбыз.

Раушания үзе дә сизмәстән, сорап куйды:

— Ә көтеп тормаса?.. — һәм шулкадәр урынсыз сорау бирүен аңлап, тынып та калды.

Сөләйман аны-моны сиздермәсә дә, кызның кулын чак кына кыса төшеп пышылдады:

— Вәгъдә — иман. Тау халыклары өчен иң изге канун бу.

Елга буена төшеп житкәнче яңадан сөйләшмәделәр. Сөләйман кызны әллә нинди каралты араларынан, тыкрыклардан йөгәртә-атлай алга ашыктырды. Ниһаять, бистә артта калды. Каршыда урманмы, әрәмәлекме калкып чыкты. Аяк астында гына шаулап елга акканы ишетелде.

Уң якта ниндидер кош саңгырау гына тавыш биреп алды. Сөләйман ашкынып бара торган жирәннән кинәт шул якка каерды һәм бер кулын авызы янына китереп, шундый ук сәер аваз чыгарды. Ул да булмады, сагаеп туктап калды.

Тагын теге кош аваз салды.

Сөләйман җиңел сулап:

— Аслан... — диде һәм алар берничә адым атларга өлгөрмәделәр, каршыларында озын шәүлә калкып чыкты.

— Бик тиз... — диде шәүлә, канәгать тавыш белән. — Әллә парашют белән ташлап киттеләр инде сезне. Әле бер ярты сәгать көтәргә дип чамалап тора идем, ишетәм — аяк тавышлары...

— Әллә бик саксыз кыландыкмы? — Сөләйман шөбһәленеп сорап куйды.

— Зыян юк, — диде Аслан.

Раушания курыкмаганын расларга теләп, Сөләйманны мактап аласы итте:

— Аягым жиргә тимәде... Очтым гына.

— Сеңелкәш тә молодец, тиз генә бирешә торган булмаган, ә?

Аслан Раушаниянең күңелен күтәргә тырышып сөйләнеп алды:

— Мондый хатын эләккән егет бәхетсез булмый

инде ул. Табарсың лачыныңны, мөхшәрдән йолып алып кайтырсың, Алла боерса. Шулай бит, Сөләйман.

Сөләйман нигәдер күңелсезләнеп калган иде. Бик ачылып китмичә:

— Өлбәттә... — дип кенә җавап кайтарды.

Аслан, дустының җәелеп китмичә генә сөйләшүен үзенчә аңлап, аларны ашыктырырга кереште:

— Йә, ярый, сүз аркан түгел, тау кичкәндә файдасы юк. Кузгалдык. Бер ун чакрым чамасы җилле генә атларга туры килер. Син, сеңелкәем, түзәргә тырыш инде. Сукмак-фәлән дип торып булмый, турыга ярабыз. Әрәмәсе дә, тау-ташы да бүген безнең булышчыларыбыз булсыннар, ә Ходай ярдәменнән ташламас. Без — изге юлда!

...Алар Грозныйга көн кичкә авышкач кына килеп җиттеләр. Раушания барысын да төштә күргән кебек кенә булды. Әсирлектән качкач, өчәүләп ару-талуны да онытып, алга бардылар да бардылар. Алдан Аслан атлый. Аның торыклары озын, җитмәсә шушы күзгә төртсәң күренмәслек караңгыда сукмакны каян чамалап ала диген, әллә кайларга төшөп киткән сыман булалар, тау түбәләренә килеп менәләр, тагын сукмак капыл аска таба өстери аларны. Раушания тешен кысып булса да түзә, Асланга өлгерергә тырыша. Менә кайда кирәк булды аның еллар буге кышын чаңгыда йөрүе, җәен ерак араларга йөгерүнең файдасы! Ө бит әнисе кызының чаңгы ярышларына йөрүен бик үк өнөп тә җиткерми иде. Имеш, салкын тидерерсең, бердәнбер бала, чиргә олгашса...

Арттан Раушаниянең һәр адымын искәрәп, Сөләйман атлый. Кыз чак кына кырыйга атларга чамаласа, егет җәһәт кенә аның иңеннән эләктереп ала, сукмакка чыгара, үзе пышылдый:

— Акыллым, берүк Асланны күздән җуйма. Сак бул, ялгыш читкә атласаң да, йә түбәнгә очасың, йә үткен ташларга элөгеп, аягыңны имгәтерсең.

Егетнең кайнар тыны Раушаниянең колак яфракларын өтеп ала, кыз бар аруларын онытып, янә алга талпына. Үзенең саксызлыгы аркасында һич тә егетләрне кыен хәлдә калдырасы килми иде аның.

Ике сәгәтләр баргач, таң ата башлады. Таң атуы монда, тау илендә бигрәк гәҗәп күренә икән. Бер карыйсың, бөтен таулар тезмәсә ялкынга чорналган сыман. Бер таудан икенче тауга кып-кызыл ут үрмәли. Аңа каршы ниндидер сихри нурлар биешеп йөгәрешәләр. Ул да булмый, сукмак юлчыларны түбәнгә әйди. Кояш нурлары кинәт юкка чыгалар, фәкәт ике тау арасында кош оясы кадәрле яктылык талпына. Бу инде кояшның үзе түгел, ә кояш улы сыман. Шулкадәр тере, хәрәкәтчән, аны берәр укынга егылып төшөп харап булмасын дип, тау артында кемдер эләктереп тота кебек. Кояш малае шукланып, үзен каптырып алган көчле куллардан ыккынырга теләп тартыша, чабәләнә. Шул кечкенә яктылык иясә тәки үңәтләнеп иркенгә чыга, кинәт тау өстенә үк менеп кунаклай, бөтен тирә-якны балкытып көлө, җирдәгә һәр тереклек

иясен шаярта, нурлары белән иркәли башлый. Тау елгасы тагын да ярсыбрак аккан сыман тоела, сукмак әллә кайсы тарафлардан урап-чолгап һаман да шушы елгага килеп чыга, аңа сыенып сузыла да сузыла.

Аслан белән Сөләйман берзаман шатланышып, елгага табан йөгәрешеп үк төшөп киттеләр, җайлы урын табып тезләнделәр дә, йотлыгып су эчәргә тотындылар. Шушы мәлдә генә Раушания никадәр кибеккәнән тоеп алды. Моңарчы Асланнан калмау, хәлсезләнеп, егетләр алдында сынатасы килмәү тойгысы аны алга куалады, туктарга һич тә ярамый иде. Бүтән уйлар бимазалаган кебек түгел иде, инде менә аяклары үзләреннән-үзләре ярларын кыйный-кыйный, таштан-ташка сикереп кайнап аккан елгага табан әйдәкләп алып төшөп киттеләр. Ул җайлырак урын табып, учларына су җыярга теләп агымга сузыла башлаган иде, күз аллары караңгыланып, якындагы ташка авып төште. Колагы гөжли, башы әйләнә, авызы кибең, теле кабыкка әйләнгән. Су агышы җанны иркәли, әмма хәлсезлек аны су янына җибәрми, куркыта. Котырынып аккан мондый су агышын аның үз гомерендә беренче күрүе иде. Ул Сөләйманның үзенә табан ташланганын сизеп, елмаерга тырышып, керфекләрен күтәрдә. Көч-хәл белән генә әйтә алды:

— Суга карый алмыйм, баш әйләнә.

Сөләйман тиз генә курткасын салып, зур таш ышыгына җәеп куйды һәм Раушанияне шунда утыртты.

— Син, акыллым, берәз хәл җый. Без дә арыдык. Хәзер курыкмаска да була. Без үзәбезнең якта. Чик буге ө-нә теге тау артында калды, — дип, ерактагы тау тезмәсенә төртеп күрсәттә. Аннан, киң яфраклы үсемлек күрәп алды да, тиз генә бер яфракны өзеп, җыйнак кына савыт ясап алды, елгадан су алып менеп, Раушаниягә сузды. Тешләренә камаштырырлык салкын, аңлатып булмаслык тәмле суны да кызның беренче мәртәбә авыз итүе иде. Иң гәҗәбе, сусауныгына басып калмады, хәл дә кертәп җибәрде тау елгасының ташкын суы кызга. Ул бер мәлгә күзләрен йомып, башын ташка терәп онытылып утырды. Өгәр аңа — таш мамык мөңдәрдән дә йомшаграк була, дисәләр, ул мәңгә ышанмас иде. Ө ул моны менә хәзер үзе тоеп, сизеп утыра. Баш терәгән уңайга сытылыплар керә торган бу кадәр йомшак ташны каян тапкан Сөләйман, ә? Ул яңаклары белән ташка сынды, аны кочаклап алды. Җылы иде таш...

Анда күпме онытылып утыргандыр, Раушаниянең исәпләве бугенча ярты сәгәт чамасы үткәндер бәлки, әмма шушы вакыт аңа хәл җыярга җиткән иде инде. Яшь тән, яшь җан үзенең иттә, кичәдән бирле авызга бер валчык ипи, ризык кермәгән дип тормалды, егетләрнең кыбырсый башлауларын сизеп алу белән оешкан аякларының сызлауларына да игътибар итмәстән, урыныннан сикереп торды һәм үзе беренче булып сүз дә башлады:

— Мин ял иттем инде... Кичкә кадәр монда утырмабыз.

(Дәвам 68 биттә.)

соң ул бу кадәр зур хезмәтне?

Сәхаповның китабын мин өнә шулай шикләнеп-сагаебрак кына кулга алган идем. Ләкин, үзем дә сизмәстән ма-выгып китеп, аны бер утыруда укып чыктым.

Китап биш бүлектән тора. Беренче бүлектә автор Исхакый ижатын өйрәнүнең бүгенге көндәге торышы һәм аның әсәрләре турында язылган мәкалеләрнең, язмаларның үзенчәлекләре,

һәм үзеннән соң майданга килгән әдип-ләргә, гомумән, татар әдәбиятына бәрәкәтле йогынтысы хакында конкрет мисаллар аша фикер йөртә.

Гыйльми монография, әгәр дә ул чын мәгънәсендә фәнни югарылыкта дибез икән, үз өлкәсендә нинди дә булса яңалык, ачыш алып килергә тиеш. Ә.Сә-хаповның "Исхакый ижаты"нда да бар бу яңалык. Автор, хаклы рәвештә, Ис-хакый ижатының өле бөтенләй диярлек

Исхакый Йолдызлыгы

Заманында Гаяз Исхакый әсәрләрен бастыру түгел, аның хәтта исемен әйтергә дә ярамый иде. Вакыт дигән нәрсә су шикелле ага да тора. Исхакыйның "тоткынлык"тан чыгарылуына да инде сигез ел узып китте. Ә аның әсәрләрен дөньяга чыгару буенча ниләр эш-ләнә соң?

Дөрәсен әйтк, эшләнгән эшләребез мулдан түгел. Исхакыйның унбиш том-лык Сайланма әсәрләрен чыгару ха-кында хөкүмәтебезнең карары булса да, бүгенге көнгә кадәр бер томының да дөнья күрә алганы юк. Әдипнең "Зиндан" дигән исем белән 1991 елда чыккан, аның проза һәм драма әсәр-ләреннән тупланган бер томлык сай-ланма әсәрләреннән, "Идел-Урал" ди-гән хезмәтеннән (монысы урыс һәм та-тар телләрендә Яр Чаллыдагы "КамАЗ" гәжит-журнал нәшриятында 1992 елда басылды) тыш, шушы көнгәчә китап-лары чыгарылганы юк өле. (Дөрәс, аның әсәрләре "Мирас", "Идел", "Казан утлары" журналларында басылгалады, ләкин бу очракта мин китап хакында сүз алып баоам.) Ә инде Исхакыйның ижатын өйрәнү буенча ни кандидатлык диссертациясә, ни докторлык моногра-фиясә булмады шикелле.

Бу жөһәттән карасак, исеме мат-бугат һәм әдәбият дөньясында яхшы таныш филология фәннәре кандидаты Әхмәт Сәхаповның "Исхакый ижаты" дип аталган китабы игътибарга лаек.

Әхмәт Сәхапов 365 битле хезмәт нә-шер иткән. Аның бу китабы Исхакый ижатын анализлауга багышланган зур монографиянең өчтән бер өлеше генә, аның тагын ике томы әзер икән инде. Кай арада башкарып чыга алды икән

әдипнең мирасын кайтару өчен алып барылган көрәш һәм анда катнашкан көрәшчеләр хакында сүз алып бара.

Икенче бүлгә "Гаяз Исхакый ижа-тын өйрәнү процессында файдалану өчен төхәдим ителә торган гыйльми-теоретик һәм фәнни-методик әдәбият, әдәби әсәрләр исемлегә" дип атала. Минемчә, болай эшләп, автор бик дәрәс иткән. Аның әһәмияте шунда ки, бу бүлектә бирелгән китаплар һәм фәнни хезмәтләр исемлегә белән танышу, бер-яктан, Исхакый ижатын өйрәнүчеләргә эш процессында чыганаclar белән эш-ләүне җиңеләйтсә, икенчедән, Исхакый яшәгән һәм ижәт иткән чорны, мохитне һәм әдипнең даирәсен тулырак күзал-ларга мөмкинлек бирә.

Монографиянең өченче бүлгә Гаяз Исхакыйның 1899-1998 елларда төрле нәшриятларда һәм вакытлы матбугатта басылып чыккан, сөхнәдә уйналган әсәрләре исемлеген тәшkil итә.

Дүртенче бүлектә Гаяз Исхакыйның әдәби һәм сәяси эшчәнлегә хакында 1899-1998 елларда төрле китапларда һәм вакытлы матбугат битләрендә ба-сылган материалларның — мәкаләләр һәм рецензияләр исемлегә бирелгән. Исемлеккә 505 материал кергән.

Монографиянең бишенче бүлгә "Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты" дип атала. Ул бүлектә автор Исхакый-ның әсәрләре 1917 елдан соң татар әдәбиятының формалашуына һәм үс-шәенә җитди йогынты ясауы һәм татар халкының милли идеологиясен булды-руда һәм аны милли азатлык өчен көрәш байрагына өйлендерүдә хәлиткеч роль уйнауы, әдәбиятта тулы бер "әдәби мөк-тәпкә нигез" салуы, үзенә замандаш

өйрәнелмәгән булуын, күтәрелмәгән чи-рәм җирне хәтерләтүен билгеләп үтә һәм әдипнең бай ижәт мирасын җентекләп өйрәнүдә традицион әдәбият белеме методологиясә генә канәгатьләнәдерә алмавын, моның өчен "социалистик ре-ализм тышауларын күрмәгән өр-яңа төгәлимаатка таяну ғына нигезлә гыйль-ми нәтижеләргә китерергә мөмкин" бу-лачагын әйтә. Ә иң мөһиме: әйтәп кенә калмый, "милли әдәбият белеменең ул өр-яңа төгәлиматының асылы нидән гыйбарәт" икәнән дә ачыклай. "Татар әдәбиятын өйрәнү өчен төхәдим ителә торган методны, — ди ул, — без милли реализм методы дип атыйбыз. Аның төп принциплары, асыл сыйфатлары кон-цепциясенә тарихилык һәм миллилек аша аңланган эстетик гәүдәләнешә бул-ган һәм бердәм милли мәдәният төзү өчен гомуммилли мәнфәгатьләренә, халык язмышы мәсьәләләрен һәм милләт яз-мышын объектив сурәтләүне алга куйган һәм бер милли җирлектә туган әдәби-ятның рухи бердәмлеген тәэмин иткән милли ижәт методы".

Әдәбият галимнәре, әдәби жәмә-гәтчелек моңа ничек карар, кабул итәр-ләрме галимнең бу ачышын? Монысын киләчәк күрсәтер.

Минемчә, китапның төп кыйммәте шунда, Әхмәт Сәхапов Гаяз Исхакый ижатын анализлаганда үз теориясен гамәлдә кулланган. Нәтижәдә укучыны инандырырлык, дәлилле зур хезмәт барлыкка килгән.

Вакыйф НУРУЛЛИН, язучы,
Россиянең атказанган мәдәният
хезмәткәре.

Иң кулае — «ЯҢАЛИФ + УУ»

Төрөк язуына нигезләнган алфавит¹

ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕ ӨЧЕН ЯРАКЛЫ ТҮГЕЛ (гәрчә соңра "а", "һ" хәрефләрен "ә", "һ" белән алыштырсалар да²). Чөнки, беренчедән, өске ике төрткеле "ö", "ü", өске дугалы-айлы "ğ" хәрефләре кулдан язар өчен уңайсызлык тудыра (язу эзлекле була алмый — тукталып, ул диакритик билгеләрне куярга туры килә, — димәк, язу процессы әкрәнә; аннары еш кына ул билгеләр язганда төшеп калырга да мөмкин); икенчедән, классик латиницадагы (латин теленәң үз алфавитындагы) "j" хәрефен үз функциясендә кулланмау — аны игрек билгесе "y" белән алыштыру — гайре табигый күренеш (инглизләрдә һәм французларда ул хәреф (й) фонемасын гына түгел, (и) авазын да күрсәтә — камиллектән бик ерак һәм архаик язу системаларына, аеруча инглиз алфавиты һәм орфографиясенә иярү безнең өчен үрнәк түгел; күпчелек телләрдә, хәтта халыкара фонетик алфавитта да "j" графемасы (й) авазын белдерә). Татар әдәби теленәң берничә генә сүзендә очрый торган (ж) фонемасы өчен безнең традицион алфавитта "z" хәрефе бар (аны язуны өзмичә "z" рәвешендә дә кулланарга була). Инде (ы) фонемасы өчен төрөкләр төхдәм иткән таяк билгесе "i"... Бу бит латин графикалы башка телләр алфавитларының берсендә дә юк (аны төрөкләр үзләре генә куллана) — ул инглиз сүзләрен дәрәс әйтер өчен файдаланыла торган транскрипция билгесе; тартык аваздан соң ул анда (и) фонемасы (very well [veri wel] 'бик яхшы'), сузык аваздан соң яки аннан алда (й) фонемасы (yesterday [jestedi], good-bye [gud-bai] 'сау бул') өчен йөри. Аннары бу билге янәшә авазларны язуда һәм укуда бер-берсен бутауга да китерә; мәсәлән, (ый) авазлары тезмәсен төрөк хәрефләре белән язсак, таяк артыннан таяк килеп чыга (ciuin) [жыйын], uuiui [уйыны]. Безнең 1939 елга кадәр кулланылган традицион латиницада (ы) фонемасы өчен "ь" хәрефе бар (рус кириллицасында аны тартык авазның аңкаулашкан нечкәлеген белдерүче шартлы билге буларак кулланылар) — ул латиницадагы "ь" хәрефеннән үзенчә биеклеге ягыннан аерыла; әгәр инде алар бер-берләренә бик охшаган дип хафалансалар, (б) авазының юл хәрефе өчен элеккәчә ("Яңалиф"тәгечә) "В" хәрефенәң кечерәйтелгән формасын алырга ярыш: "В в". Төрөкләр (ж) фонемасы өчен "с" хәрефен (сәләк [жиләк] һәм, киресенчә, (ч) өчен "ç" хәрефен (сәскес [чәкчәк] язарга, диләр. Чынында исә безнең телдә

(ч) авазы, статистика күрсәткәнчә, (ж) авазыннан өч мәртәбә күбрәк кулланыла. Шулай булгач, ник ул графемаларның урыннарын алыштырырга? Бездәге "ө" кириллицадагы "ф" хәрефенә охшаган дип әйтү дә дәрәс түгел — "ф" хәрефендә вертикаль сызык, ә безнең "ө" хәрефендә горизонталь сызык (халыкара фонетик алфавитта теш арасы тартык авазын белдергән горизонталь сызыклы билге исә баш хәреф тигезлегендә биек итеп языла). Бүгенге татар кириллицасындагы "ү", "ң" графемалары да безнең традицион латиница аналогиясендә ("у", "н") ясалган. Ә ул латиница — "Яңалиф" — 1912 елдан башлап 1927-1930 елларга кадәр 15 ел буе олуг галимнәр (Г.Нугайбәк, М.Корбангалиев, Г.Алпаров, Л.В.Щерба, Л.И.Жирков, Н.Ф.Яковлев, Ф.Агазада, Н.Түрөк-Колов, С.Агамалы-оглы, М.Ф.Ахундов, С.Атнагулов, А.В.Богородицкий һ.б. лингвистлар) һәм талантлы әдипләр (С.Рәмиев, Ш.Усманов, Ф.Сәйфи-Казанлы һ.б.) тарафыннан иңат ителгән⁴ (баштарак төхдәм ителгән диакритик билгесе булган "а", "о", "ö", "ü", "i", "j", "š", "ğ", "ğ", "ğ", "ç", "ç", "z", диграф төрдә "ea", "eo", "eu", "dh", "th", "gh", "ng" язылышлары, шулай ук 1928 елда төрөкләр рәсми рәвештә кабул иткән һәм аларда үзгәрешсез бүген дә гамәлдә булган алфавит һәм орфография системасы кире кагыла⁵ — бу инде безнең өчен үтелгән этап).

Классик латиницага 1927-1928 елларда безнең "Яңалиф"кә өстәлгән (һәм 1939 елда татар кириллицасына да үтеп кергән) "ә", "ө", "ү", "һ" хәрефләре татар халкы өчен ят күренеш түгел. Димәк, традицион латиница "Яңалиф"не яңартып, ягъни аңа сонор тартык (w) өчен кирәкле "w" хәрефен өстәп һәм орфографиясен дә бүгенге көн таләпләренә туры килгәнчә камилләштереп үзебезгә кайтарганда (сүз уңаеннан искәртеп куйыйк — хәзерге рәсми даирәләрдә һәм матбугатта йөри торган "латин алфавитына күчү" сүзе белән халыкны аптырашка калдыру һич тә дәрәс түгел, "латин алфавитына кайту" дияргә кирәк, — латин бездә булган инде, һәр халыкның үз теленә яраклы вариантта ул башка илләрдә дә кулланыла), ул һәм фәнни-практик, һәм эстетик яктан бөтен дөнья күләмендә дә иң яхшы алфавит булчак. Бу алфавитка нигезләнган орфография кагыйдәләрен (аның яңартылган варианты — "Ватаным Татарстан", 1993 ел, 15 окт., 24 дек.; 1994 ел, 18 март, 22 апр.; шулай ук аерым брошю-

рада да) кабат жентекләп укып чыкканнан соң Россия Фәннар академиясенең Төрки телләр комитеты председателе академик Ә.Р.Тенишев болай дип яза: "Minemcə, Janalif + W bəten tərki tellər ösən iç gyzəl alfavit" (28.01.97, Məskəw). Татар әдәби теленең тулы грамматикасын инглиз телендә төзегән ("Tatar Grammar in English") Америка тюркологы Густав Бурбиел да шундый ук сүзләрне өйтә: "The Janalif + W is a fine alphabet" ('Яңалиф + W = гүзәл алфавит'. — Gustav Burbiel, Cape Coral, USA. — July 2, 1996). Үзбездә матур әдәбият осталары (Ә.Еники, Г.Ахунов, М.Хәбибуллин, Н.Фәттаһ (шулай ук к.: Татарстан язучыларының алфавит мәсьәләсенә багышлап 1992 ел, 20 ноябрьдә үткәрелгән җыелышта төрек алфавитын кире кагып, "Janalif + W" вариантын гамәлгә куярга дигән махсус карарын)⁶, гуманитар һәм техник фән әһелләре (лингвистлар В.Хаков, Ф.Сафиуллина, тарихчы Р.Ногманов, компьютерчы Р.Бохараев, икътисадчы Ч.Заһирова һ.б.)⁷, туган тел язмышына битараф булмаган башка төр һөнәр ияләре — барысы да татар әдәби теленең эчке законнарына иң нык туры килгән һәм кулдан язарга да уңайлы булган алфавит "Janalif + W" дигән бердәм фикерне белдерәләр. Менә ул алфавит:

Aa — arba, cana, karandas
Əə — ərəmə, tərəsə, imən
Bv — vaqca, buran, vöjek
Vv — vagon, vint, Lermontov
Ww — watan, wəkil, dəwer
Gg — gəl, gazon, gyzəl
Dd — dala, dөгe, dəwə
Ee — eremcek, kerpe, elemtä
Zz — zaman, zavod, zөлpe
Zz — azdaha, zanr, zurnal
Cc — corma, cişmə, cəj
Çç — çajdaq, çimes, çil
li — ineş, imən, limon
Jj — jort, jeget, cəj
Qq — aq qalfaq, Qazan, quraj
Kk — kamzul, kapitan, kiem
Ll — laşman, olpat, qul
Mm — manzara, milek, məmləkət
Nn — narat, nigez, nihajət
Nn — tañ, inşə, jañqır
Oo — ocar qoş, qolmaq, olaw
Əe — əmet, əj, kəmeş
Pp — pak (setten aq, sudan pak)
Rr — rais, radio, redaktor
Ss — salawat kypere, Sejembiğe
Şş — şatlanu, şikar, şajet
Tt — tavib, timer, Tuqaj
Uu — uraq, urman, ujmaq
Yy — ygez, közge, yrməkyc
Ff — fiker, fakul'tet, fil
Xx — xuça, xikəjə, xatirə
Hh — hawa, həcym, hənər
Ьь — ьzan, qorьo, qьraw
bJ, ьj — ьjnaq, sьj, qьjar

' (apostrof) — 1) tə'sir, mə'sələ
2) rol', fel'djeger

Күренекле педагоглар Сәләй Вагыйзов белән Рәмзия Вәлитоваларның башлангыч мәктәпләр өчен дәреслеге — "Әлифба" китабы — шушы латиница нигезендә нәшер итергә әзерләнде (бу турыда к.: "ВТ", 24.11.95). Вахит Хаковның "Телен белгән — ил белер" исемле уку китабы да (зурлар өчен) шул ук алфавит белән басылып чыкты (Казан, 1993).

Ниһаять, тагын шул: инглиз, немец, швед телләре — герман телләре төркеменә, француз, итальян, испан, румын телләре — роман телләре төркеменә, рус, поляк, чех телләре — славян телләре төркеменә карый, ләкин бу төркем телләрнең алфавитларын төркемләп берләштерү (унификацияләү), ягъни пангерманизм алфавиты, панроманизм алфавиты, панславизм алфавиты төркемнәре булдыру идеясе беркемнең дә башына килми. Шулай булгач, ник безгә пантюркизм алфавиты (төрек графикасына яраклаштырылыган алфавит) — ягъни татар, башкорт, төрек, казакъ, кыргыз, төркмән, әзәрбәйжан, чуаш, саха һ.б. төрки халыкларның бердәм алфавитын төзү дигән фантазия? Әйтерсез лә, татарларның, башкортларның һәм башка төрки кавемнәрнең һәркайсы үзләренә мөстәкыйль халык түгел? Алфавитлар уни-

1. Professor: «Uncidence qasınñ, bəjek ximiklar turında ni də bulsa ejtə masıznu»
Student: «Alarnıñ, barıñ da tege donjağa kit-konner, professor efəndə»

2 — Əni, nik jañqır jawa?
— Alma, gruşa, kuku-ruz, cəcəklər... ysən dip.
— Alaj bulqac, niğə asfal't estənə də jawa ul?

*Кич buldo. Çirgə enger-
menger təstə. Urman qaran-
gıloq qıjordo. Ağac ara-
sında bəvri kuyunmi. Ki-
nət qajdador jorakta jə-
şen jəşnədə, kuy kuyrode,
-awor jañqır tamcoları
topordaza başlado. Jañ-
qır ton bujona, irtə tañ-
qaca jawdo.*

фикациясе дигән аферистик идея ахыр чиктә безнең өчен латиницага (нинди вариантта булса да) әйләнеп кайтуга ясалма киртә, бу житди эшне сузарга яки бөтенләй башкармаска тырышу булып чыга түгелме?

Әгәр татар әдәби теленең (кыпчак кавеменең) фонетик-морфологик үзенчәлекләрен санга сукмыйча, аны "уртак әлифба ясыйбыз" дигән булып ниндидер сәясәт белән төрек (угыз кавеме) язуы системасына китереп тыгалар икән (ул ике тел арасында аерма аз түгел — гади татар кешесе төрекне тәржемәсез аңламый), бу инде нәүбәттәге Прокруст ятагы⁸ булачак.

Инде бүген — ни гажәп — татар әдәби теле фонемаларын теге яки бу рәвештә берләштереп ("ж) + (ж) = j"; "(e) + (ө) = e"; "(x) + (h) = h" һ.б.), берсе урынына икенчесен куеп ("ы" → w, "(ү) → q" һ.б.) яки комбинацияле графемалар ясап ("ң" → ng, "(ч) → ch", "(ш) → sh") машина авызына илтәп каптыру нәрсә булып чыга? Янәсе бу, Д.Зөбәеров әйтүенчә ("Мәдәни жомга", 19.09.97), интернет таләбе, янәсе компьютерда төймәләр рәтен көйләү... Татар әдәби теленең фонетик-морфологик төзелешенә багышланган берәр китапны ачып карасын иде ул: безнең телдә 25 тартык фонема, 9 сузык монофтонг фонема, 1 садә дифтонг ((ый)) һәм дә сирәк очрый торган кнаклаут (һәмзә); фонетик-морфологик яктан тагын шул үзенчәлекле — татарның үз сүзләре (кайбер кушма сүзләрдән тыш) сингармонизм законына буйсына. Инде интернетка килгәндә, дөньядагы һәр төрле телләрнең дә яңгыраш үзенчәлекләрен искә алып латин нигезендә төзелгән һәм компьютерда да, телеграфта да кулланырга уңайлы булган графемалар системасы — транслитерация хәрәфләре бар (башкача аны халыкара алфавит дип тә атыйлар)⁹, — тик аны һәр халыкның үз алфавиты — үз язу системасы белән бутамаска кирәк. Ул алфавит ярдәмендә интернетка кытай, япон, гарәп, венгр, француз сүзләре дә, төрки телләрнеке дә үзенә юл ача ала (ә адресат аны шул халыкның үз язу рәвешенә күчерә — әгәр текст коды дәрәжә тапшырылса). Әлбәттә, Д.Зөбиров көндәлек эш һәм көн-күреш алфавитының да, стандарт компьютер клавиатураларының да "мөгезле-төрткеле", "дугалы-птичкалы" һәм "таяк"лы графемалар белән корылуына каршы чыгуы белән, һичшиксез, хаклы (гәрчә компьютер андый графемаларны да ясый алса да). "Jaṇalif + W" варианты нәкъ менә шул рәвештәге язу ысулына каршы куела да инде. Унбиш ел буга эзләнү, тәҗрибә туплау нәтиҗәсендә, аны иҗат итүчеләр, алда әйтелгәнчә, "мөгез"ле, "төртке"ле, "птичка"лы хәрәфләрне кире какканнар — кулдан язар өчен дә, язу машинкаларында һәм бүгенге компьютерларда кулланырга иң уңай, матур алфавит барлыкка китерәләр (күрәсең, Д.Зөбәеров бу алфавит принципларына, аның ничек төзелү тарихына ныклы игътибар бирмәгән). Компьютерда аны файдалану тәҗрибәсе инде бар — искә төшерик, моннан берничә ел элек кенә нәшер ителә торган (хәзер инде матди

ярдәм булмау аркасында тукталып калган) халыкара "Döña" газетасы (Римзил Вәлиев редакторлыгында) менә шул "Jaṇalif + W" графикасы белән компьютерда басыла иде, — технологиясен аның Ринат Якушев эшләп бирде. Д.Зөбәеров әллә бу практика белән таныш түгелме?

Соң ярый мени инде татар әдәби телен гарипләндереп интернетка илтәп тыгарга? Ник ул оныта үзенң таблицасында (ы), (е), (о), (ө), (ә), (ж), (ү), (х), (қ), (қ), (w) фонемаларын — аларның мөстәкыйль төп авазлар икәнлекләрен? Әдәби тел ул — жанлы организм, аны техникага буйсындыру (киресенчә, техника телгә буйсынырга тиеш) — тагын бер Прокруст ятагына салып имгәтү, интернет аша аны бозып, ботарлап дөньяга күрсәтү ул галимгә нигә кирәк булды икән? Фәнни хезмәтләрен татар телендә яза торган булса, бу хәлне ул белергә тиеш иде югыйсә (гадәттә, андый "прожект"ларны үзләре татарча язу белән эш итмәгән дилетантлар тәкъдим итә). Компьютерда төймәләр саны һәм махсус техник алымнар артыгы белән житәрлек — программалаштыру осталыгы гына сорала. Әгәр интернет дип барлык телләрнең һәркайсының үзләренә һәм фәнни, һәм гамәли яктан яраклаштырып төзелгән язу системаларын бердәм алфавитка аударырга тырышсалар, бер генә халыкның да гүзәл һәм үзенә газиз әдәби теле исән калмаячак — униформа аларны юк итәчәк.

¹ Истанбулның Мәрмәрә университетында булган симпозиум карары. — 1991 ел, 20 ноябрь.

² Дәүләт Н. Татарга латинга нигезләнган яңа әлифба кирәкме? // "Ватаным Татарстан". — 1993 ел, 26 ноябрь.

³ Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. — М.: Учпедгиз, 1959. — С.53,61.

⁴ Бу турыда к.: Курбатов Х. Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы. — Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. — 60-98 б.

⁵ Рәмиев Сәгыйть. Ник бугаштыралар икән? ("Идел". — 1912 ел, 29 май; Поливанов Е.Д. һ.б. Татар-башкорт телендә яңа әлифба ("Эшче". — 1924 ел, 18 июль; "Латин дуслы" жәмгыяте проекты) "Кызыл Татарстан". — 1924 ел, 16 ноябрь, һ.б.

⁶ Татар язучыларының 1992 ел, 20 ноябрьдә булган жыелыш стенограммасы; шулай ук к.: "Төркиядә булган латин алфавиты... безнең телгә туры килми. Сугышка кадәр булган латин алфавитын камилләштереп — аңа "W" хәрәфен өстәп, яңадан кайтарырга кирәк. Анда татар теленең чын яңгырашы, аһәңе, матурлыгы чагыла". — Ахунов Гари́ф. Мәшәкатләр әйдәп йөртә безне // "Мәдәни жомга". — 1997 ел, 29 август, һ.б.

⁷ Хаков В. Бәйсезлекнең бер билгесе // "Мәдәни жомга". — 1997 ел, 12 сентябрь; Ногманов Рәмзи. Латинга кайтыргамы, юкмы? // "Ватаным Татарстан". — 1997 ел, 25 апрель; Заһирова Ч. Латин әлифбасына бер караш // "Ватаным Татарстан", 1997 ел, 25 июль, һ.б.

⁸ Борынгы грек риваятьләренең берсендә әйтелгәнчә, юлбасар Прокруст кешене җәзалау өчен махсус калып-ятак уйлап чыгарган: шул ятактан озынрак корбанының аякларын кисеп кыскарткан, ятактан кыскарак булганының аякларын тарттырып сузган.

⁹ Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. — Ленинград, 1958.

Эльмира ШӘРИФУЛЛИНА

ТОРМЫШ

Уйлары спектакль белән бергә үрелеп акты аның. И-и, минем тормышымны язганнар, гелләрем дә минем тормышымны язганнар, дип кабатлады ул эченнән. Ялгызлар күп шул хәзер. Гомер уртасы хатыннарынң яртысы тол. Шуларның да яртысы кияүгә чыкмый, бала тапмый картайган.

Фәһимәгөл туңып, калтыранып куйды. Балаң да булмагач, бу зур дөнъда ялгызың да булгач, бигрәк кыендыр Ходайның биргәнәң шөкер, ул ялгыз түгел. Димәк, бәхетсез дә түгел...

Уйлары тамаша залы буйлап өле артка, өле алга йөгерде. Тукталып, дип куйды үз-үзенә, бу ирләр бит туганда күбрәк тә туа. Әнә, аның да алты баладан дүртесе малай. Күрше Зөләйханың да малайлары күбрәк. Ә менә Фәридәнең икесе дә кыз. Тик менә үлүен дә күбрәк үләләр шул.

Йә, ярар, кеше баласын санап утырмыйм өле. Рәхәтләнеп спектакль карыйм. И-и, гелләрем дә минем тормышымны язганнар бит. Гелләрем дә минем тормышымны...

Өнекәчем... Шулай шул, шулай, жыен атрак-әләм менә дигән ир белән тора. Шундыйларга ирләрнең дә гомерлесе туры килә бит аның... Томрап торган, кулларыннан гелләр тамызып яшәгән хатыннарынң бәхете юк. Нигә тигезсез бу тормыш, нигә гадел түгел? Нигә шундый пешмәгән арыш боламыгы кебек хатыннарынң алдында бал да май? Фәһимәгөл тирә-юньдәгеләргә күз салды. Һәммәсе шым гына спектакль карый иде. Әй, нигә теләсә ни уйлап баш катырам соң?.. Ходай тагалә белми яратмагандыр өле. Димәк, дөнъда андыйлар да кирәк. Әнә сөйләләр бит. Имеш, бик борын заманда фәрештәләр күзгә күренеп йөргән. Бөрвәкит тирләп-пешеп урап уручы хатыннарынң аныннан узып бара икән бәхет өләшүче фәрештә.

— Ник безне әйләнеп үтәсәң син, бәхет өләшүче фәрештә? Безгә бәхет калдырмыйсыңмыни? — дигән аңа эшчән хатыннар.

— Сөзәң кулларың ут уйната, күзләрегез нур сибә. Бәхетне миннән башка да табачаксыз. Мин булдыксыз хатыннарынң анына барыйм өле. Калган бәхетне аларга өләшеп бирим, — дигән бәхет өләшүче фәрештә. Һәм кул кушырып, күзләрен алартып сагыз чәйнәп утырган хатыннар ягына юнәлгән...

Йә, менә бар дигән инде дөнъда дәрәслекне?! Эш язганга — эш язган, аш язганга — аш язган, дип тикмәгә генә әйтмәгән шул халык. Әй, ярар, бу уйларның очына чыгып булмас. Рәхәтләнеп бер спектакль карыйм өле. И-и, гелләрем дә минем тормышымны язганнар бит, ә? Гелләрем дә минем тормышымны язганнар...

Шулай ир белән хатын яшәгәннәр ди. Аларның бердәнбер уллары булган. Күп бала табып, бу дөнъда баладан кем рәхәт күргән? Хәерчелек арттырасы килмәгән боларның. Бер булсын, берәгәйле булсын, шушы берне үстәрсәк — дөнъбызны да бүлгәләп йөрисе булмас,

үзебез дә өебезнең түрендә утырыбыз, дип уйлаганнар. Һәм бөтен тапкан-табынганнары белән бердәнбер улларын киендереп, тәмледән тәмлене генә ашатып үстергәннәр. Кеше арасында аерылып торсын дип, еракка жибәрәп укытканнар. Кирәк-ярагына акчаны да мулдан биреп торганнар. Бөрвәкит егет укып бөтереп, солдат хезмәтен тутырып өенә әйләнеп кайткан. Авылның бер бик яхшы кеше баласына әйләнеп тә жибәргән. Әмма күз өстендә каш булып үскән егетнең үзсүзлегә торган саен ямьсезрәк төс ала икән. Мәсәлән, үзенә каршы әйткән кешене өйдән куып чыгару, караңгы базда төн кундыру, яки мунчага бикләп ач тоту — аның гадәти бер мин-минлегенә әйләнгән. Әйбәт вакытта әйтеп тә, сөйләшәп тә карыйлар, әмма һич кенә дә жиңә алмыйлар икән.

— Алты яшьтә үк аяк тибеп кычыра иде. Алтымышта да кешене кеше дип белмәс инде бу. Без үлгәч ничек кенә яшәрсең микән моның белән? — ди икән кайната килененә.

— Киләкәем, без бер бала белән калып ялгыштык. Үзе генә булганга артык ирәйде. Тапсаң биш-алтыны тап, тапмасаң берне дә тапма, — дип васыять әйтә икән кайнаасы.

Көннәр, еллар үткән. Кайната белән кайната киленнең олы төрәге, киңәшчеләре икән. Яшь хатын кайнаасын тыңлап, алты бала тапкан. Табуын тапкан, әмма иренен яман чире көчәйгәннән көчәя генә бара икән. Шулай бер көнне бөтен өйне ду күчәрәп, бөтен оясын тузгытып кәһрләгән бу. Үз-үзен белештермичә дулаган, тавышланган да чыгып киткән. Һәм шул китүеннән әйләнеп кайтмаган. Төш үткән, кич житкән, таң аткан. Өйдәгеләр бик сәерсәнгәннәр. Безнең рәнжеш төшөп машина астына кердеме әллә, дип тә уйлаганнар. Ө бездән хәл ачылган.

Өеннән чыгып киткәч, олы су буена барган бу. Киём-салымын пөхтәләп төрәп куйган да, бер кәгазь битенә озын итеп хат язган. Хатында өти-әнисеннән, хатыныннан бәхиллек сораган һәм "...Олы мәхәббәтем хакына шушылай эшлим. Сөзәң чиксез яратам, әмма үземне тыя алмыйм. Дистәләгән кешенең жанын жәзалап, күчелен гарип иткәнче, бер ашәке адәмнең дөнъдан китүе хәерлерәк булып. Газизләремнең кан-яшен агызып жир йөзгәндә яшәргә хакым юк минем", — дигән. Һәм хатны аяк киеме белән бастырып, муенына зур таш бәйләп куйган да су төбенә төшөп яткан...

Менә шулай... Кичкә алты бала атасының "олы мәхәббәте" хакында бәет чыгарды авыл халкы...

"Ж-ж, әллә нишләп туңып киткәндәй булдым, — дип үзалдына сөйләнеп куйды Фәһимәгөл. — Гелләрем генә минем тормышымны язганнар бит. Уйлап чыгарып, шыттырып яза, дисәм, бөтенләе белән тормыштан алып иңат итә икән бу язучылар. Менә бит нинди матур спектакль булган безнең тормыш. Елый-елый карый халык! Минем үземне дә елатты ул мәхәббәтем! Артык олы, артык дуамал, артык баш бирмәс мәхәббәт иде шул!.."

КЕРАШЕН КАНТУРЫ

Фәйзелхак ИСЛАЕВ

II. Афәт

XVIII гасырның 40 нчы елларыннан башлап чукундыру ысулы гомумән көчләүгә генә кайтып кала һәм ул миссионерлар өчен мәселманлыкны һәм мәжүсилекне юкка чыгару өчен иң нәтижәле ысул булып кала. Чукунырга теләмәгәннәрне рәхимсез жәзалау, жәфалау, төрле формада икътисади, сәяси, хокукий эзәрлекләү киң кулланыла башлый. Әлбәттә, Русия хакимияте һәм миссионерлары элек тә башка җиңелгән халыкларны нәсари диненә тартканда бик үгетләп тормаганнар. Бу хакта 1647 елда йомышлы татарларның Алексей Михайлович патшага мәрәжәгәте яхшы күрсәтә (текстны урысча бирәбез): Романовской воевода Олексий Малышкин посадил нас холопей твоих сильно креститься в православную христианскую веру; и не мога мы, холопи твои, перетерпеть муки от него... подали мы челобитную... чтобы нас... крестить в православную христианскую веру; а мы, холопи твои, хотим быть в своей басурманской вере... не вели, государь, нас сильно крестить в православную христианскую веру, а вели, государь, нам быть в своей басурманской вере". (ДАИ. — Т.1. — СПб. 1848. — С.118).

Димәк, ул вакытта, XVII гасыр уртасында да татарлар төрле ысул кулланып көчләп кенә чукундырылганнар, көчләп чукундыруны алар үзләре икенче дингә күчү дип карамаганнар һәм патшадан көчләмәүне һәм мәселман динендә калу мөмкинлеген сораганнар.

Төрле яктан көчләү 1741 елда ук нәтижә бирә башлый. Бу елны 416 чир-

мешне Царево-Кокшайски өязендә Георгий Давидов чукундыра; Уржум һәм Вятка өязләрендә 475 чирмешне һәм арны Вениамин Пуцек-Григорович; Алатор өязендә чукундыру кантуры житәкчесе Дмитрий Сеченов 721 мордваны; Пенза өязендә 114 мордваны Стефан Давидов; Чуаш, мордва һәм башка халыклардан 179 кешене Казандагы Владимир соборы протопопы Иоанн Симонов чукундыралар.

1742 елда чукуначылар саны тагын да арта. Бу елны иң күп — 3342 чирмешне — Георгий Давидов чукундыра; Керенски өязендә 108 мордваны Иоанн Филиппов; Стефан Давидов 913 татар, мордва, чирмешне, Вениамин Пуцек-Григорович 282 төрле диндә булган кешене чукундыралар. (Описание документов. — Т.23. — С.365-370)

Әлбәттә, көч кулланылган гына тиз арада бу кадәр халыкны чукундыру мөмкинлегенә булмас иде. Дини эзәрлекләү иң беренче татар-мәселманнар, мулла-мөдәррисләргә, мәчетләргә каршы юнәлтелә. Ул заманда ислам дине мәселман кешесенә гадәти торышы шәригать кануннары буенча төрлечә салынганга күрә, муллаларның мөхәлләләрдә халык алдында абруе зур була, чөнки ул намаз, вәгазь уку белән бергә судья да, укучы да, хәтта табият булган. Шуның өстенә урыс руханилары ислам динен үзенең табигый көндәше итеп тә карый, чөнки ул чорларда мәселманнарның мәжүсиләргә рухи яктан тәсире нәсари диненнән көчлерәк тә булган дисәк тә ялгышмабыз кебек.

"Мәселман муллаларында гаеп табып, аларны кызганмыйча жәзаларга, гади татарлар аларга пәйгамбәрләргә ышанган шикелле ышануны бетерү һәм

мәселман санын киметү нисбәтеннән аларны Уфа һәм Казан өязләреннән сөргенгә сөрергә. Мәселман руханиларын мәчет-мәктәпләрдән алып, гарәп-фарсы телләреннән толмач итеп халыктан аерсаң тагын да яхшырак булыр", — дип XVIII гасырның утызынчы елларында Ырынбур комиссиясенең беренче житәкчесе И.К.Кириллов язган. (МАтериалы по ситории Башкирской АССР. — Т.Ш.-С.494)

Чукундыру кантуры, нәкъ менә шушы И.К.Кириллов тәкъдимнәре буенча эш йөртеп, мәселманнарның көчләп чукундыру сәясәтенә каршылыкны юкка чыгару нияте белән, рухи һәм дөмәдәни үзәк булган мәчетләргә жимерүдән башлыйлар. Миссионерлар фикеренчә, мәчетләргә жимерү мәселман руханиларын юкка чыгаруга тиң булчак. Руханилар юкка чыккан дин дөмәдәни, татар халкы динсез кала, нәсари динен таратырга киң мөмкинлекләр ачыла.

Әлбәттә, миссионерларның бу кабахәт фикере юк җирдә генә тумаган. Мөдһеш Иван да Казанны яулап алганда шәһәрдә булган барлык мәчетләргә жимереп, алар урынына чиркәү салырга әмер бирә. Урыс елъязмалары бу вәхшиллекне болай дип теркәп куйганнар (урисча бирәбез): "Божію милостию и православного царя Ивана Васильевича великою верою по его желанию сердечному прадеде ему господь Бог безбожных татар казанских и бесерменскую их веру благочестивый их государь разори, и мизгиты (т.е. мечети — Ф.И.) их розсыпа и попра, и мрачныя их места своим благочестием просвети и божии церкви воздвигнув и православие устрои и архиепископию и многие священства по церквам учини"

Дәвам. Башы 1 санда.

(Русские летописи по Никоновскому списку. — Т.VII.-Спб. 1791. — С.233-234). Димәк, ельязмалар күрсәтүенчә, Русия патшасы "алласыз" казан татарларының мөселман динен юк итү өчен мәчетләрен жимерә, бу "караңгы" урыннарга диндарлы (тәквәле) "аң-белем" тарата һәм "алаһының" чиркәүләрен төзеп православие динен оештыра. Әйе шул, урыс патшалары борынгыдан алып башта жимергәннәр, аннары ашык-пошык төзегән булып кыланганнар.

Мәчетләрен жимерү турында менә шундый чыганаclar булуга карамастан, кайбер "галимнар" Казанны басып алгач та урыслар мөдһеш Иван әмере буенча барча мәчетләрен жимергәннәр, ә соңрак, янәсе, мәчетләрен яңадан төзүне тою да чынбарлыкта тиешенчә үтәлмәгән. (Исламо-христианское пограничье... — С.167-168) Алга таба без урыслар эшләгән вәхшиллекне чыганаclarга таянып күпьяклап күрсәтергә тырышырбыз. Ә менә безнең халыкта баскыннарға ярар өчен тарихны бозып, караны ак итеп күрсәтүчеләр һаман да яши, "иҗат" итә, гыйлми дәрәжәләр ала. Мондый аяныч күренеш күпме дәвам итәр икән?

1742 елның 19 ноябрендә сенат чыгарган указ Казан, Себер, Әстерхан, Воронеж губерналарында рөхсәтсез төзелгән мәчетләрен жимереп ташларга һәм яңадан төзәргә рөхсәт бирмәскә боера. (Полное собрание... — Сер.П.Т.1. — С.251). Бу указ буенча мөселманнар яшәгән һәрбер җирдә бер генә керәшен булса да мәчетләр ватылырга тиеш була. Ә мәчетләренң язмышын Казан епископы Лука Канашевич үзе генә хәл иткәнлектән, мәчетләренә саклап калу мөмкинлегә бөтенләй диярлек югала. Бу хакта Казан епископы үзенң һәрбер приходына указ юллы: "Нигде вновь мечетей не было и построенные за запретительными указами мечети, где еще не разобраны б были, а так же о возобновлении вновь мечетей с согласия от него быть уже не следует". (Полное собрание...—Сер.П.Т.2.-С.150)

Шушы указларны алу белән татар авылларындагы мәчетләрен жимерү вату башлана. Бик аз вакыт — бер ел эчендә — Казанда һәм өяздә 536 мәчеттән 418, Себер губернасындагы Тубылда, тарада һәм башка өязләрдә 133 мәчеттән 98, Әстерхан губернасында 40 мәчеттән 29 ватыла. (Полное собрание... Сер.П.Т.-С.231) Биредә күтерелгән саннар хакында аерым күрсәтеп китү зарур дип уйлыйбыз. 418 жимерелгән мәчетләр саны Казанда һәм Казан өязендәгә мәчетләргә генә кагылырга тиеш, биредә сүз бөтен

губерна турында бармый. 1743 елның 18 ноябрендә Казан епископы Лука Канашевич синодқа жибергән белдермәдә сүз Казан өязе һәм Татар бистәсе турында гына бара; шушы белдермәдә сүз Казан өязе һәм Татар бистәсе турында гына бара; шушы белдермәдә беренче мәртәбә жимерелгән мәчетләренң саны да атала. (Описание документов...Т.22.-С.813) Соңрак бу сан бөтен губерна саны итеп күрсәтелә башлый. Шулай да без бу сан Идел буенда миссионерлар тарафыннан кылынган вәхшиллекнең чын масштабын күрсәтми, оста тһзүчеләр кулы белән төзәлеп, авылларга иман нуры биреп торган мәчетләр Русия империясенң барча төбәкләрендә дә күпләп жимерелә. Башка төбәкләрдә мәчетләрен жимерү турындагы кайбер материалларны укучыга тәкдим итәбез.

Воронеж губернасына кергән Черкасск шәһәрәндәгә мәчет шушы елларда жимерелә, чөнки ул урысларның чиркәвенә якын урнашкан булып чыга. Миссионерларны мәчетнең чиркәүдән күп алдан төзелүе һич тә кызыксындырмый, мәчетне вату өчен сәбәп кенә кирәк була.

Вятка епископы Варлаам атакай Слободской өязендә Зур авыл (погост), Ильяс, Починошный, Чепца өязе Кыстым авылында булган мәчетләрен ватарга тәкдим итә. (Описание документов... — Т.22. — С.812-815) Кызганыч ки, без бу епископның теләгә үтәлгәнме, әллә юкмы икәннән ачыкый алмадык. Шулай да бу авыллардагы мәчетләр дә жимерелгәннәр дип уйлыйбыз, чөнки урыс руханиларының мәчетләрен жимерү теләгә шул ук вакытта тормышқа ашырылган.

1753 елда Касыйм шәһәрәндә Дмитрий Симонов элек татарлар биләмәсе булган урында жир сатып ала. Бу алпавыт жирендә мәчет сакланып калган була. Дмитрий Симонов мәчет материалыннан чиркәү төзү өчен Рязань епископы Палладийдан рөхсәт ала һәм үзенң кешеләрен мәчетне ватарга жиберә. (Игътибар итегез, рөхсәтне мөселман мулласы түгел, православие рухание бирә!) Тик алар таш мәчетне ватып бетерергә өлгерә алмыйлар. Ватыла башлаган мәчет тирәсенә морза Абдулла Маметов житекчелегендә Касыйм татарлары жыела һәм алар ачудан мәчетне ватучыларны кыйнап ташыйлар, ө берсенң кулын бәйләп Касыйм кенәселәренә алып киләләр. Тик соңынан барыбер бу мәчетне ватып, аның материалыннан урыслар чиркәү төзеп куялар. (Полное собрание...— Сер.Ш.Т.1. — С.63-64)

1742-1743 еллардагы мәчетләрен күпләп жимерү төмамланып, аларны төзәргә мөмкинлекләр ачылган елларда да аларны вату кайбер төбәкләрдә дәвам итә. 1760 елда Нижгар губернасы, Курмаш өязендә татар-чуаш яшәгән Маклаковка авылында булган мәчет юкка чыгарыла. Мәчетне ватканда татарлар каршылык күрсәтмәсен өчен гаскәриләр командасы "тынычлык саклап тора. (Никольский Н.В. Распространение христианства среди нижегородских чуваш до 1764 г. — Петроград.1915.-С.133)

Мәчетләрен жимерү чәчәк аткан вакытта, 1743 елда, Казан, Зоя, Сембер өязләрендәгә ясаклы татарлар миссионерлар жимергән мәчетләрен торгызу өчен шикаят язалар. Сенат: "хәзергә кадәр мәчетләр сакланып калган булса, аларны ватарга, яңаларын төзәргә рөхсәт итмәскә, ә чукынмаганнарны икенче авылларга күчереп утыртырга!" — дигән ферман чыгара. Шулай да бу указда Казандагы Татар бистәсендә, Казан һәм башка губерналарда жимерелгән мәчетләр урынына мәхәллә 200-300 кешедән торса мәчет салырга рөхсәт бирә. (Полное собрание...Сер.П.Т.2.-С.144)

Тик бу сенат ферманының мәчетләр төзү өчен рөхсәтә ул елларда тормышқа ашырыла алмый, чөнки ул елларда татарларны дини изү шул кадрлә көчле була ки, татарлар сенат ясә синодқа мәчет төзәргә рөхсәт бирегез, дигән үтенечкә һәрвакытта "мәчетләрен жимерергә! — дигән карарлар чыгып тора. Безнеңчә, указның мәчетләр төзәргә мөмкинлек биргән өлешә татарларга бөтенләй житекерелмәгән булырга тиеш.

Урыс миссионерлары бигрәк та татар мәчетләрен жимерергә тырышканнар. Бу хакта Әстерхан губернаторының синодқа сзган хаты яхшы дәлил булып тора. Ул бу язмада татарлардан башка мөселман халыкларының мәчетләрен вату кирәклегә юк икәнлегенә басым ясыя.

Шулай да кайбер очракларда татарлар үз мәчетләрен жимерүдән саклап кала алганнар. Бу турында шул ук Әстерхан шәһәрәндә булган хәл сөйли. Төрле елларда шәһәрнең төрле урынарында 10 мәчет төзелгән була. Сенаттан жиберелгән указ бистә саен берәр мәчет калдырып калган бишен жимерүне таләб итә. 1754 елның 23 августында язылган шикаяттә Әстерхан татарлары мәчетләрен жимермәүне сорыйлар; мәчетләрен жимерү татарларның Кубань якларына күчеп китүгә сәбәп булу мөмкинлеген күрсәтәләр; сенатның элеккегә указы буенча 3245 ешегә 5 мәчет аз, 11 кирәк икәнлеген

раслылар. Әстерхан татарларының бу үтенече канәгатьләнделә. (Описание документов...-Т.22.-С.815)

Русия империясе составында булган мөселманнар арасынан XVIII гасыр буена туктамыйча баскыннарға каршы баш күтәрәп торган башкортларға гына мәчетләр тотарга рөхсәт ителә; шулай булуга карамастан, 1744 елның 20 февралендә чыккан ферман буенча Башкортостанда яңа мәчетләр төзү тыела.

Ә татар-мөселман халкы, Русия хакимияте рөхсәтеннән башка, жимерелгән мәчетләр урынына яңа мәчетләр төзи башлый. Бкеренчеләрдән булып Казан өязе, Ногай юлы Елтан, Агрызан (бәлки хәзерге Әгерҗедер?), Ясаклы Каюк, Зур һәм Түбән Шантала авылларында 1744 елда жимерелгән мәчетләр урынына яңалары салынган була.

Ногай юлы Әлки авылы йомышлы татарлары исемнән Әнишә Барисов, сайланган Мөкәй Мәмәев, староста Али Чапкынов 1744 елда авылларында ватылган мәчет урынына яңаны төзәргә рөхсәт сорыйлар. Мондый хәбәр алу белән урыс миссионерлары бу төбәктә зур тикшерү ясыйлар. Тикшерү татарларның бернәрсәдән дә курыкмыйча еракта булган авылларда гына түгел, ә урыс авылларынан якында да рөхсәтсез мәчет төзүләре турында күрсәтә.

Бу хәлне күргән миссионерлар тагын мәчетләрне кичектергесез ватарга, яңаларны салырга рөхсәт итмәскә, ә татарларны урыс һәм керәшен булмаган авылларга күчәрәп утыртырга! — дигән ферман кабул ителә. (Полное собрание...Сер.П.Т.3.-С.490-491)

Татарлар формаль яктан мәчет төзү өчен рөхсәт алсалар да бу рөхсәтне тормышка ашыру өчен күп еллар хакимият белән көрәшәләр. Татар бистәсендә мәчет төзәргә рөхсәт 1743 елда бирелсә дә татарлар ике мәчет төзү өчен рөхсәтне яңадан 1767 елда Әби патша Казанга килгәндә сорыйлар. 1773 елда алар яңадан төзелгән мәчетләрне урыслар жимерергә исәпли, чөнки рөхсәт телдән генә әйтеп бирелгән иде, — дип яңадан жалоба язарга мәжбүр булалар. (Знаменский П.Руководство к русской церковной истории. — С.372)

Чукундыру кантур миссионерлары мәчетләрне вату, жимерү белән рәтгән чиркәү вә монастырьлар салу эшен киң жәелдереп жибәрәләр. Керәшен авылларында чиркәүләргә күп итеп төзүне архимандрит Дмитрий Сеченов башлый. Башта ул авылларда 30 чиркәү төзүне сорый. Сенат ферманчы чиркәүләр керәшен авылларында гына түгел, ә чукунырга теләмәгән мөселман-татар

авылларында да төзү, төзелешкә мөселман татарларны җәлеп итүне күрсәтә. (Полное собрание...Сер.П.Т.1.-С.416)

Лука Канашевич тәкъдире белән чиркәү, монастырьлар фундаментларын салганда борынгы татар зыяратларынан каберташлар киң кулланыла. Шулай итеп халкыбызның борынгы гореф-гадәте, теле һәм мәдәнияте шәһитләре вәхшиләрчә юк ителә, чиркәүләргә күп еллар буе нык нигез булып хезмәт итә. (Газиз Г.История татар. — С.156-157).

Борынгы Болгар жирендә 1712 елның 20 августында Успенски монастырь төзелә башлый. Борынгы палатадан чиркәү ясала, монастырь төзү өчен 200 тәңкә акча, 100 пот тимер, 200 мичкә извести, кирәгенчә арыш һәм солы бүлеп бирелә. (ТМДА, ф.10, тасв.5,д.511.-Л.24) Шулай итеп миссионерлар изге Болгар жирен колонизацияли башлыйлар.

1747 елда гына Казан һәм Воронеж губерналарында 88 чиркәү төзелә, ә тагын 22 төзәргә кирәк дип табыла. Күпләп көчләп чукундыру чорында керәшен авылларында барысы 241 чиркәү хөкүмәт исәбенә төзелә. (Полное собрание...Сер.П.Т.3.-С.391).

Чиркәүләр салу чукундыру кантуры үз эшен тәмамлагач та давам итә. 1805 елда Казан епархиясендә 1032 чиркәү булган, ә Русия империясендә ул чорда барысы 26 747 чиркәү исәпләнгән. (Историческое описание находящихся в России епархий, монастырей и церквей. Изд.2.-СПб,1825.-С.211-213)

Мөселман татарлар жимерелгән мәчетләргә торгызу өчен зур көч куйганнар. XVIII гасырның 60-70 елларында ук күп авыллар мәчетләргә төзеп, мәктәп-мәдрәсәләр эшен дә рәткә кертә алганнар. Урыс академигы Лепехин шул заманда Чирмешән якларындагы татар авылларын карагач та һәр авылда мәчет һәм мулла булуын, ә авыллар зур булган очракта аларның саны 2-3 житкәнән дә күрсәтеп үтә. Шул ук хакта Петр Рычков язмалары да сөйли. Ул һәрбер авылда диярлек мәчет, мәктәп булганлыгын, биредә малайлар гына түгел, кызларның да татар, гарәп теленә, Корьән серләренә өйрәтү турында сокланып яза. (Рычков П. Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства 1769 и 1770 году.-СПб, 1770.-С.5)

Тик шулай да тиз арада татарлар мәчетләргә торгызып бетерә алмаганнар, күрәсәң. Күренекле миссионер Е.Малов мағлұматларына караганда, XVIII гасыр ахырында Казан губерна-

сында тик 250 мәчет кенә була; димәк либерал Әби патша чорында татарлар мәчетләргә өлешчә генә торгыза алганнар. XIX гасыр башында татар авылларында мәчет төзү киң жәелә. 1833 елда Казан губернасында 688, Ырынбурда — 1717, Мижгарда — 31, Сембердә — 153, Тамбовта — 19, Әстерханда 74, Вяткада — 117, Пермьдә — 143, Тавридада — 1652, ә бөтен Русия империясендә 4785 мәчет мөэмин-мөселманга хезмәт күрсәткән. (Малов Е. О татарских мечетях в России. — С.71).

Көчләп чукундыруда урыс миссионерлары ир-егетләргә рекрут итеп китүдән азат итү алымын бик яхшы файдаланганнар. Ул чорларда гади татар крестианы рекрут итеп алынса, аның туган якларына кире әйләнеп кайтуы бөтенләй мөмкин булмаган дисәк төдәс булып иде. Әти-әни, туган-тумача рекрутны патша армиясенә озатканда аның белән бөтенләйгә хушлашкан. Ул заманда татарлар Балтыйк буенда хезмәт иткәннәр. Хезмәт вакыты тәмамлангач та аларны туган якларына кайтармыйча, чик буена урнаштырганнар. Каты авырып берни эшли алмаган солдатлар гына өйләренә кире әйләнеп кайта алганнар. Шуңа күрә солдатка алынуы әжәл белән тиңләгән яшьләр рекрутлыктан чукуну ярдәмендә генә котыла алганнар. Бу хакта берничә мисал китерәбез.

1746 елда Казан өязе Арча юлындагы 76 ар егетә рекрут итеп билгеләнә, тик алар барысы да чукуна һәм хезмәттән азат ителә; алар урынына яңадан 56 кеше билгеләнә, тик аларда чукуна; яңадан 26 кеше рекрут итеп сайлана, тик алар да чукуна. Бу хәлдән соң бу яктагы арлар арасында солдатка жибәрерлек яшьләр табылмый. Шуңа күрә, алар читтән, һәрберсенә 40-80 сум акча түләп, ят кешеләргә армиягә озатырга мәжбүр булалар. (Луппов П. Христианство у вотяков со времени первых исторических известий о них.-С.158)

Мондый хәл мәжүси арлар белән генә булмый, әлбәттә. 1746 елда Зоя өязе Янбахты һәм Дүртүле авылы яsakлы татарлары Андрей Ашкин һәм Үтөгән Якчурин язуюна караганда, йомышлы һәм яsakлы татар, чуаш, чирмеш, мордва рекрут итеп билгеләнсә, алар барысы да акча һәм ашамлыklar алгач та чукунганнар һәм хезмәттән азат ителәләр. Алар урынына һәр авылдан алтышар һәм аннан күбрәк кеше жибәргәнлектән халык бөтенләй бөлгенлеккә төште. (Полное собрание...-Сер.П.Т.3.-С.83)

Яшьләрнең чукунып солдаттан кытылу бик еш булган, күрәсәң. Берничә

ел сенат чукуыган рекрутларны хезмәттән азат итмәскә, рекрут итеп икенче кешене алмаса! — дигән фәрман кабул итәргә мәжбүр була. Мөселманнар чукуындыру кантурына килеп чукуыган очракта да аларны яңадан хезмәткә озатырга боерыла. (Шунда ук. — С.85)

Нәсари диненә күчерү өчен урыс миссионерлары халыкны икенче урынга күчереп утырту ысулын бик оста файдаланганнар. Бу гамәлне яхша аңлаган Дмитрий Сеченов мөселманнар һәм мәжүсиләр үзләренәң йортларын һәм җирләрен югалтудан куркып барысы да “үзләре теләп” чукуынча дип исәпләгән.

Патша указы буенча башта керәшеннәрне элегрәк чукуыганнар яисә урыслар арасына күчертеп утырту карала. Тик чукуыган керәшеннәр үз авылларыннан китәргә теләмиләр, ә аларны күчереп утыртуны нәсари диненә күчкән өчен алланың жәзасы дип карый башлыйлар. Шуңа күрә Сарытау һәм Царицын арасына күчереп утырту программасы да тулысынча тормышка ашырылмый.

Башта яңа җиргә күчереп утырту белән коллежский советник Жуков шөгылләнә; аңарга елына 381 сум 52,5 тиен хезмәт хакы билгеләнә һәм ул чукуындыру кантурының җитәкчесе хезмәт хакыннан шактый зур. Бер елдан соң архимандрит Дмитрий Сеченов үтенече буенча сенат аны бу эштан азат итеп аның урынына Борис Ярцевны билгели.

Борис Ярцев озак еллар патша армиясендә хезмәт итеп поручик чинында отставкага чыга. Юрьев, Зоя шәһәрләрендә воевода була. 1738 елда бу әфәнденең Зоягә воевода итеп куелуы да очраклы гына булмагандыр, мөгаен. Ул 1744 елның азында чукуындыру “эшен” камилләштерү өчен тәхдимнәр эшләп сенатка һәм синодка тапшыра. Бу вакытта мөселманнар һәм керәшеннәр арасында каршылыктар шул-кадәр көчәя ки, хәтта керәшеннәрне саклау өчен махсус чаралар күрергә кирәк була. Борис Ярцев мөселман яисә мәжүси йөзбаш һәм вулыс старшиналары урынына керәшеннәрне сайлап куярга, чукуыганнарны мөселманнардан саклау өчен махсус җитәкче кирәклеге билгеләп үтә. Борис Ярцевның бу тәхдимнәрен сенат аны үзен чакырып тикшерә һәм тулусынча кабул итә; үзен саклау өчен бер капрал һәм 12 солдат билгеләнә.

Чукуынрга теләмәгән татар һәм башка халыкларны күчереп утырту бик зур каршылыктарга очрый. Үз авылларын ташлап китәргә мәжбүр булган татарлар хакимият күрсәткән урынга урнашмыйча, үзләре сайлаган җиргә төпләнәләр. Шушы хакта бер мисал: Казан өязе Ширбән авылына төрле яктан 20 хужалык килеп урнашкан; бу фактны тикшерергә килгән солдатларга алар үзләренәң кайдан килүләрен әйтмиләр, бирегә 100 солдат килсә дә аларны тыңламыйбыз, кусагыз да икенче урынга китмибез, биредә үләбез, әгәр дә советник үзе килеп чыкса, ул биредә үзенәң сөякләрен дә тапмас, — дип куркыталар. (Полное собрание...-Сер.П.Т.2.-С.86-87)

1749 елда Борис Ярцев авырып китә һәм сенаттан бу эшеннән азат итүне үтенә. Ул гаризасында үзе эшләгән елларда барысы 300000 кешене чукуындырдым дип мактана да. Борис Ярцев урынына Федор Вячеслов исемле коллежский советник эшли башлый. Ул 10 ел буенча чукуыган һәм чукуымаган халыкларны күчереп утырту белән шөгылләнә 1759 елда отставкага китә, ә аның урынына нагвортный советник Илья Сокольников килә. (Описание документов...-Т.32.-С.592-605; Т.34.-С.409)

(Дәвамны киләсе санда.)

Чагышу

Илдар Чирмешән районының Кара Чишмә авылында туып үскән. Урта мәктәптән соң КДУның журналистика факультетын тәмамлаган. Бүгенге көндә ул Казан консерваториясенәң татар халык җырлары бүлегендә укый.

Илдарга “шигырь җене” бала чагынан ук кагылган. Бүген ул каләм һәм сәнгать әһелләре белән аралашып яши, шигъри сүзнәң җегәрән тирәнрәк тоярга омтыла. “Шигърьдә ялтыравык сүзләргә түгел, саллы фикер дә булырга тиеш”, ди егет.

Илдар КЫЯМОВ

Шигъри уйланылар

* * *

Тыйма, кеше, йөрәгеңне —
Типсен, янсын көчләрәк!
Бу янулар күгәрүдән
Саклану өчен кирәк.

* * *

Бу җиһанның бармы бөтен ягы?
Килеш җире бармы соң аның?!
Кемдер яши хөкемдарлар булып,
Без коллары бугай дөньяның.

* * *

Сине төштә күрүе дә
Мин Мәҗнүнгә — мең рәхәт.
Каушу насып түгел, беләм...
Төшкә кергәнәң рәхмәт.

Дон-Жуан күңел

Өйләнәп тормыш корсам да,
Күңел һаман Дон-Жуан.
“Бу да миңа булмады”, — дип
Кызларны озатып калам.

Без дигәннә генә булса...

Бөртеген ал, ут төрт кибәгенә! —
Китап шулай безне өйрәтә!
Әйтү җиңел, әмма дөнья кайчак
Дуңгызга да җизни дидертә...

Кичә

“Нижнекамскшина” очен чирек гасыр — телгә алып сойләрдәй вакыйга. Шинчылар аңа ныклап әзерләп, массакүләм информация чараларында юбилей турында хәбәрләр биреп бару турында да планга кертелгән хәтта. Шулар арасында безнең журнал да бар.

“Идел” хөрмәтле юбилярны чын күңелдән котлый һәм ул эшлән чыгарган шиналарга такыр юллар телн!

Генә Ребек...

...Түбән Кама янында 1968 елның май көннәренә берсендә булачак заводның беренче житештерү корпусына нигез салуга багышланган тантаналы митинг булды. Шулай итеп республика индустриясендәге яңа тармак гигантын төзүнең данлыклы юлы башланды.

Беренче елларда булачак шин заводы нефть химиясе комбинатында (хәзер “Нижнекамскшина” акционерлар җәмгыяте) аерым бер цех буларак кына эшләде, бары 1971 елда заводның беренче корпуслары калкып чыккач, анда эшлөөчеләрнең саны йөздән артып киткәч кенә, СССР Нефть эшкәртү һәм нефть химиясе промшленносте директоры В.С.Федоров фарманы белән, завод мәстәкыйль предприятие буларак эш итә башлады.

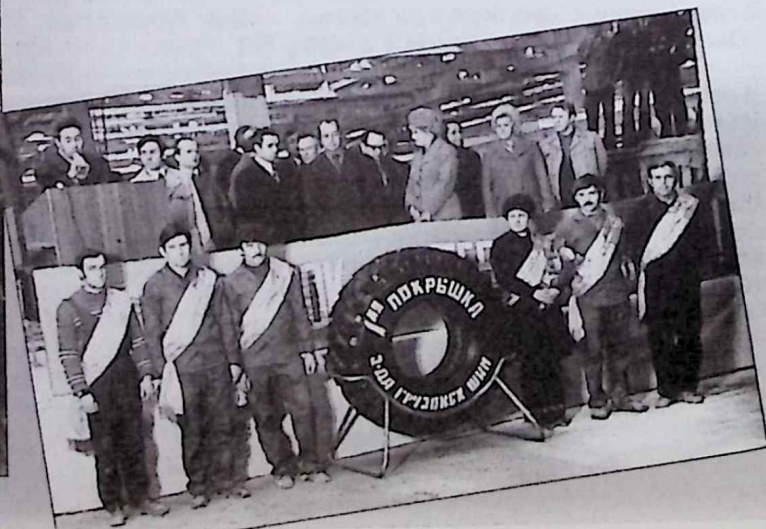
Ө 1971 елның 15 июленнән төзелә торган заводка директор итеп заводның төп житештерү начальнигы булып эшләгән Николай Александрович Зеленов билгеләнә. Хәзер ул — “Нижнекамскшина” акционерлар җәмгыяте президенты һәм директорлар советы рәисе, ә заводның генераль директоры итеп узган ел Радик Сабитович Ильясов билгеләнде.

Түбән Кама шин заводының туган көне дип 1973 елның 29 апреле санала, бу көнне ремонт-механика заводының түбә астында урнашкан эксперименталь участок “Жигули” автомобиле өчен беренче камераны ясап чыгара.

Егерме биш ел — чәчәк ату чоры! Кама арьягындагы ялан кырдан башланган шәһәр һәм заводның көндәлегенә кыска гына күз салыйк.

1973 елның июль ае. Эксперименталь участка “Жигули” автомобиле өчен беренче тәҗрибә автопокрышкасы ясала.

Архив фоторасемнәре

1974 елның гыйнвар ае. Баш житештерү корпусында жиңел шиннарны серияләп чыгару башлана.

1974 елның 29 апреле. Әзерлек цехында беренче резина катнашмасы эшләнә.

1974 елның 28 июне. Дәүләт комиссиясе заводның беренче куәтләрен эксплуатациягә кабул итә.

1974 елның 12 июле. Заводның "Нижекамский шинник" күп тиражлы газетасының беренче саны чыга.

1974 елның 15 июле. Заводка кунак булып СССРның очучы-космонавты П.И.Климух килә.

1974 елның 16 июле. Завод тарихында беренче тапкыр профессиональ осталык конкурсы уздырыла.

1974 елның 25 октябре. Заводта миллионынчы шин эшләп чыгарыла.

1974 елның декабре. Йөк машиналары өчен шин ясау заводы төзелә башлый.

1975 елның марты. Беренче балалар бакчасы ачыла.

1975 елның декабре. Заводта биш миллионынчы шин эшләнә.

1975 елның марты. Яхшы хезмәтләре өчен Жиңу Байрагы янында рәсемгә төшү бәхетенә лаек булган яшь эшчеләр Лилия Гатауллина белән Владимир Шергин Мәскәүдән кайтып төшә.

1976 елның октябре. Дәүләт комиссиясе заводның икенче чираты куәтләрен эксплуатациягә тапшыру турындагы актка кул куя.

1977 елның апреле. Нефть һәм химия промышленносте министрлыгы приказы белән заводка яңа рәсми исем бирелә — ул "Нижекамскшина" житештерү берләшмәсе дип атала башлый.

1978 елның 22 апреле. Йөк машиналары өчен шиннар ясаучы заводта "Урал" автомобиле өчен дә беренче покрывка эшләнә.

1978 елның 30 июне. Йөк машиналары өчен шиннар ясаучы заводның беренче чираты эксплуатациягә тапшырыла.

1980 елның 26 сентябре. Йөк машиналары өчен шиннар эшләүче заводта "КамаЗ" автопокрывкалары ясау буенча комплекс эксплуатациягә тапшырыла.

1982 елның 22 декабре. "Юбилейный" спорт комплексы ачыла.

1984 елның февралә. Ремонт-механика цехы слесаре Николай Иванов Латвиядә уздырылган автокросста СССР чемпионы була.

1984 елның гыйнвары. Йөк машиналары өчен шиннар чыгару заводының беренче чираты проект куәтенә чыга.

1985 елның 18 июне. "Чайка" пионер лагере ачыла.

Шәһәрнең 30 еллыгын үткәргән көннәрдә "Нижекамскшина" акционерлар җәмгыяте продукциясе күргәзмәсендә ТР Президенты М.Ш.Шәймиев булып китте.

1986 елның март ае. Күптөрле шиннар чыгару заводында "Пирелли" итальян фирмасы лицензиясе белән түбән профильле жиңел шиналар эшләү буенча беренче чират куәтләре үзләштерелә.

1986 елның июле. XI бишьеллыктагы яхшы хезмәтләре өчен зур бер төркем алдынгылар хөкүмәт бүләкләренә лаек була.

1987 елның 19 декабре. Берләшмәдә завод эшли башлаган көннән башлап 100 миллионынчы шин ясала.

1989 елның ноябре. Автопокрывкалар жыю цехы эшчесе Николай Моисеев, бишьеллыкны вакытыннан элек төгәлләгән өчен, СССР Дәүләт премиясенә лаек була.

1990 елның августы. Автопокрывкалар жыючы Вячеслав Комаров 10 еллык бурычны биш елда башкарып чыга.

1991 елның декабре. 12 ай эчендә 12,3 миллион данә шина жыела — бу илдәге шин заводлары арасында иң югары күрсәткеч. СССР Президенты фәрманы белән "Нижекамскшина" житештерү берләшмәсе генераль директорына "СССР промышленностеның атказанган хезмәткәре" дигән мактаулы исем бирелә.

1992 ел. Басымы көйләнешле шиналар белән тәэмин ителгән "Кама-1260" автомобильләре "Париж-Мәскәү-Пекин" автораллиенда мактаулы өченче урынга чыгу дәрәжәсенә ирешә.

1993 ел. "Нижекамскшина" бер-

ләшмәсе каршында "Татьяна" ры яулап алына.

1996 ел. Бер ел эчендә 17 типоразмердагы шиннар, шул исәптән "Кама-спринт", "Кама-1260", "Риола" үзләштерелә. GLOBAL QALITE MANAGEMENT халыкара компаниясе "Нижекамскшина" акционерлар җәмгыятен, чыгара торган продукцияләре югары сыйфатлы булганы өчен, Алтын сыйфат бүләге белән бүләкли;

"Наратлык" ял базасы ачыла.

1997 ел. 12 яңа типоразмердагы шиналар чыгару үзләштерелә.

Болар бар да әле якын тарих, ә инде гигантка әйләнгән заводның шанлы тормышы давам итә.

Юбилей блогы материалларын әзерләделәр һәм бу зштә катнаштылар: Роза Кожевникова, Светлана Соколова, ярдәм итүчеләр — "НКШ" акционерлар җәмгыяте президенты аппараты житештерүчесе Михаил Мохнаткин, массакүләм информация чаралары белән бәйләнеш буенча президент-генераль директор ярдәмчесе Людмила Панкратова, "Нижекамский шинник" газетасы мөхәррире Фарит Вагыйзов. Әкрам Шәфигуллин (тышлыкта һәм журнал эчендә) һәм Анатолий Евсенчев фотолары.

"Зеленов дигән, шин завод кузаланна..."

Чирек гасыр — аз вакыт түгел, һәрхәлдә, Зеленов һәм Түбән Кама шина заводы дигән төшенчәләр арасында тыгыз бәйләнеш барлыкка килер өчен җитәрлек вакыт бу. Маяковскийның мәгълүм шигырендә юлларны берәз үзгәртеп, Зеленов дип әйткәндә, без шина заводын күз алдында тотабыз, дияргә мөмкин булыр иде. Түбән Каманы аның хезмәтеннән башка күз алдына китерү дә кыен.

Түбән Камага килгәнче үк инде Николай Александрович Воронеж шин заводының баш инженер урынбасары була. 1971 елда аңа Түбән Камада шиналар житештерүне үз кулына алырга тәкдим ителә. Бу бурычны ул намус белән башкарып чыга.

Николай Александрович башта гадиректор гына була, аннан соң инде — генераль директор, "Нижекамскшина" акционерлар җәмгыяте президенты-генераль директоры һәм ниндәй, "Нижекамскшина" акционерлар җәмгыяте президенты. Хәер, эш исемдәмени. Җитәкче буларак ул үзенең төрлө хәлләрдә дә югалып калмый торган җаваплы кеше икәнлеген күрсәтә. Элеккеге Союзның шина заводлары бер-бер артлы эшләүдән туктаган вакытларда да завод банкротлыкка чыкмый. Ө бит күрешкәндә генә "КамАЗ" кебек монстр да базар уенының рәхимсез шартларына түзә алмыйча, уеннан чыга.

Хәер, Зеленов рекламага мохтаж түгел. Шинчылар аны хезмәтә буенча белә. Түбәнкамалыларның да аның турыда күп ишеткәннәре бар, җитмәсә өле күптән дә түгел ТР Дәүләт Советына да сайладылар үзен.

Зеленов белән теге вакытларда, 25 ел элек бергә эшли башлаган кешеләрнең фикерләре, мөгаен, күпкә кызыктырак булырдыр.

Владимир Павлович БЕЛЯЕВ. Түбән Камада шина заводы төзәлә башлаган чорда ул "Татэнергострой"ның баш инженеры була.

— Минем шуны әйтәсем килә, Ни-

колай, һичшиксез, бездәге шина тармагының чышма башында торучыларның берсе. Түбән Кама предприятиесе — аның баласы. Шина заводында оештырылган һәрнәрсә — берсүзсез аның ижат җимеше. Минем исемдә 1971 елның 24 декабре улып калган, бу көнне заводка СССР Министрлар советы рәисе А.Косыгин килгән иде. Ул вакытта күптөрле шиналар заводы урынында өле бетон баганалардан гайре берни дә юк иде. Косыгин каршында Николай үзен бик ышанычлы тотты.

Югыйсә эшләр бер дә җиңел түгел иде бит. Башта үсеш темпларына таләп бик югары — 40 процент иде. Ул вакытларда берни аңлата да, исбатлый да алмыйсың, ярамый. Әйткәннәр икән — үтә, шуңа күрә көнә-төнә маташа идик. Николай сер бирмәде. Озак та үтмәде, завод куәтенә керде, хәтерем ялгышмаса, елына 11 миллион, ягъни тәүлегенә 30 мең шина чыгара башлады.

Тармак министры Виктор Степанович Федоров шаяртып һәм яратып Зеленовка "Николай-II" дигән кушамат такты, ә ул вакытта "Николай-I" Лемаев иде бездә (нефть химиясе комбинатыннан — авт.).

Соңыннан "КамАЗ" йөк машиналары өчен елына 450 мең покрывка чыгаруга көйләнгән яңа куәтләр кертелде. Моның өчен 1981 елда Зеленовны Октябрь революциясе ордены белән бүләкләделәр. Гомумән, "КамАЗ"ның "аяклары" Түбән Камада эшләнә. Бу — техуглерод та, каучук та һәм, әлбәттә инде, шиналар да.

КАДЫРОВ Яков Михайлович. Зеленов аны хөрмәтләп "батья" дип йөрткән (үзгән ел Яков Михайлович вафат булган, әмма язмалары сакланып калган — авт.). Алар өле Воронежда ук бергә эшләгән булганнар. Соңыннан Николай Александрович аны Түбән Камага чакыртып китергән.

— Коля Түбән Камага күченеп киткәч, безнең Воронеж заводы ятим булып

калды. Аның кулы тимәгән участок юк иде бит. Аның катнашыннан башка бер эш тә эшләнмәде — велошиналар цехын ачумы, яңа технологияләр кертүме, бракны киметү эшләреме — бар да аның ярдәме белән башкарылды...

Яңа урында җиңел булмады. Әмма Коля беркайчан да кешегә салынмады. Башлаган эшен ахырына җиткермичә туктамады... Ничек кенә авыр булмасын, борын салындырмады. Күп кеше алышынды. "Өресен генә җыярга" килүчеләр заводта инде күптән юк. Әмма намуслы, ышанычлы кешеләргә ул кулыннан килгәнчә ярдәм итте, хәтта бүгенге катлаулы заманда да ярдәменнән ташламый.

Ө мәсьәләләре болайрак хәл иттек. Берзаман мин Харьковка тракторлар сатып алырга дип командировкага киттем. Шулай килеп чыкты, акчаны шунда ук түлисе булды. Төнлә өенә шалтыраттым.

Иртән трактор заводы проходноена киләм — түләү мәсьәләсе инде хәл ителгән. Менә нинди оперативлык.

Ө хәзер кайбер җитәкчеләр белән бөтенесен хәл иттем дип уйлыйсың, ә эш шул урында кузгалмаган килеш кала бирә. Җаваплылыкны өсләренә ала белмиләр.

Вакытлар узду белән үзгәрдемә ул, юкмы... Николайның бозылмаганлыгына иманым камил. "Шеф", "хужа", "генерал" дип йөртсәләр дә, ул элеккечә үк тыйнак кеше булып калды. Кешеләлек сыйфатлары буенча мин аны үз улымнан өстенрәк куям... Озын гомерле булсын, коллективыбызның данлы эшләрен арттырырга язсын.

Валентина Павловна БЛОХИНА, икътисад һәм финанс буенча генераль директор урынбасары, план-икътисад бүлеге башлыгы.

Валентина Павловна — гигант берләшмәнең иң югары хакимиятендә бердәнбер хатын-кыз заты. Әмма ул холкы белән ир-атларга да бир-гесез. Күрәсең, бу — аның жылкасенә төшә торган зур җаваплылыкка бәйләдер.

В.П.Блохина Түбән Камада 1972 елдан бирле. Бирегә ул финанс-икътисад институтын тәмамлап, күпмедер вакыт банкта эшләгәннән соң Русиянең үзәгеннән — Иваново өлкәсеннән үк килә. Берләшмәдә ул үткән хезмәт юлы менә мондыйрак: бухгалтер — экономист — баш экономист — сектор җитәкчесе — бүлек начальнигы урынбасары. 1984 елдан — план-икътисад бүлеге башлыгы, ә "Нижекамскшина" берләшмәсе акционерлар җәмгыятенә әйләнгәннән бирле — икътисад һәм финанс буенча генераль директор урынбасары, шул ук вакытта бүлек җитәкчесе дә.

Бердәнбер һәм кабатланмас

— Валентина Павловна, Сез берләшмәнең туган көненнән бирле монда, Сезнең өчен берләшмәнең юбилее нәрсә дигән сүз ул?

— Житмешенче еллар башы... Заводның ничек тууы, аны ничек тәртипкә китерүбез, беренче продукция — беренче шинны ничек чыгаруыбыз, завод корпусларының үсә баруы — бар да бүгенгедәй күз алдында тора...

— Кертелә торган куәтләрне үзләштерү ничегрәк барды?

— Минем ул вакыттагы эшем нәкъ менә шуның белән бәйлә иде...

— Үзгәртеп коруга кадәрге чор. Ө хәзер ничек?

— Үзем дә шул турыда уйлыйм. Ул вакытларда бик авыр булды. Завод файдага эшләсә өчен куәтләрне тулысынча үзләштерү, эш шартларын яхшырту таләп ителә. Шушыларны тормышка ашыру максатыннан кирәкле чаралар белән тәэмин итсә өчен Министрлыкны күндерергә күпме көч, акыл, тәҗрибә кирәк булганын белсәгез иде.

— Алай да, үзгәртеп кору нәрсә бирде?

— Ул безгә мөстәкыйльлек бирде. Базар шартларында һәр җитәкчедән, һәр кешедән үз эшен җиренә җиткереп, нәтиҗәлә башкару сорала. Чөнки без барыбыз да шушы акционерлык җәмгыятә әгъзалары.

Әмма без материал чыгымнары 81 проценттан да артып ките торган киң колачлы җитештерү булганлыктан, ба-

зар шартларында әлеге хәл яшәешне кыенлаштыра, чөнки без һәрдаим чимал һәм энергия җитештерүчеләрнең диктаты астында, ә салым системасы җитештерүчеләргә үз продукциясе базарын булдырырга мөмкинлек бирми. Эшчеләр каршында бурычлы булып калуыбыз бик борчый, чөнки бөтен бюджетны баетучы продукция турыдан-туры алар кулы белән эшләп чыгарыла бит.

Юбилей турындагы сезнең баштагы сорауга өләнәп кайтсак, 90 нчы еллар башындагы җитештерү күләменә ирешә алсак, бик әйбәт булыр иде. Продукциянең бәясе дә арзанрак булсын иде. Әмма ләкин чималга, жиһазларга, энергоресурсларга бәяләрнең туктаусыз үсеп торуы моңа аяк чала.

— Валентина Павловна, "Нижекамскшина" кебек катлаулы җитештерүне кулда тотар өчен хатын-кыз җитәкче нинди сыйфатларга ия булырга тиеш?

— Иң беренче чиратта, мөгаен, таләпчән булырга тиештер. Чөнки план-икътисад бүлеге — җитештерүгә тотылачак барлык чыгымнарны һәм җитештерүдән барлыкка килүче керемнәрне формалаштыручы. Әгәр дә элек, бәя нәкъ менә шулай булырга тиеш дип, Бәяләр буенча комитетка исбатларга, ышандырырга йөргән булсак, хәзер, базар шартларында, бәя чыгымга карап кына түгел, базар ихтияҗына карап та формалаштырыла.

Шушыңа бәйлә рәвештә, килешүләр

төзегән вакытта башка җитәкчеләрдән дә таләпчәнрәк булуларын сорарга туры килә.

Мин берләшмәнең яхшы эшләвен, бүтәннәрнең дә эш өчен күбрәк януларын теләм. Әлбәттә, төрле хәлләр була, әмма уртақ эш өчен янучы дус коллектив булу бик әйбәт нәрсә. Заводта бит җәмгысе 16 мең кеше эшли.

— Продукциянең ассортименты хәзер ничек?

— Гомумән алганда, без хәзер 100 дән артык исемдәге продукция эшләп чыгарабыз. Автомобиль шиннарын 90 төрленә җыябыз. 1998 елга 9,3 миллион шин чыгару планлаштырылды. Узган ел чимал һәм энергоресурслар җитмәгәнлектән, бу күрсәткеч кечкенәрәк булды. Әлбәттә, җитештерү дә туктап калмасын, бәяләр дә арзанрак булсын иде — безнең теләгебез шул.

— Хөрмәтле Валентина Павловна, борчу-мәшәкатьләрегезне бер мизгелгә булса да онытып торыгыз, дөньяның бөтен эшен дә эшләп бетереп булмас, тиздән яз, бәйрәм... Сезнең предприятиегезнең юбилее һәм дә хатын-кызлар бәйрәме белән котлыйбыз. Җан тынычлыгы булсын сезгә!

Роза КОЖЕВНИКОВА әңгәмәсе

Фәйзрахман
Фәйзелкави улы
ГАЛИХАНОВ,
генераль директорның
икътисад һәм финанслар
буенча беренче
урынбасары:

“Кризистан чыгарга кирәк”

— Фәйзрахман Фәйзелкавиевич, 1997 нче ел “Нижнекамскшина” акционерлар жәмгыяте өчен бик уңышлы еллардан булмады. Бу, Сезнеңчә, нәрсә белән бәйле?

— Беренче чиратта, бу — чимал житештерүче заводларның начар эшләвенә бәйле. Цинклы буяу, техник углевод н.б. житенкерәмәде. Ел азагында киеренкелекне берәз киметә алдык, ләкин алай да 1997 нче елның нәтижеләре куанырлык булмады.

— Предприятиенең финанс хәлен жиңеләйтү өчен акционерлар жәмгыяте житәкчеләге тарафыннан ниләр эшләнә?

— Акционерлар жәмгыятен кризистан чыгару эше белән шөгыльләнәбез. Чимал бирүчеләр белән кулланучыларны берләштерүче төркем оештыру проекты эшләнеп бетү алдында тора. Ягъни житештерүчеләрне, чимал бирүчеләрне һәм кулланучыларны бербөтенгә берләштерү безгә продукциябезнең үзкыйммәтен шактый киметергә, конкуренциягә каршы торырлык баялар белән эш итәргә, автошиналарны акчага сатарга мөмкинлек бирәчәк.

— Фәйзрахман Фәйзелкавиевич, “Нижнекамскшина” акционерлар жәмгыятенең үз продукциясенә куйган баяләре базар баялареннан кыйммәтрәк, дигән сүзләрен ишетергә туры килә. Сез моны ничек аңлатасыз?

— Әйе, бу сер түгел — базар баяләре без тәкъдим иткән баялардан ике мәртәбә арзанрак. Стихияле базар — безнең төп конкурент. Иң төп бәла — кулда тере акчаның булмавы. Бартер дигән нәрсә цивилизацияле эш итәргә комачуллы. Шуңа күрә дә безнең төп бурыч әлеге

дә баягы шушы бартердан әкрәнләп читләшү һәм продукцияне акчага сата башлау. Быел акционерлар жәмгыятендә Маркетинг идарәсе төзелде, ул тере акча мәсьәләсен хәл итәргә тиеш. Русия буенча дилер вәкилләләре чөлтәре оештырыла, болар регионнарда акционерлар жәмгыте мәнфәгатьләрен алга сөрергә тиеш булачаклар. Сөүдә йортының тиздән эше бетәчәк.

— Быел “Нижнекамскшина”га 25 яшь тула, житештерү карта, базар шартларында эшләү өчен һәрдаим яңарту һәм үзгәртеп кору таләп ителә...

— Моңың өчен дә акча кирәк бит. Житештерүне модернизацияләргә һәм реконструкцияләргә сәләтле инвесторлар эзлибез. Предприятиенең үзенең эчке резервларын эзләү дә актив давам итә.

— Фәйзрахман Фәйзелкавиевич, бүген чыгарыла торган продукциянең сыйфаты белән эшләр ничегрәк тора?

— Безнең продукциядән кулланучылар элек тә канәгать иде, бүген дә канәгать. 1996 елда безнең акционерлар жәмгыте, сыйфатлы продукция чыгарган өчен, “Сөүдә лидерлары клубы”ның халыкара бүлегенә лаек булды. Сыйфатны тагын да яхшырту, эчке базарда гына түгел, тышкы базарда да конкуренциягә бирешмәслек яңа төршиналар эшләү буенча берләшмәдә туктаусыз эш алып барыла.

— Фәйзрахман Фәйзелкавиевич, акционерлар жәмгыте хезмәткәрләренә 25 еллык юбилей көннәрендә нәрсә теләр идегез?

— Бөтенесенә дә сәләмәтлек, һәр эштә уңышлар һәм гаилә бәхете теләм.

Бер утыз еллап элек Татарстанда шинчы һөнәре турында ишеткән кеше юк иде, ә шин житештерү технологиясе турында әйтеп тә торасы түгел. КХТИны төмәмлаганнан соң Украинаның әллә кайдагы Каменск-Шахтинск шәһәре химкомбинатында тиешле дүрт елын эшләгәч, Гали Нуретдинов туган якларына әйләнеп кайта һәм, әлбәттә инде, Түбән Камадагы галәмәт зур шин заводы төзелеше белән кызыксына башлай. Кадрлар бүлегенә килеп кергәч, ул үзен “әзерләү” өчен цехка (ә бу шиннар жыю өчен төп ярымфабрикат туып килгән вакыт) жиберүләрен сорый. Әмма аны биредә автокамера цехының беренче начальнигы Николай Иванович Штокало эләктереп ала:

— Карале, бүген иң мөһиме — автокамералар житештерә башлау, әйдә, кил миңа смена начальнигы булып...

Шулай итеп, язмыш ихтыярына буйсынып, Гали Сруртдинович НШЗның беренче смена начальнигы булып китә һәм 1974 елның 29 апрелендә беренче автокамера эшләп чыгаруда турыдан-туры катнаша. Ул житәкләгән “А” сменасы коллективы беренче йөзмәченче автокамераны эшләп чыгара, аннан хисап миллионнарга китә... Аны һәрвакыт “тишек томаларга” ыргыталар: я вентиль, я каландр участогына, я формовкалау яки формовкасыз техника цехына.

Кайбер кешеләр, эштәге киеренкелекне сәбәп итеп алып, жәмәгать эшләреннән баш тарталар. Ә менә Гали Сруртдинович, студент елларыннан ук килгән гадәтенә тугры калып, өстәмә жәмәгать эшеннән баш тартмый. Ул заводта профорг та, цехком рәисе дә, завком әгъзасы да була... Халык гел тартылып тора үзенә, эшчеләр аңа ышаналар. Шуңа күрә 1985 елда ул профсоюз эшенә күчә — күптөрле шин заводы профкомы рәисе итеп сайлана. Ә биш елдан соң шин берләш-

Гали Сруртдин улы
НУРЕТДИНОВ,
"Нижнекамскшина"
акционерлар жәмгыяте
профкомы рәйсе:

“Кеше мәшәкатләре белән яшәү катлаулырак...”

мәсенең 15 меңлек профсоюз оешма-
сына житәкчелек итә башлай.

Менә инде жиденче ел ул шушы жа-
ваплы эштә һәм ходайның һәр бирмеш
көнәндә шинчыларның иң кискен со-
циаль мәсьәләләре белән очрашып тор-
ган кешенең берләшмә тарихы турында
да, коллективтагы проблемалар һәм ал-
дагы үсеш перспективалары хақында
да әйтер сүзе бар.

— Шин берләшмәсендә эшләве-
гезнең бер өлеше производство, ә
икенчесе профсоюз эшчәнлегенә бе-

— Гали Сруртдинович, “Нижне-
камскшина” берләшмәсе хәзер Та-
тарстанда үз хезмәткарләренә буш-
лай фатир бирүче бердәнбер ди-
ярлек предприятие бугай...

— Әйе, бу шулай. Акча ягы бик кат-
лаулы булуга да карамастан, без пред-
приятие хисабына торак төзүебезне
дәвам итәбез. 1997 елда бу максат-
ларда 200 млрд сумнан артык акча то-
тылды. Нәтижәдә 30 мең кв. метрдан
артык торак мәйданы булдырдык, 850
дән артык шинчы гаиләсе торак шарт-

Администрация белән берлектә профком
хезмәт ияләренә саламәтлеген кайгыр-
туга да зур игътибар бирә. Безнең үз
санаторий-профилакториеларыбыз эшли, ба-
ры тик узган елда гына да анда 1600
кеше саламәтлеген ныгытты. Моннан
тыш 400 дән артык шинчы Татарстан һәм
Россия шифаханәләрендә дәваланы уз-
дылар һәм бу максатларга 1 233 млн.
сум акча тотылды. Шуны да ассызыклар
әйтергә кирәк, путевкаларның күпчелеге
хезмәткарләргә тулы бәясенә 30 яки 50
проценты күләмдә бирелә, Сочига бару
бәясен арзайту өчен хәтта завод авто-
бусларын да жайладык...

— Татарстанның шин житеште-
рүче беренче “баласына” 25 яшь
туларга да күп вакыт калмады. Сез
юбилей комиссиясе рәйсе булып
торасыз, шуңа күрә бу күренекле
дата хөрмәтенә нәрсәләр эшләнә-
чәге турында, балки, бер-ике сүз
әйтерсез?

— Юбилей тантана гына түгел, ә
житештерү өлкәсендә һәм коллектив
эшчәнлегенә башка юнәлешләрендә
яңа үрләрگә ирешү өчен куәтле этәргеч
тә. Инде менә икенче ел югары хезмәт
житештерүчәнлегенә һәм продукциянең
сыйфатын яхшырту буенча бригада-
лар 1,0 сменалар һәм цехлар арасында
ярыш бара. Күренекле датага багыш-
лап, профессиональ осталык конкур-
слары, фәнни-техник ижат смотрлары
үткәрелә.

Өлбәттә, шин берләшмәсен аякка
бастыруга зур өлеш керткән ветеран-
нарның хезмәтләрен дә билгеләп үтәргә
омтылабыз. “Шин берләшмәсенә хез-
мәт ветераны” дигән мактаулы исем
турында положение эшләнә. Ул өч дә-
рәжәдә булачак һәм, 15-20-25 елдан
арткан стажга бәйле рәвештә, иң яхшы
хезмәткарләргә алтын, көмеш һәм брон-
за билгеләр тапшырылачак. Ә иң мө-
һиме, бу мактаулы исем лауреатларына
киләчәктә даими рәвештә хезмәт хак-
ларына яки пенсияләренә акчалата өс-
тәмә түләү күздә тотыла.

Мәдәни программа турында бер-ике
сүз. “Иртәнге йолдыз” дигән исем ас-
тында төбәк конкурсы үткәру, тантанага
Россия эстрадасы “йолдызларын” ча-
кыру, бәйрәм салютлары биреп, шин-
чылар Сабантуен уздыру һәм башка
чаралар оештыру күздә тотыла.

— Эчталекле аңгамәгез өчен зур
рахмәт Сезгә, Гали Сруртдинович.
Администрация һәм профком план-
лаштырган һәр нәрсә гамәлгә керер
һәм юбилей елында шинчыларның
хыяллары тормышка ашар дип
ышанып к.

Рәшит Ибраһимович Маликов,
социаль-көнкүреш мәсьәләләре
буенча генераль директор
урынбасары.

“Наратлык” ял базасы.

лән бәйләнгән. Боларның кайсы
авыррак булды?

— Беренче караганда гына проф-
комның бөтен эше бер урыннан икенче
урынга көгәз авыштыру һәм отчет жы-
елышлары үткәрүдән гыйбарәт кебек
тоелырга мөмкин. Производствода сме-
наң төгелләндемә — бер кайгысыз өеңә
кайтып китсәң һәм берни уйламыйча
ял итсәң. Ә профсоюзда иң мөһиме —
тимер белән түгел, ә кешеләр белән
эшләү.

ларын яхшыртты.

— Берләшмә хезмәткарләренәң
бүгенге көндә тагын нинди социаль
льготалары бар?

— 1992 елда ук, инфляция кискен
үсеп киткән чорда, профком акционерлар
жәмгыяте житәкчелегенә шинчылар өчен
бушлай туклану оештыру тәкъдиме белән
чыкты. Шул вакыттан бирле хезмәткар-
ләргә даими рәвештә талоннар бирелә
һәм бу аена 180-200 сум тәшкил итә.

Мनावар
Исмәгыйль
улы ӘЮПОВ,
күптөрле
шиннар заводы
директоры:

*“Мин үз коллективыма
ышанам!”*

Тумышы белән Мәслимән. Мари политехника институтын, аннан соң Мәскәүдә Бөтенсоюз читтән торып уку финанс-экономика институтын тәмамлый. Өйләнгән. Ике баласы бар. Яраткан шөгыле: шахмат уены, дуслары белән аралашу.

1983 елдан — күптөрле шиннар заводы директоры. Ә моңа кадәр иерархия баскычының барлык басмаларында да булган: технолог — цех башлыгы урынбасары — цех башлыгы — житештерү буенча директор — завод директоры. Түбән Кама шәһәр Советы депутаты, Почет Билгесе ордены кавалеры, ТР атказанган химигы.

— Безнең күптөрле шиннар заводыннан да зуррак завод, мөгаен, бөтен дөньяда юктыр. Алты мең тирәсе кеше эшли бездә.

Мин заводны кабул итеп алганда да эшләүчеләр саны шул кадәр иде, без штат кыскартуга барып житмәдек. Тәүлегенә 18 мең шин чыгардык. Ә соңрак, үзгәртеп коруга хәтле чорда, бу сан тәүлегенә 32 меңгә житте.

Без хәзер дә шушы хәтле продукция чыгарабыз, шунысын өстәргә кирәк, болар 70 тип размердагы шиннар (элек 13 тип размерда иде). Әлбәттә, монда минем генә түгел, бөтен коллективның да өлеше зур. Базар ассортиментны арттырырга мәжбүр итте һәм без хәзер 45-47 мең шин чыгарабыз.

Бу еллар эчендә ирешелгәннәр аз түгел. Мөмкин булган бөтен призлы урыннарны без алдык.

Иң зур казанышыбыз — коллективны саклап кала алдык. Ул үзенең 25 еллыгына өлгереп керә: мин килгән вакытта 25-28 яшьлек булган житәкчеләр дә, эшчеләр дә хәзер инде шактый житди яшькә житкән кешеләр...

Тагын бер бик мөһим нәрсә шул, без реконструкция дә үткәрдек бит әле: 60 процент тузган конструкцияне житештерүдән алдык, чөнки хәзер болар беркайда да кулланылмый, инде ун ел буге дөнья стандартларына туры килүче шиннар чыгарабыз.

Бу эш алга таба да дәвам итәчәк, чөнки безнең бердәнбер юл һәм иң төп бурычыбыз — цивилизацияле дөнья базарына чыгу.

Быелның ноябрдә Мनावар Исмәгыйль улына 50 яшь, ә күптөрле шиннар заводы директоры булуына 15 ел тула. Алда менә шундый күңелле вакыйгалар көтә. Уңышлар телибез сезгә!

Данил
Ризатдин улы
БӘДЕРДИНОВ,
“Нижнекамск-
шина” акцио-
нерлар жәмгы-
ятең яшьләр
белән эшләү
бүлегә баш-
лыгы:

*“Яшьләр —
жәмгыятьнең
күңәчәге”*

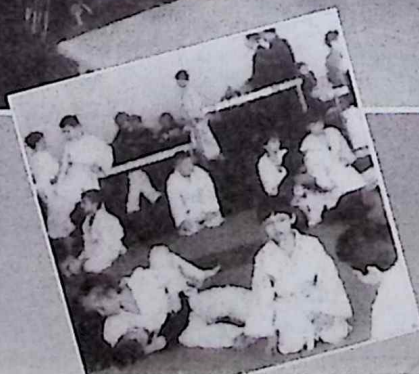
Данил Ризатдинович аз сүзле. Һәм ул үзенчә хаклы да: чөнки иң мөһиме — эш бит. Ул безне соңгы ике елда башкарылган эшләргә кыскача отчет һәм фотографиялар белән таныштырды. Документлардагы коры жөмләр артында бик житди һәм кирәкле эш ята. Кайбер чараларны гына мисал итеп алсак та, берләшмә яшьләренең никадәр бай, кызыклы тормыш белән яшәүләрен күрергә мөмкин.

— Без һәр елны шефка алган мәктәпләрдә бал-маскарад үткәрү белән башлап жибәрәбез. Анда дежурлык итәргә сугышчы-интернационалистлар чакырыла.

Гыйнвар аенда “Нижнекамскшина” акционерлар жәмгыятең яшь хезмәткәрләре өчен чаңгы ярышлары һәм турист слетлары башланып китә. Болар иң көчле командаларны ачыклау өчен үткәрелә, ә жый көне өлгә көчле командалар жыйге слетларда катнашалар. Жиңүчеләргә кыйммәтле бүләкләр тапшырабыз.

Безнең бүлек карамагында турист клубы бар, анда 200 кеше шөгыльләнә.

Бүлек һәм клуб ай саен ял көне походлары уздыра, секциядә һәм арендага алынган 29 мәктәп бассейнында да шөгыльләнәргә була.

ганда ук Чубаес идем, — ди. — Ә инде синең хәтерәң килгәндә, хәзер без аны тикшерәбез, — ди.

Шуннан бу бер тимер ышкафны ачты, ярты кочак кыягаз тартып чыгарды, шулар арасында актарынып, саргаеп беткән бер бит кыягазны табып алды да шуны алдыма китереп куйды.

— Укып җиффәр әле шуны, Минһаж бабай, — ди.

Укып чыктым да язылганнарны, сорыйм Чубаестан:

— Нәрсә соң бу? — дим.

— Әллә үз сүзләреңне үзең танымыйсыңмы, Минһаж әфәнде, — ди Чубаес.

— Мин боларны гүмердә өйткәнем юк, — дим.

— Өйткәнсең шул, өйткәнсең. Сталинның үзенә өйткәнсең. Калхузлар төзөргә кирәк, дигәнсең. Синең сүзләреңне пыртакулга язып куйганнар. Калхуз төзөргә кирәк димәсәң, Сталин төземәгән булыр иде калхузларны. Исеңә төштемә инде, мистер Минһаж?

Чыннан да искә төште шул. Өйттем шул заманында Сталинга калхузлар төзөргә. Җитмәсә әле үзем төзеп йөрдем калхузларны. Шулай да махы бирәсе килми.

— Җитмеш ел үткән инде. Онытылгандыр, — дим. — Сөз әле кичә өйткән сүзегезне дә бүген онытасыз.

— Курыкма, үзегезгә кирәген онытмыйбыз без, сезгә кирәген генә онытабыз, — ди Чубаес. Шуннан өстәп куйды, — инде дә килеп шундый нәрсә, Минһаж бабай. Үзең төзөгән калхузны үзең бетереп тә күрсәт инде, — ди.

— Ничек инде ул? — дим.

— Ничек икән белмим. Синең башың безнекәнә караганда түгәрәгрәк. Вапшым, без калхузларны бетерәбез.

Болай кистереп сөйләшүе ошап бетмәде миңа.

— Сөз бетерерсез дә бит, без бетеребез микән соң, — дидем.

— Кем соң ул сөз? — диде дә Кичүбай оныгы, ярты сәгать эчен уа-уа көлдә. Аннары яныма килеп иңемә кулын салды. — Их, Минһаж бабай, Минһаж бабай, — диде, — без дип өйтер өчен кесәңдә бүгенге акча белән ике йөз миллион акчаң булу кирәк. Синең күпме? — диде.

— Аллага шөкер, акчасыз да типтереп яшибез, — дидем, сер бирмәдем.

Миңа төбәлеп карап торды да:

— Дурак, — диде бу чип-чиста урыс телендә.

Шундый итеп өйтте, үземнең дурак икәнлегемне шунда ук аңладым. Авызыгызны ермагыз, сөз дә дурак. Шуннан инде өтәчләнмичә генә сөйләштөк. Кримел капкасына хәтле озата да чыкты.

— Өйбәтләп уйла, Минһаж бабай, — ди, — без инде күп нәрсәне бетердек. Мәнә калхузны һич кенә ничек тә бетерә алмыйбыз. Калхуз дигән исемне бетергәндәй иткәниек, әллә нинди асатсия, күмәк притпрятие дигән исемнәр табып барыбер калхуз булып яшиләр авылда, — ди. — Мәнә хәзер тамырын корытырга кирәк. Корыта алмыйбыз. Кычткан шикелле әллә кайдан тишеләп чыга. Мондый эшне син генә башкарып чыга аласың, — ди.

— Үзем төзөгән калхуз бит, кызганыч, — дим.

— Аңла, Минһаж бабай, үзең төзөгәнне үзең җимәрә торган илдә яшибез, — ди. — Борын-борыннан шулай килә, — ди, — Чиркәү төзедек — ваттык, мәчет салдык — җимердек. Капитализм төзедек — бетердек, сатсализм төзедек — җимердек. Давай күрсәт маһирлыгыңны, күрсәт җимереп, шаккатыр Мәскәүне. Әгәр шушы эшне башкарып чыксаң, әкәдимик ясыйбыз, —

ди. — Бездә әкәдимикне җимергән өчен бирәләр, — ди.

Мәнә хәзер утырам инде баш ватып. Бетерүе бик кыен калхузны. Халыкка калхуз бик тә җайлы нәрсә икән шул. Эшләп тә яшәп була икән калхузда, эшләмичә дә яшәп була икән. Эшләгәннең өчен икешәр ел буге акча алмыйча да эчеп йөрергә була икән.

Заманында Шәпкәдә калхузны үзем төзөгән идем бит. Беркөн шунда бардым.

Халыкны җыеп өйттем.

— Мине зинһар өчен кичерә күрегез, сезнең алда гаебем зур, — дидем. — Теге чакта ливарвир белән куркытып сезне калхузга куып керткән идем. Хәзер калхуздан чыгарга рөхсәт итәм, — дидем.

Купты тавыш, китте шау-шу. Чак кына кыйнап ташламадылар үземне.

Бигрәк тә элеккеге кулактар котырынды. Шәһит Зәйнуллин дигәнә якага ук ябышкан иде, Рифкәтә Хөсәенов көчкә аерып алды.

— Яка ертып кына ни кылып була, йөрәк маем, без аңа җезаның мәнә дигәнән табабыз, — дип Рафаел Гыймадиевның колагына нидер өйтте. Тегесе алпан-тилпән килеп каядыр чапты да үзеннән дә дәү Мансур Шәрәфиевне алып килде.

— Нәрсә эшлим, өйтегез, — дип гөрелдәп җибәргән иде Шәрәфиев, талга кунаклаган каргалар куркышып Өчтерхан ягына очтылар.

— Мәнә бу кеше заманында калхуз төзеп безне раскулачит итәргә йөргән иде, бүген калхуз таратырга килгән, — ди Шәһит Зәйнуллин.

— Ах контр, — дип кычкырып җибәрде Мансур Шәрәфиев дигәнә. Каргалар юлларын саташып кире борылдылар да Мәскәү ягына очтылар.

— Өйтегез, нишләтим, — диде Мансур Шәрәфиев.

— Ө без аны кызык итәбез, — диде Рафаел Гыймадиев, — Без аны хәзер җиргә яткырабыз, син Мансур абый, аның өстенә ау. Ул шунда ук жан бирәчәк, — диде.

— Юк, аусаң торасы була, — диде Мансур Шәрәфиев, — мин аны уч төбенә салып кына сытам, — диде һәм иң симез маржаның да арт санындагы ике күмәчне учлап тотарлык учларын җәеп каршыма килеп басты.

Шуннан, оят булса да өйтим инде, моның каршына тезләнеп тотыным үгетләргә.

— Соң, — мин өйтәм, — үзең бит теге чакта мине калхуз төзөгәннең өчен үтерә язган идең, — дим, — котыласыз бит инде шул калхуздан хәзер, — дим.

— Ө безнең котыласыбыз килми, — дип болар берьюлы минем өстемә киләләр. — Безгә калхузда рәхәт. Элек кулак булып интеккәнбез көнә-төнә эшләп, хәзер рәхәтләнеп җитмеш ел ял иттек, — диләр.

— Сөйләмәгез юкны, ялыгыз — ял, эшегез эш булмады, — дим, — ачлы-туклы яшәдегез, үстергән игенегезне алып киттеләр, — дим.

— Безгә калганы җитте, — диләр.

Боларның күңелен йомшарттым дип икенче яктан килеп манияр ясадым.

— Хәзер, — мин өйтәм, — шундый закон чыкты, элеккегә сөздән таланып алган малыгызы кире кайтарып ала аласыз, — дим.

— Кирәкми! — диләр. — Шулар мал-мал дип өтиләр кунакка, без кунак чиктеп, — диләр. — Өнә Антун урысларының маллары юк, рәхәтләнеп гүләйт итәләр, — диләр.

Шуннан тотыным ялынырга:

— Зинһар өчен мине жиберегез, — дим.

— Икенче безнең авыл тирәсендә күренәсе булма, — дип жибермәкчеләр иде, элеккеге кулакның Ислам Вәлиев дигәне чәчрәп чыкты.

— Жибермәгез, — ди, — мин гел гәжит-журнал укып ятам, менә шушы Минһаж дигән Кәйперде мужигы ничә ел дөньяны бутап ята, — ди. — Ул булмаса Гарбачув та влачка килми иде, Елсинне дә сайламыйлар иде, — ди. — Әгәр сез аны жиберсәгез, мин үзем аның башыннан гел савыты ясыим, — ди.

Көчкә тыеп тордылар моны, валлаһи ни дә булса эшли иде.

Ярый әле Әхәт Мөхәммәдиев дигәне аегырак иде:

— Тимәгез, аның ни гаебе бар, ул кушылганны гына эшләүче. Без үзез без дә бит кушылганны гына эшлибез, — диде. — Кодрәтегез житсә, Мәскәүгә барып шунда әтәчләнегез, — диде дә, — әйдә, Минһаж абзый, үзем озатып куям, — дип, Сатлыган зиратына хәтле озатып куйды.

Юлда барганда әйтә бу:

— Син инде, Минһаж абзый, безгә үпкәләмә, — ди. — Бик ияләштек бит калхузга, — ди. — Калхузның син белеп бетермәгән яхшы яклары бар. Әйitik менә мин дуңгызның үзен яратмыйм, шашлыгын яратам. Әгәр дә мин калхуз булсам, аерым хужалык булсам, мөселман башымнан дуңгыз асырар идемме? Юу-у-ук... Шашлык та элекмәс иде. Ә болай калхуз дуңгызыннан шашлык

ясымбыз. Гөнаһысы — калхузга, шашлыгы — безгә. Аннан соң, үз дуңгызыңны суйсаң, ул бетә бит, ә калхузныкы беркайчан да бетми. Үрчеми дә, бетми дә — шундый инде ул калхуз дигән нәрсә, Минһаж абзый...

Шушы сүзләргә әйтеп, аркамнан матур итеп сөеп зират янында басып калды Әхәт Мөхәммәдиев. Әле дә күз алдымда тора — берүзе зират янында тилиграм баганасы кебек. Ул да жәл, калхуз да жәл...

Ләкин, жәл булса да бетерергә кирәк. Кушылган, әйтелгән. Мин бит гүмерем буена Мәскәүгә каршы килгәнем булмады. Чөнки дә Казанда мине бар дип тә белмиләр. Ничә тапкыр Тәпиев янына керергә тырыштым, ничә кат Бәтиев янына, Рәпиев янына, Япиев янына ыргылдым — ишек төбеннән үк борып жиберделәр.

Ә Мәскәүдә, үзегез беләсез, Лилиннан алып Чубаеска хәтле Минһаж Габсаматов дип кенә торалар. Шуңарга күрә, ачуыгыз килмәсен, Чубаес сүзен сүз итәчәкмен, дип үземә сүз бирдем. Ярый, болай үгетләп эш чыкмагач, планың икенче төрлесең, юлның бүтән сайладың. Ничек дигән әле Лилин бабагыз? Без бүтән юлдан әйләнеп узып иманыгызны укытырбыз, дигән.

Бүтән юл дигәнем шул: элек калхузны тараткан придсидәтелләр барые бит. Камунис дип бер калхузга придсидәтел итеп куялар берәүне. Берәз эшләгәндәй итә дә бу, калхузны тарата. Шуннан моны икенче калхузга куялар, анысын тарата. Өченчесенә куялар... Пирсанал пинсе алганчы калхуз таратып йөрүче камунислар барые.

Шуларны эзләп кийтәм

Таптым икесен. Берсе бик әйбәтләп каршы алды. Кочаклашып күрешүгә үк бер яртыны чыгарып куйды. Утыра-утыра тагын ике ярты чыгарды. Өчесен дә берүзе эчеп бетерде.

— Ай-яй, — мин әйтәм соңыннан, — ничаклы эчеп тә исермәдегез, — дим.

— Бу нәрсә, — ди, — заманыңда мин биш яртыны сындыра идем, ди. — Безнең заманда калхузның байлыгы Мәскәү белән Казан талаганнан соң минем кебекләргә нәкъ бер ел эчәргә житә иде. Салырлык нәрсә калмагач, икенчесенә күчәрәләр иде. Мин, беләсез килсә, алты калхузны эчеп бетергән кеше. Миннән соң килгән придсидәтелләр бишәр ел бие изаланып, берәз рәтләүгә, аның урынына тагын минем кебекне жиберәләр иде. Ни өчен икән беләсезме? Чөнки дә рәтле калхуз придсидәтеле ул хөкүмәткә бик үк талаттырмый, хәйләсен белә, яшерә, тегеләй итә, болай итә. Райкум сиклиторы белән аягүрә басып сөйләшә. Ә миңа нәрсә — алсын хөкүмәт аласын, миңа да кала бит. Калхузчыга да кала. Үзенә тиешлесең ул барыбер урлый.

Озак сөйләшәп утырдык моның белән. Алты калхузны эчеп бетергәч, райкумга алганнар моны, тегендә-монда эшләп йөргән, ахырдан бөтенләй эштән чыгарганнар.

— Алкаш дип чыгардылар, — ди.

Эштән чыгарганга сүз әйтмәгән. Пенсияне әйбәт билгеләгәннәр. Алкаш дигәннәренә ачуы килгән моның.

— Ничек инде мин алкаш булайым, Минһаж туган, — ди, — алкаш бит ул илле грамм эчүгә мәлжәеп төшә, ә мин әле бүген дә, алланың биргәнненә шөкер, үзең күрәп торасың, — ди. — Әгәр дә берәр калхузны таратырга кирәк булса, главага кереп әйт, карт булсам да андый

эшкә ярыйм, — ди.

— Таратуын таратырсың да, бетерә аласыңмы? — дим.

— Юк, — ди бу, — бетереп булмый. Андый эшне өстемә ала алмыйм, ди. Алабута белән калхузны бетереп булмый. Мин таратканга да бетмәгәч инде, Минһаж туган.

Ул бик ямьсез итеп сүгенеп куйды, мин китеп бардым.

Таратучының икенчесе кызык кеше булып чыкмады. Зарлана да зарлана, зарлана да зарлана. Мин нәрсә аңа, попмыни бөтен зарын тыңлап утырырга.

Имеш, аның кадерен белмәгәннәр. Ул чын камунис булган, имеш. Гел калхуз күтөрәп йөргән.

— Күтәрәмгә калган калхузларын күтәрә алмаганга мин гаеплемени, — ди. — Мин аны коерык ягыннан тотып күтәрәм, башы салынып төшә, ал саныннан күтәрәм, арт санын селкетә алмый. Корсак астына кереп тә күтәрәп карадым, үземне чак басып үтермәде. Көчкә котылдым, — ди.

Биш калхузга куеп караганнар моны. Бишесен дә күтәрә алмагач, райкумга алганнар үзен. Анда күчәргәч тә интектергәннәр житмәсә, калхузларны күтәрергә упалнамучи итеп куйганнар.

Упалнамучины дәрәс итеп тә әйтә белми бахыр, упалнамучи, ди.

Сорыйм мин моңардан:

— Әгәрәнки хәзер сине калхуз таратырга кушсалар, риза булыр идеңме? — дим.

— Теләсә кая барам, күтәрергә генә кушмасыннар, — ди.

Кул селтәдем дә мин моңа, китеп бардым. Аңлашылды инде, күтәрә дә алмый бу, бетерә дә алмый. Таралган янында басып жылап кына тора ала.

Инде нишләргә?

Юк, кем белән генә сөйләшсәм дә, бетерәбез дигән кешене күрмәдем. Ә Чубаес гел шалтыратып тора:

— Озакка сузасың, Минһаж бабай, — ди.

— Мин сузмыйм, мин әйтәм, халык суза. Әллә соң, Кичүбаеч әфәнде, бетермибезме калхузларны. Мәскәү ягында ничектер, безнең калхузлар шәп эшли бит, дим. Гиктардан сиксән ситныр уңыш алучылар бар.

— Күпме, күпме? — ди Чубаес.

— Сиксән, диделәр, артыграк та бугай әле.

— Син нәрсә. Мине Әмрикәдә туган кеше дип беләсеңме синең яңгалыңа ышанырга? Әллә син арпа белән бодайны бәрәңге белән чөгендер дип белдемме? — ди Кичүбай малае. — Кара аны, Минһаж бабай, сузма син давай. Синең калхузың гына түгел, бетерәсе нәрсәләр күп әле, өлгерешәсе бар, — ди.

Ачуым чыкты. Яңгалама дигән була, бакырбаш. Гу-мерем буге дәрәсә генә сөйләгән кешегә яңгалама ди. Мин бит аңа гәзиттә язылганны гына әйттем. Аңарга китсә, мин бит ул калхузны эзләп тә табарга күп со-рамым. Придсидәтел белән дә күрәп сөйләшә алам.

Киттем гәзиттәгә калхузны эзләп. Таптым. Шулай, шулай, дип әйттем придсидәтелгә, Чубаес ышанмаган була, ышандырырлык итеп язып бир әле, салыйм әле шуның өстәленә, күрсен әле, — дидем.

Придсидәтел миңа шикләнеп карап торды.

— Син ривизур мәллә, төпченәсең? — диде.

— Юк, — мин әйтәм.

— Алайса, бар ычкын моннан. Күп белсәң, аз ашар-сың, — диде. — Алганмы — алган, язылганмы — язылган, үкчәң күтәр, — дип алтын сәгатенә карап куйды да машинасына утырып каядыр чапты.

Авылга кайттым да Жомабикәгә ниләр булганын сөйләп бирдем.

— Син нәчәлство тирәсендә буталган хатын, үзең бай кызы, Калчакта да чиклитар булган, гиктардан сиксән ситныр иген алып буламы? — дим.

— Була, — ди Жомабикә апагыз.

— Ничек? — мин әйтәм.

Шуннан соң бу миңа бер үч чөгендер орлыгы, бер үч бодай бирде.

— Менә шушыларны аталандыр, — ди.

— Нәрә-ә-ә? — дип аптырап карап торам моңарга.

Жомабикә көлә.

— Картайдың, Минһаж, — ди, — Маручкалар янына

йөргәндә аталандыруның ни икәннен миннән сорамый идек, — ди.

Көлә белеп көлә инде Жомабикә жиңгәгез. Аларын бик яхшы беләм мин, казларның аталанганын да күргән бар. Монда бит чөгендер белән бодай. Берсе жир астында үсә, берсе — жир өстендә.

Нишлисез, тотындым уйланырга. Менә шушы ша-лашны ясап ишегалдына чыгып утырдым. Бу дөньяда әллә ниләр эшләр, башны бу хәтле эшләткәнем юк иде, бу чаклы язганым-сызганым булмады. Мин язган кыя-газны ягып Жомабикә жиңгәгез тавыкларга икешәр пот бәрәңге пешереп ашата. Аптырагач, чөгендер орлыгы белән бодай бөртеген икесен янәшә салып юеш чүп-рәккә дә төрөп куйдым. Бер атнадан карасам, икесе дә бүрткән, әмма дә ләкин кушылмаганнар.

Жомабикәгә бәйләнергә тотындым.

— Син, — мин әйтәм, — миннән көлеп ничаклы ва-кытыңны алдың, — дим.

— Башыңны эшләр, — ди. — Көпкә белән жыланны аталандырсаң, ни буласын беләсеңме? — ди.

— Белмим, — дим.

— Белмисез шул, — ди Жомабикә жиңгәгез. — Бел-мәсәң бел, көпкә белән жыланны аталандырсаң, бер метр ярым чәнечкеле тимерчыбык туа, — ди. — Татар белән жәбрине өйләндерсәң, Чистай ягында яши торган бик үткен кавем туа, — ди. — Татар белән башкортны кушсаң, урыс туа, — ди. — Шуннан инде уйла, Минһаж, бәгырькәем, — ди.

Тагын тотындым уйланырга.

Һәм тәки очына чыктым. Була икән. Гиктардан сиксән ситныр гына түгел, йөзгә да алып була икән.

Жомабикә биргән чөгендер орлыгы белән бодайда түгел икән хикмәт. Хикмәт бөтенләй башкада икән.

Өйтеп кара, Садретдин, нигә Жомабикә апаң миңа чөгендер орлыгы белән бодай биргән? Өйт, нигә? Бел-мисез шул. Аңарга синең генә баш житми шул.

Ә хикмәт шунда: калхуз бүлеп биргән чөгендер жирен утап, сирәкләп, тәрбияләп гиктардан биш йөз ситныр чөгендер үстергән кызга “Нива” комбаенында егерме мең тонна бодай урган егетне өйләндерсәң, гиктардан сиксән ситныр иген ала белүче яңа сортлы калхуз прид-сидәтеле туа икән.

Менә ышанмасагыз, карагыз минем дәфтәргә, ба-рысы да исәпләнгән, язылган.

Шушы кыягазларны тотын киттем Мәскәүгә

Кердем Чубаес янына. Өйттем күзгә терәп:

— Калхузны бетерергә ярамый, — дидем. Бөтенесен фактылар белән күрсәтеп сөйләп бирдем.

Тыңламый да Кичүбай оныгы.

— Бетерәбез, — ди.

Мин үземнекен тукуым. Шуннан кызып китте Чубаес.

— Икесенә берсен сайла, Минһаж бабай, йә син төзегән калхуз бетә, йә үзең бетәсең, — ди.

— Ничек, мин әйтәм, бетәм? Нишләтәсең? — дим. — Син, мин әйтәм, жыен юк-барны уйлап чыгарасың. Елсин

калхузны бетерү якы түгел, — дим. — Керт мине Елсин янына, әгәрәнки ул да бетерергә кушса, тагын уйлап карармын, — дим.

— Пажалысты, — ди Чубаес, — тик кара аны, бүләк итеп түбәтәй бирә күрмә үзәнә, — ди. — Ату сез таптыгыз бүләк — тотасыз да түбәтәй кидерәсез. Үзегезнең нә-чәлство кимәгән нәрсәне безнең призидинга бирәсез. Нәрсә, әллә Кримелне мәчет дип белдегезме, әллә Елсинне мулла итеп куйдыгызмы, — ди. — Камунислар заманында бүрек ташый идегез, хәзер түбәтәйгә кал-

дыгызмы? — ди.

— Көлмә бабаң кигән түбәтәйдән, — дип телләшергә керешмәкче идем, Чубаес:

— Бар, кер, — дип зур бер ишекне ачты да Елсин янына кертеп жибәрде.

Елсинне тиливизырдан да күп күргәнем барые инде, урамда бер очраткан идем, шунда ук таныдым. Үзе дә танып алды. Үч тота торган кеше түгел икән, матур итеп исәнләште.

— Ни йомыш белән йөрисең, гаспадин Габсаматов? — ди.

Сөйләп бирдем.

— Нигә кирәк булды инде калхузларны бетерү? — дидем.

— Аптыраган сез татарлар белән, — диде Елсин. — Нәрсә генә эшли башласам да сез каршы киләсез. "Нәрсә?", "нигә?", "ник?" "ни өчен?" дигән сораулар бирергә тотынасыз. Бүтәннәр нигә андый сораулар бирми, ник сез генә чөчрәп чыгасыз? Сөзгә нәрсә житми? Әйттем бетерергә калхузларны дип, күп жирдә бетерделәр. Сез һаман сузасыз. Әйттем яңа пачпорт бирергә, сез тагын кәжәләнәсез. Ну нәрсә житми сезгә? Мин бит, беләсегез килсә, сабантуйда чүлмәк кенә вата белмим, бүтән нәрсәне дә вата беләм, — ди Елсин. — Менә әйт әле син, гаспадин Габсаматов, сиңа яңа пачпорт биргәндә пачпортыңа татар дип язмасалар, татар икәнлегенә белмиләрме? — ди.

— Ыштанны салып йөрсәң беләләр инде анысы, — дидем. — Яшьләрне бит хәзер бабага утыртмыйлар, аларны танып булмас шул, — дидем.

Кычырып көлдә шуннан Елсин.

— Татарларның шул ягын яратам, бөтен нәрсәне дә көлкәгә әйләндерә беләләр, — диде, — бүтән халык булса, үкерең жылар иде, сез көләсез, — диде. — Инде калхузга килгәндә, Минһаж абзый, давай вакланма, бетерик бергәләп, — диде.

— Ну, мин әйтәм, — ни өчен?

Елсин йөрәгә турысына кулын куеп уйланып торды да:

— Панимаеш, Минһаж абзый, — диде. — Калхуз бүген безгә кирәкми. Урган икмәгә кирәкми, сауған сөте кирәкми, суйган ите кирәкми. Аларны безгә заграничсыдан ташып торалар. Безгә акча кирәк. Ә калхузның акчасы юк. Налугын да акча белән түли алмый. Түләмәгән өчен кемнәрнең муенын борасың? Әйт. Ә менә аерым хужалык булса, алар налуг түләмәсә... Аңладыңмы инде, гаспадин Габсаматов?

— Тагын крәстиянне таларгамы? — дидем.

— Ай-яй, кире кеше син, Минһаж абзый, — диде Елсин. — Панимаешмы син шуны: ат — жигелер өчен, крәстиян — таланыр өчен яратылган. Үзең дә беләсәң ләбаса, талап алмасаң, крәстиян үзе теләп бер нәрсә дә бирми. Мин дә бит авылда туган малай, үзем беләм, — диде.

Озак тарткалашып утырдык Елсин белән. Ул да үз сүзеннән кайтмады, мин дә. Шулай да матур итеп аерылыштык. Чубаеска да әйтте:

— Син, бакырбаш, Минһаж абзыйны куркытма, хәзер димакратия, Габсаматовка уйларга ирек куй, — диде.

Менә хәзер утырам инде. Чубаес кебек каты сөйләшсә Елсин, сүтеп ташлаган булыр идем шалашны,

димакратия булып сөйләшкәч, яхшылык эшлисе килә үзенә. Болай эзенә төшеп барам бугай инде.

Исәпләдем, санадым да — үзебез бетерә алмыйбыз бугай калхузны. Әмрикә байларына бирергә кирәктер безне. Алар бик тиз очына чыгарлар сыман калхузның.

Монда инде без дуларга тотындык.

— Син нәрсә, Минһаж абзый, безне Әмрикә байларына сатмакчы буласыңмы?! — дидек.

— Тавышланмагыз! — диде Минһаж абзый, — кем сезне сатарга жыена? Сатарга теләсәң дә алучы юк әле сезне. Менә, Садретдин, әйт, сине кем ала? Сине бит бушка да, хәтта ки акча өстәп бирсәң дә, алучы юк. Аннары, мин әле ахырга хәтле уйлап та бетермәгән. Барыгыз, уйларга комачау итеп йөрмәгез, — дип Минһаж абзый иңендәгә фуфайкасын төзәтеп куйды да, куышка кереп китте.

Соңгы сүз

Хәер, кем белә, балки соңгы сүз дә түгелдер. Ходайның биргәннәнә шөкер, Минһаж абзый, берәз картайса да, әле исән-сау. Без дә, шөкер, кыштырдаган булабыз. Дөнья да үз төгәрмәчендә төгәри. Очрашырбыз, алла боерса.

“ИКЪТИСАД”КА ЯД

“Икътисад” журналы икътисад тармакларын яктырткан татар телендәге беренче махсус басма була. Һәм шуңа күрә дә ул татар халкының икътисади фикер үсеше тарихында үзенчәлекле урын тотта.

“Икътисад” Самара шәһәрәндә 1908 елда чыга башлый. Гадәттә айга бер тапкыр, 32 битле булып басылган. Аның тиражы турында төгәл генә мәгълуматлар юк, редакциянең еллык исәп-хисабы буенча, якынча 750 данә тирәсе. Төрле сөбәпләр аркасында, бигрәк тә акча житмәгәнлектән, журнал көч-хәл белән генә нәшер ителә, аны чыгару өчен ширкәт төзү уе да көгәздә генә кала. 1913 елда басылган 5-6 саннары алты еллык төпләменң соңгылары була. 1908-1913 елларда “Икътисад”ның барлыгы 51 саны дөнья күрә.

Нәшире һәм мөхәррире Мөхәммәтфатыйх Мортазин журналының эшчәнлеген дәвам иттерү өчен күп көч куя, хезмәте өчен бер тиен дә түләү алмыйча эшли.

“Икътисад”ның шул чордагы башка вакытлы матбугат басмалары арасында тоткан урынын болай дип билгеләргә мөмкин: чыгуының беренче елларында журналың Самара губирнасында гына түгел, бөтен татар халкы тормышында икътисад өлкәләренә кагылышлы бердөнбер махсус басма булуын истә тотсак (“Русия сәүдәсе”, “Игъланат” кебек басмалар берәз соңрак чыга башлыйлар), аның әһәмияте баялап бетергесез.

“Икътисад” матбугат тарихында лаеклы урын алырга тиеш, чөнки аның битләре XX гасыр башы иҗтимагый, сәяси һәм икътисади фикер тарихын, авыл хужалыгы һәм һөнәрчелек үсешен, икътисадның төрле өлкәләренә бәйләү рәвештә ислам тарихын һәм башка мәсьәләләргә өйрәнгәндә галимнәр, фән белгечләренң игътибарын җәлеп итәрлек. “Икътисад” бу җәһәттән дәлил һәм статистик мәгълуматларга бик бай.

Эчтәлегенә килгәндә, һәр санның яртысынан күбрәк икътисадның төрле тармакларына караган мәсьәләләр алып тора. Ә калган өлешендә исә иҗтимагый фикер, сәясәт, дин, матбугат һәм мөгариф эшенә урын бирелә.

“Икътисад” түбәндәге төп юнәлешләр буенча эш йөртә: сәүдә, һөнәрчелек һәм сәнәгать, авыл хужалыгы. Монда тагын бөтендөнья икътисади фикер тарихынан сәхифәләр, икътисади теорияләр, категорияләр, терминнарның фәнни аңлатмалары белән таныштырган язмалар, финансы һәм кредит турындагы мәкаләләр нәшер ителгән. Редакция, шулай ук, фәннәр үсешенң икътисади үсешкә тәэсир итүче мөһим факторларның берсе икәннән күрсәтү өчен, укучыларны төрле уйлап табулар, фәнни яңалыклар белән дә таныштырып бара.

Журналың максаты, 1908 ел, 1 санында бирелгән “Мәсләк һәм максат” дигән программа мәкаләсендә әйтелгәнчә, “мөселман кардәшләргә үзләренң икътисади хәлләре белән таныштыру, аларны сәүдә, агрономия, һөнәрчелек һәм сәнәгать буенча фәнни белемнәр белән коралландыру һәм милләт малын сарыф итүдә икътисад юлын күрсәтү”. Димәк, журналың иң төп теләк-максаты — тормыш-көнүрешнә икътисадка караган өлкәләргә буенча татар халкына аң-белем, мәгъри-

фәт тарату.

“Икътисад”: “журнал һичбер партия фикере белән чикләнми; һәр эштә, фикердә урталыкны тотачак, бар нәрсәләрен икътисад ноктасыннан торып язачак” дип басым ясап күрсәтсә дә, ул татар халкын борчыган мәсьәләләрдән читтә кала алмый, аның үз карашы, үз йөзә була. Ул һәр күренештән халыкка файдалы якларны эзли, һәрбер мәсьәләне ислам кануннары үлчәве аша үткәреп карый. Ислам исә — гомумкешлек кыйммәтләрен үзәндә чагылдыручы дин. Бу диннң икътисад фәне белән тыгыз бәйләнешен дәлиллегән мисаллар журналыда бихисап. Барысының да максаты бер әйберне аңлату: “ислам иҗтимагый һәм икътисади тормышның бөтен якларын да көйли ала торган дин” дип исбатлауға юнәлдерелгән. Бу исбатлауда динне һәм фәнне (бу очракта икътисад фәнен) синтезлау омтылышы чагыла. “Икътисад”ның редакторы Ф.Мортазин дин белән фәннң бер-берсен тулыландыруын яхшы аңлаган. Фәнни ачышлар, җәмгыятьтәге мөнәсәбәтләрнң үзгәрүе, камилләшүе бер үк вакытта дини догмаларның дөреслеген расларга да, яисә теологик доктриналарны үзгәртәргә дә мөмкиннәр. Монда мисал итеп журналда милли банк, мөселман банкы булдыру мәсьәләсенә кагылышлы рәвештә кузгатылган кредит, процент проблемаларын китерергә була.

Бөтендөнья икътисади фикер тарихынан билгеле булганча, XX йөз башында төрле илләрдә икътисади идеяләр, теорияләрнң бер-берсенә тәэсир итешүе киң һәм системалы төс ала. “Икътисад” журналында да көнбатыш икътисадчыларының төгълиматларын, карашларын аңлатуға урын бирелә. Ләкин әле бу, журнал көнбатыш идеяләргә суыкларча иярә дигән сүз түгел, ул, үз чиратында, аларга теге яки бу төр үзгәрешләр кертәргә омтыла, һәрбер карашны үзгәчә бәхәс итә.

Журналда Рәсәй хөкүмәте үткәргән икътисади сәясәтне, реформаларны, законнарны аңлату, бу сәясәттән татар-мөселманнарга ничек күбрәк табыш алырлык итеп файдалану юлларын, ысулларын ачып бирү еш урын ала.

“Икътисад”та язылган күп кенә теорияләрнң чыганакалары, әлбәттә, күрсәтелмәгән, чөнки журналың мөхәррире аларны үзә аңлаганча, татар тормышын һәм бу тормышка йогынтысы көчле булган ислам дине үзенчәлекләрен истә тотып тасвирлый, шул рәвештә үзә күрә бертөрле яңа караш, яңа төгълимат барлыкка килә. Журнал тарафыннан төкәдим ителгән ижадилык, эзләнүчәнлек рухы да аерым игътибарга лаек. Монда, укучы теге яки бу мәсьәлә, икътисади күренешләр, китерелгән карашлар турында уйлансын, хөкөм йөртсен дигән фикер журнал мәкаләләрендә кызыл җеп булып сузылып бара, укучы белән журнал арасында үзә күрә бер якынлык, элемтә урнаша.

“Икътисад”ның гамәли әһәмияте дә шунда: ул кайсы язмаларында фәнни-популяр тел белән, кайсы мәкаләләрендә гади сөйләм теле белән язып, татар халкы арасында икътисади идеяләр тараткан, үз чорына муафыйк булган икътисади фикер формалаштыруга зур өлеш керткән матбугат органы.

ЭШНЕҢ ОЯТЫ ЮК

Бүлмәдәгә чәчәкләрдән күз камашып куя. Январь уртасында тере чәчәкләр... Ут янып торган розалар, канеферләр...

— Әллә сездә берәр бәйрәмме? — дим.

— Туган көнемә дусларым бүләк итте, — дип елмая бүлмә хужасы, "Тат-

агропромстрой" берләшмәсе баш бухгалтеры Сәгадәт ханым Сәхипова.

— Сезне бигрәк яраталар икән, — дим соклануымны яшермичә.

— Дусларым искиткеч әйбәт кешеләр, — ди ул, һәм безнең аңгамә, үзенән-үзе, жиңел генә башланып та китә.

Йөз-кыяфәте белән болгар кызын хәтерләткән Сәгадәт ханым Норлат районының Кулбай-Мораса авылында туып үсә. Бу якларны беләм мин. Анда эш сөйгән тырыш; уңган халык яши. Баш бухгалтерга да берләшмәдә шундый бая бирделәр: "Дөнъясын онытып эшкә чума торган кеше инде ул безнең Сәгадәт Таһировна..." — диделәр.

— Эш юк, өйдә эшсез утырам, дигән хатын-кызларга ничек карыйсыз, Сәгадәт ханым?

— Хезмәт яраткан кешегә беркайчан да эшсез калу мөмкин түгел. Хатын-кыз эшләмәгән эш бармы соң ул?! Эшнең ояты юк, теләсә кайсына тотынырга була.

— Ә менә хатын-кызга кайсы яктан ярдәм итәргә кирәк дип уйлыйсыз?

— Баласы үз-үзен аңлау дәрәжәсенә житкәнчә аңа өйдә утыру мөмкинлегә тудырырга кирәк.

— Сезнең үзегезгә көн итүләре жиңелме соң?

— Мин бу хакта борчылмыйм. Иң мөһиме — илгә кайгы килмәсен дә, дөнъялар имин торсын.

— Сез бая гына дусларыгызын мактап телгә алдыгыз. Дусларны без үзезсә сайлыйбыз һәм аларның холык-фигыленә дә аһәмият бирәбез бит инде. Кешенең кайсы сыйфатлары сезгә аеруча ошый?

— Намуслы, эшчән, ачык характерлы кешеләрне яратам мин. Ә ялганчыларны бер дә өнәим.

... Таһир кызы Сәгадәт авыл хужалыгы институтын тәмамлый. Хезмәт стажы — 24 ел. Димәк, гомеренең байтак еллары шәһәрдә үтә. Ләкин ул Кулбай-Мораса белән араны өзми, туган ягына еш кайта. Сагынып кайта!

— Чулман елгасын кичү белән рәхәтләнеп бер сулап куям да: "Үзебезнең якка чыктык, Ходайга шөкер", — дип өйтәм. Матур бит ул безнең төбәк. Урманнары дисеңме, чишмә-елгаларымы, әкияттәге кебек табигать инде. Мин бик бәхетле кеше: әти-әнием исән, шуңа да күңел гел Морасага тарта.

... Әтисе Таһир агага бүген 84 яшь икән. Заманында ул колхоз рәисе булып эшләгән. Ветеринария институтында ике еллык тизләткеч курсларда да укырга өлгәргән.

— Их, — ди Сәгадәт ханым, — әгәр әтигә укырга мөмкинлек булса, әллә кем чыгар иде аңардан!

— Бүген ир-атлардан зарланучылар күбәйде. Ялкаулар, эчкечеләр, дип сүгәләр, бөтен тормыш йөген хатын-кыз җилкәсенә салдылар, диләр.

— Мин бу сүзләр белән килешмим. Хатын-кыз ирләрдән башка нәрсә эшли алсын! Хәзер генә әти хакында сөйләдем бит өле, шуңа өстәп-ялгап китәм: гомерем буге сокланган һәм миңа үрнәк булган кеше ул — әти. Быелга кадәр әни белән икәү сыер, сарык асрадылар, умарталары да бар. Ә әнигә 85 яшь! Бу яшьтә картларга хужалык тоту жиңелме соң?! Юк, жиңел түгел. Сентябрь аенда авылга кайттым. Бакчада помидорлар, борычлар кызарып утыра. Әни бер дә тик тормый, гел эштә, гел хәрәкәттә. Моңа ничек сокланмыйсың!

Шундый әти янында үскәч, ирләрне һич тә яманларга теләм әйләнми. Аннан соң, татар халкында бер өйтем бар: ирне ир иткән дә, юк иткән дә хатын. Әгәр бүген ир-атлар эчә икән, эшләми икән, моңа без үзезсә гаепле, димәк, аларны шул хәлгә китереп житкергәнбез.

— Сәгадәт ханым, сезнең берләшмәдә кайсы гына хатын-кызга карама, һәрберсә сөйкемле, жан жолымлы. Моньң серен айтмәссезме икән?

Мин бу сорауыма җавап ишәтергә дә өлгәргәндә, баш бухгалтер бүлмәсенә бер ханым килеп керде.

“ЭЗДӘН ДӘ КАНӘГӘТЬ БУЛЫП ИШӘРГӘ КИРӘК...”

Производство бүлегә башлыгы урынбасары Харис кызы Сафия Шәйдуллова икән. Чәчәкле бүлмәдә тагын бер чәчәк үсеп чыккандай булды. Сафия ханым шунда ук үзенә игътиба-

рымны җәлеп итте. Һәрбер хатын-кыз — сер. Ул серне, күпме генә тырышсаң да, ачалмыйсың. Минем каләмемнең дә моңа көчә житмәс. Әмма минем Сафия ханымның ничек бу кадәр яшь тә,

сылу да, чибәр дә, шат күңелле дә булуын беләсем генә килә бит! Фотограф егетезбездә Әкрам ике гүзәлкәйне фотога төшерергә җыенган арада аңа сорау арты сорау яудыра башлыйм. Ул яшер-

ми:

— Мин кичләр буге кадаланган төсле мәгънәсез сериаллар карап вакыт уздырмыйм, шейпингка йөрәм. Китап укыйм, музыка тыңлыйм, — дип, матурлыкка, камиллеккә, рухи байлыкка ирешүнең серләрен ачып сала.

— *Ә сез дөньяга хатын-кыз булып тууыгызга үкенмисезме?*

Аһ, бу сорау телемнән ялгыш ычкынды түгелме соң? Әгәр Сафия ханым үкенсә, минем каршында нур чәчеп, көлеп торыр идемени!

— Юк, үкенмим! — ди ул шатланып.

... Сафия — Казан кызы. 1971 нче елда төзелеш институтын тәмамлап, Түбән Камага эшкә китә ул. Аннары кире туган шәһәренә кайта. 1975 елдан бирле шушы системада эшли. Ире һөнәре буенча төзүче икән, хәзер исә яшь шахматчылар тәрбияли, тренер. Ике бала: ул һәм кыз үстергәннәр.

— *Хатын-кыз бәхетен нәрсәдә күрәсез, Сафия ханым?*

— Гаиләмдәдер, мөгаен. Безнең ижат җимешәбез — балалар. Алар тәртипле булса, өметләреңне акласа — бу зур бәхет. Ирең белән аңлашып яшәү дә бәхет. Югары очышлар көтмичә, әздән дә канәгать булып яшәргә кирәктер, минемчә.

— *Сезнең өчен бүгенге тормыш авырмы?*

— Чын дәрәсән әйткәндә, бу турыда уйларга вакыт та юк! Эш белән кайнап, көннәр уза да китә. Әгәр кеше үзенең эшеннән ләззәт ала икән — тормыш авырлыгы сизелми дә ул. Ә инде "авыр, авыр" дип үз-үзеңне ышандырып, гел зарланып йөрсәң, өйдә дә, эштә дә кул кушырып утырсаң, өлбәттә, башыңа өллә нинди күңелсез уйлар керә башлый.

— *Сезнең берләшмәдә хатын-кызлар күп эшли. Җитәкчегез Ирек Мөнирович мактый үзегезне. "Алар уңган да, чибәр да, акыллы да, сабыр да", — ди. Бу зур бәя инде. Ә бит хатын-кыз җыйелган урында гайбәт азына дигән фикерләр дә ишетелгәли. Сез моның белән килешәсезме?*

— Юк, юк, без бик тату яшибез. Бер-берсенә дошман булып оешкан төркемнәр юк бездә. Киресенчә, байрамнарне, туган көннәрне бик күңелле итеп бергә үткәрәбез. Бер-беребезгә кунакларга йөрешәбез.

— *Ләкин, бер казанда кайнасагыз да, һәрберегез үзгә бер дөнья икән. Киенү рәвешегезне генә алык. Монда бер-берегезне кабатламыйсыз кебек.*

— Базар якын булса да, без анда йөгермиз. Бер үк төрле киём киясә, кеше үз йөзен тиз югалта. Әйе, бездә хатын-кызларның үз стили, үз зәвыгы, үз модасы. Килешле киёмнәрне тегәбез дә, тектерәбез дә.

— *Ир-ат халкына булган мөнәсәбәтегезне дә ачыклап китик әле, Сафия ханым.*

— Мин ирләргә карата тискәре карашта түгел. Ирләребез ялгыш юлга кереп китмәсеннәр өчен безгә — хатын-кызга алар белән акыллы гына идарә итә белергә кирәк. Монда мин үз иреңне генә тәрбияләүне күздә тотмыйм, коллективта да без аларга игътибарлы булырга тиеш.

— *Сез бергәләшеп туган көннәр, байрамнар үткәрәбез дидегез. Барыгыз да яраткан нинди ризыклар куясыз табынга? Шуның берәрсен "Идел" укучыларына да тәкъдим итмәсез микән?*

Өңгәмәдешем желт кенә Сәгадәт ханымга таба борылды.

— *Карале, безнең теге "Соус по-болонски" дип аталган рецепт буенча әзерләнгән әйбәребез телеңне йотарлык бит, әйеме, Сәгадәт Таһировна?*

Һәм алар, озак-озын уйлап тормыйча, минем кулыма рецепт язып тоттыралар. Ә мин, өйгә кайту белән, аны "тормышка да ашырам". Тәмле, билләһи! Рәхмәт сезгә, "агропромстрой"ның сөйкемле ханымнары!

"Агропромстрой"да хезмәт сөюбән туташ-ханымнар эшли

Инженер — Хөсәенова Нәкия Локмановна
Хужалык мөдире — Киллер Римма Сергеевна
Инженер — Волкова Галина Ивановна

Экономист — Алевтина Анатольевна Урбан
Экономист — Нина Федоровна Тамоева
"Тапскомплект" баш бухгалтеры — Габдрахманова Гүзәл Тимерхановна

"Болонски" ризыгы

Томат кушылган суган белән кишерне томалап пешерәсез. Әзер кайнар токмачны (иң әйбәте итальян токмачы) зур савытка бушатып аңа иттарттыргычтан чыгарылган пешкән ит яки тавык, аннан суган белән кишер, яшел борчак (яисә кукуруз) саласың да, шуларга кыргычтан уылган сыр сибәсез, соңыннан өстенә кетчуп коясың.

БИЕК ТАУНЫҢ БАШЛАРЫНДА...

Роман

(Дәвам. Башы 28 биттә.)

Аслан кызга карап көлеп жибәрде:

— Һәй, сеңелкәем, кичкә без Грозныйда булырбыз инде. Таң атып чирек сәгать тә үтмәде бит. Инде кузгалырга дисәң икән, без баш өсте, — ул Сөләйманга карап хәйләкәр күз кысты. — Мондый хатының булса, һич кызганып торуны белмәс иде, иеме Сөләйман. Әле арт терәгә өлгөрмәдек, куалый да башлады. Кулында чыбыркысы да булса, гел килешеп торыр иде үзенә.

Асланның шаяртуы Раушанияның күңеленә хуш килүен күрөп, Сөләйман да тел чарларга кереште:

— Әйтмә, малай. Ял итәргә дә ирек бирәсе кеше түгел икән.

Алар шулай шаярта-көлешә кузгалып киттеләр.

Ике-өч чакрымнар үткәч, алда бер авыл күренде, аякларга дәрт керде. Инде авыл ягыннан машина гөрелтесе, әтәч кычкырган, эт өргән тавышлар ишетелә башлагач, күңелләр бөтенләй жылкенеп китте...

Авилга кереп житкәнче сак аша үтәргә туры килде. "Чәчән ягындагы һәр авыл үз халкы тарафыннан саклана", — дип аңлаттылар юлчыга. Хәер, хәлне аңлап алгач, артык сүз озайтмадылар, сакчыларның үз машиналары бар икән, аларны утыртып авылга алып кайтылар, әйбәтләп тамакларын туйдырдылар, ара-тирә чик бие шәһәрәндәгә хәлләр белән дә кызыксынып алдылар. Авиаларына самолеттан бер-ике бомба ташлап киткәннән соң, Рәсәй гаскәрләре бу якка килеп чыкмаганның икән әле. Шулай да көн-төн баш өстендә козгыннар бөтерелә, ди. Халыкның күңелендә әйтеп бетермәслек шом, хәвефләнү иде. Теге нәләт төшкән самолет фермаларын бомбага тоткан икән. Кышка дип хәзерләнгән салам, печән янып көл булган, мал-туарлар да шактый кырылган, иң үкенечлесе, авылның өч савымчысы һәлак булган шул вакытта. Әле авыл шушы кайгыдан арынып житә алмый икән. Һәркайсының йөзәндә борчылу, хәсрәт чалымнары. Шулар ук вакытта күңелләрендә өмет тә кабынып ала: болай булмый бит инде, егетләр, тот та халык өстенә бомба кой, танклар белән из аларны. Безнең ни гаеп бар? Нәрсәдәндер риза түгел икән, әнә жыелсыннар да сөйләшсеннәр түрәләр, уртақ фикергә килсеннәр. Ә болай... һич башка сыймый. Бомба ташла да кит, бомба ташла да кит. Ни телевизордан, ни радиодан жүнле-башлы аңлатучы юк. Безнең Рәсәй алдында ни гаебез бар инде жә? Тыныч кына эшләп йөргән сыер савучылар кемгә зыян

салган да, мәхлук сыерларның Рәсәй каршында ни гәнаһлары булгандыр. Юк, болай бармас, дип көрсенәләр алар, акылларына килерләр, бүген булмаса, иртәгә туктатырлар кан коюны. Ни кадәр жирәнгәч эш бит ул гаепсезләрнең жанын кыю...

Егетләр белән кем генә сөйләшсә дә, сүз шуларавешләрәк барды. Раушанияне кайсы берләре ачуланып та алды, иреңе хуҗа була алмаган хатын хатын-мени, понимаешь. Ир-ат ул бер кайчан да хатынга буйсынмый, әмма хатын-кыз үзенең муен икәнлеген онытырга тиешме? Башны боручы муен, әлбәттә. Вәт, сиңа да сеңелкәем, иреңне монда тәмугка китереп тыкканчы, үзеңнен куеныңда гына тотасы икән дә бит... Менә хәзер ул яралы дисең, күпме газәпләр кичергәнсең монда килеп житкәнче... Әйтмә инде, кешенең акылы һәрвакыт артка калучан. Чәчән жиренә килеп эләккәннен белгәч, ник кайтып китмәгән ирең, нигә сугыш белән Грозныйга кергән ул? — дип каныгучылар да табылды.

Грозныйда бар мал-мөлкәтен калдырып, монда качып килүчеләрнең күплегенә хәйран калды Раушания. Һәр йортта егерме-утыз кеше. Житмәсә, авыл халкы үз өстенә килгән бу афәттән саклану чараларын күрөп кенә калмый, Грозныйдагы кешеләргә ярдәм итәргә дә тырыша икән. Һәр йортта күпләп ипи пешерәләр, көн саен аны шәһәргә, ачыгучыларга, сугышчыларга илтеп торалар икән.

Шундый машиналарның берсенә утырып безнең юлчылар Грозныйга килеп життеләр дә инде. Ә мондагы мәхшәрне, жимерекләрен күргәч алар телсез калдылар... Бөтен шәһәр ялкынга чорналган иде. Ачы төтен сулышларны кисә. Кая карама жимерек йорт, янган машиналар. Ара-тирә урамда аунап яткан кеше гәүдәләре дә күзгә ташлана. Алар шәһәргә кергәндә котырып-котырып кар ява башлаган иде, шофер егет куанган кебек сөйләнәп тә алды:

— Кар яуса яусын ул, — диде ул. — Баш өстендә тыныч торыр, ичмасам. Югыйсә, Рәсәй солдатлары шәһәргә керүче машина-мазар күрсәләр, күп уйлап тормыйлар, — ут яудыралар...

Аслан белән Сөләйман кочаклашып сабуулаштылар. Сөләйман Раушанияне үзләренә алып китте. Аның тизрәк әнисен, туганнарын күрәсе, исәнлекләрен беләсе килә иде. Инде шуннан соң Шәфкатъне эзләү мәшәкате белән дә йөрергә булыр. Мондый юлдашка тап булуына Раушания эченнән генә сөенеп тә бете

алмый иде, аннан ул егеттән һич тә аерылып китәсе килми. Бу ялкын-ут белән уратылып алган, бөтен тирә-ягында йөрәкләрне өшетә торган шартлау тавышлары тынып тормаган жимерек шәһәрдә ул кая барсын да, кемнән ярдәм сорасын?.. Аннан тагын бер сәер тойгы тынычсызлавын сизде кыз — ул Сөләйманга торган саен ныграк тартыла бара иде. Егетнең игелеклеге, авыр чакта һәрчак ярдәмгә ташлануы, жебеп төшмәве, үз дигәнненә ирешергә омтылуы белән ул Шәфкаткә бик тә охшаган иде шул...

...Кайчандыр гөрләп торган; тормыш кайнаган ту-ган шәһәрнең мондый ярым хәрәбә хәленә килүен күргәч, Сөләйман югалып калган иде. Раушаниянең кулыннан кысып житекләгән дә, ниндидер көчнең алгысытуына буйсынып, бөтен күкрәге белән шәһәрне, андагы халыкны яклап калу өчен көрәшкә томырылырдай булып алга атлай, бу мәхшәрне тизрәк туктатыр көч эзләп, тынгысыз карашы белән тирә-якны капшап ала. Әмма өметләнәдерлек хәл күренми, шартлау-гөрелтеләрнең бер генә минутка да тынып торырга исәбе юк.

Аяк астында жир шуышкан кебек, кайдандыр һавага ургылып ачы төтен күтәрелә. Урам аша төркем-төркем кораллы кешеләрнең чабышып үткәне күзгә ташлана, яннан гына машиналарның күз иярмәс тизлектә үткәне шайләнеп калына. Баш очында гына ди-ярлек очкычларның үкерүе зигәнне таркауландыра, аңны томалый. Сөләйман сабый баланы тынычландырырга теләгәндәй ара-тирә:

— Хәзер, хәзер, күп калмый инде, — дип сөйләнгәләп ала. Әмма жанының тынычсызлануы бөтен тәнен биләп алган һәм кыз үзен житекләп алган көчле куллар аша егетнең күңелендәге барлык шөбһәләрне, чарасызлыкны тоеп торган кебек иде.

...Сөләйманнарның торган жире шәһәр читендә үк булып чыкты һәм сәфәрчеләрнең бар ашкынулары, күңелләрендә аз гына яктылык сирпеп торган өмет кисеге, бер селтәндә юкка да чыкты: Сөләйманны янгыннан калган һәм төрлесе-төрле якка чәчелеп яткан өйләренең кара кисәү-бүрәнәләре генә каршы алды.

Сөләйман телсез калып, өй нигезеннән бер чит-тәрәк, бөтенләй үк янып бетмәгән, кара өрәк кебек серәеп торган агач кәүсәсенә килеп сөялдә һәм ачыргаланып кычкырып жибәрде. Анын күзләре коточкыч киерелеп ачылганнар. Кулларын йодрыклап, ис китмәле тизлек белән һавада жылпеп алды. Кыз егетнең сүзләрен аңламаса да, тавышындагы нәфрәт аны тетрәтеп жибәрде. Ул мондагы хәрәбәләрне күрү, тагын да ныграк аптырауга төшкән иде инде. Үзен белештермичә, Сөләйманның калтыранып торган гәүдәсен барып кочаклады:

— Сөләйман... — кыз башка бер сүз дә әйтә алмады. Шушы көннәрдә бер дә тамак төбеннән китмәгән өрәм төме кинәт кенә күкрәк тирәсен яндырып, каядыр эчкә үк йөгереп узды. Ул монда ни өчен килеп чыкканын да онытып, үкерә-үкерә елап жибәрде...

Кызның шашынып елавыннан булса кирәк, Сөләйманның агарып каткан йөзендә жан әсәрә пәйда

булды. Ул кызның кочагыннан сак кына арынып, юл-дашын ихата түрәндәге сарай хәрәбәсенә табан алып китте. Монда ниндидер чүпрәк-чапрак, такта кисәк-ләре аунап ята иде. Кыз, үз-үзен белештермичә, сүзсез генә, чүпрәкләрне жыештыра башлады. Аның шушы мәлдә бик кирәкле эш башкарган сыман кыла-нуы Сөләйманга да йокты бугай, ул аяк астындагы исәпсез-хисапсыз агач-ташларны жылләнә-жылләнә сарайның исән калган стенасы тирәсенә оя башлады. Алар шулай күпме маташканнардыр, кинәт кенә карлыккан тавыш ишетеп, ярамаган эштә тотылган бала-лар кебек, икесе берьюлы, өн килгән якка карап катып калдылар. Эндәшчә — таякка таянган, эленке-салынкы киенгән өлкән яшьләрдәге бер кеше иде. Ул үзенә карап торучыларны танымаган кебек, күзләрен чепиләндереп, авыз эченнән генә янә сөйләнеп алды:

— Бетте, барысы да бетте... — Аннары таягын һавага күтәрәп, күзгә күренми торган ниндидер затларны сүгә башлады. — Мөртәтләр, бер гаепсез халык өстенә коялар да китәләр бит. Әле өченче көн генә...

Сөләйман атылып карт янына килеп басты:

— Иван Петрович, нәрсә бу? Әнием, башкалар кайда?

Бабай акылдан язган кеше сыман һаман да бер үк сүзләрен кабатлады:

— Бетте, барысы да бетте... Өченче көн генә...

Сөләйман өзгәленердәй булып, картның жиңен эләктереп алды:

— Иван Петрович, әллә танымыйсыз? Мин бит бу Сөләйман, күршең Фатыйманың төпчек малае.

Карт сәерсенеп Сөләйманга карады һәм көрсенеп:

— Фатыйма да бетте, Антонина да юк. Икесе дә менә шушы йортта... Өченче көн төнлә. Кичә жир-ләдек... Бүген тагын төне-көне койдылар, кабахәтләр. — Ул таягын янә өскә күтәрәп һаваны "тишкәләп" алды.

Сөләйман күрше карты Иван Петрович житкәргән хәбәрдән тынсыз калды, аннан кинәт күзләренә яшь бәрәп чыкты һәм аның ачыргаланулы тавышы йөрәк-ләренә тетрәтте:

— Нәрсә булды? Әнием кайда?.. Авылга киттеләрме? — Ул сабырсызланып җавап көтә иде. Егетнең өзгәленүе картны айнытып жибәрде.

— Сабыр улым, Сөләйман, сабырлык кирәк, — диде ул көттереп кенә. — Монда булды инде хәлләр. Грозныйга һөҗүм башлагач абыең белән сеңлең ополче-ниегә язылдылар. Әниең берүзе йортта. Антонина, минем карчыгым, Фатыйма янына кунарга йөри баш-лады. Төнлә куркыныч бит, әллә кемнәр йөри, кемнең уенда ни-нәрсә икәннен шайтан белсен. Абыең да һәлак булды бит. Синен кайтуыңны бик көттә Фатыйма... — Сөләйман телләрен шыкырдатып куйды. Раушания егетнең күзләре ут урынына яна башлавын күрде.

— Юк, мин болай гына калдырмыйм. Аларга күр-сәтәм әле мин, — диде ул сүзләрен теш арасыннан гына сыгып чыгарып.

Иван Петрович кайгысына баткан килеш сөйләвен дәвам итте:

— Менә шул, өченче көн Тоня кереп киткәнненә ярты

сәгать чамасы үтте микән, нәкъ сезнең өй өстенә әллә бомба ташладылар, әллә туптан аттылар, күз ачып йомганчы, өсте-аска килде өйнең. Мондагы мәхшәр-не күрсәң, чәчләр үрә торырлык. Качып китми калган күрше-күлән жыелып ут сүндерергә азапландык. Сүндерерсең, бар... Шулай да карчыкларның гәүдәләрен алып чыга алдык тагын. Кухня ягында иделәр. Чәй эчеп утырган чаклары булгандыр инде, бичараларның. Сеңлең шул көнне ипи алып кайткан иде. Әниң исән иде әле... Бик газапланып үлдә, мескен. Кичә сеңлең кайтып, мондагы хәлләрне күрдә дә, нишләсен инде, тиз генә егетләр алып килде. Антонинаны да жир-ләдек, шулар ярдәме белән... — Карт өметсез карашын жиргә төртелгән таяк очына төбәп сүзсез торды һәм әкерен генә өстәп куйды: — Шулай, улым, кырыла гына халык. Ходай нинди гәнаһларыбыз өчен жибергәндер безгә бу җәзаны...

Сөләйман үзе яңарак кына өеп маташкан такта өеменә барып чүмәште. Башын түбән игән хәлдә, тез өстендә яткан кулларына хәтсез генә карап, авыр уйларга чумып утырды да, тагын күршесенә күтәрелеп карады:

— Иван Петрович, ә сеңлем кайда икән, әйтмә-деме?

Карт ияген сыйпаштырып офык ягына куркынган караш ташлады:

— Кичә кичкә табан бик каты сугыш башланып китте, әле бер минут туктаганы юк, — диде ул үз алдына сөйләгән кебек. Аннан исәнә килеп сыман, егеткә җавап бирде: — Сеңлең... исән булса... хастаханәдә булырга тиеш ул. Тын елга күперен чыккан та, зур хастаханә бар бит, шунда эшлим дип сөйләнгән иде. Тик белмим. Инде ике тәүлек сугыш бара ул якта...

Сөләйман урыныннан сикереп торды. Моңарчы бер сүз эндәшмичә, читтәрәк басып, гаҗизлектән исәң-герәп торган Раушаниягә эндәште:

— Раушания, акыллым, күрәсең бит хәлләрне... Миңа сеңлемне эзләп табарга кирәк. Хәзер үк. Син Иван Петрович белән калып тор.

Иван Петрович, үзенә иптәш табылуына куанган-дай, кызу-кызу титаклап кыз янына килеп басты.

— Бу кем була соң әле? — диде ул кызны яңа күргән шикелле.

Сөләйман булдыра алганча сабыр тавыш белән аңлатып бирде. Әмма Раушаниянең мондагы хәра-бәләре арасында каласы килми иде.

— Юк, — диде ул катгый тавыш белән. — Мин дә синең белән. Бәлки... бәлки Шәфкатъ тә шундадыр. Зур хастаханәдә диде бит әни аны.

— И, балалар, — карт өтәләнә үк башлады, — ашык-магыз әле. Анда баш тыкмалы түгел диделәр бит, төнлә генә йөреләр кешеләр. Сабыр итегез...

Сөләйманга картның сүзләре мыскал да тәэсир итмиләр иде инде. Раушаниянең омтылышын да та-бигый кабул итте булса кирәк, күп сүзгә урын кал-дырмый, урам ягына атлады:

— Монда кул кушырып утырып булмый инде, ни булса — шул... Кузгалыйк алайса, — һәм Раушаниягә

карап сәер елмайгандай итте. — Шулай бит, акыллым. Әлегә без исән!

Раушания хәзер генә игътибар итте — егетнең йөзүдә аңлатып булмаслык үзгәреш барлыкка кил-гән иде. Инде анда чарасызлык та, шик-шөбһә дә чагылмый. Ул мәгърур карашлы куркусыз ир-егеткә әйләнгән иде. Чик буендагы кыйналу-дан соң һаман да иреннәреннән кан саркып торугын давам итә икән әле. Тик егеттәгә төвәккәллек, кискенлек, әнисе, абыйсы үлеми сәбәпләре жанында купкан газаплы уйлар дөһшәтле үч-нафрәт тойгылары да бергә төйнәлгән иде. Хәтта тавышы да икенче.

— Сау булып тор, Иван Петрович. Вақыт табып урап китәрмен әле мин... — диде егет китешли картка кул биреп.

.....

...Мең балалар белән хастаханәгә килеп кергәндә, инде көн төшкә авышкан иде. Тын елга күпере янына җиткәч, коточкыч бәрелеш булып алды, исән калулары икеле иде, бәхетләренә каршы маңгайларына яшел тасма бәйләгән кораллы кешеләр бер йортның под-валына кертеп, озак кына тоткарлап тордылар. Сугыш тынып торган арада, жан-фәрман күпер аша йөгере-п уздылар да икенче як яр буйлап сузылган траншеяга очып кына төштеләр. Анда берәз хәл алгач, хастаханәгә йөгерделәр. Аларны ыргылаш җимерек бина каршы алды. Бәхет дип атарлык тагын бер нәрсә булды — аларга каршы очраган ак халатлы беренче кеше үк Сөләйманның сеңлесен белүче табиб булып чыкты. Хастаханәне дә Рәсәй самолетлары бомбага тотта баш-лаганнар икән, яралылар подвалга күчерелгәннәр, та-биб аларны үзе белән подвалга алып төшеп китте.

Подвалда тычкан уты сыман гына кызгылт ут яна. Табиб: "Үзебезнең иске движок кына ут бирә, тагын бер-ике көннән ягулык бетсә, анысыннан да коры калабыз", — дип уфтанып та куйды.

Ишек төбеннән үк диярлек төбәнәк кенә ятаклар тезелеп киткән, анда баштанаяк ак бинтка чорналган, аяксыз яки кулсыз яралылар. Раушаниянең йөрәге кысылды, бөтенләй туктап калды кебек. Шәфкатъ кайда? Башында җавапсыз уйлар бөтерелә. Теле-визордан әнисе күрәп калган хастаханә шушымы? Әллә... Юк, бу хакта уйлыйсы да килми, хастаханәнең яртысы җимерелеп бетсә дә, табиб әйтүенчә, хәр-биләрне, шул исәптән әсир төшкәннәрне дә подвалга күчереп өлгәргәннәр икән. Югалтулар күп булмады ди бит әнә... Раушаниянең башы әйләнә башлады. Алар ярым караңгы бүлмәгә килеп кергәннәр иде. Табиб Раушаниянең хәлен сизгән кебек, стена буен-дагы ятакка ым какты:

— Сөз шушында утырып торыгыз. Яралылар тук-таусыз килә тора. Әлегә тын алып торган чак, мин Мәрьямне табарга булышыйм егеткә, — диде. — Урындыкларны тимер пичләр "йотып" бетерде. Яра-лыларның күбесе туңудан интегә, ничек тә жылыту ягын карыйбыз. Монда президент сарае якин бит, шуңа урамга чыгып, утын-мазар җыеп йөрмәле түгел,

— дип дәвам итте. — Президент сараен жимерәбез дип, якын-тирәдәге бар биналарны харабә ясадылар инде, ә сарай әлегә тора, Ходай үзе саклый бугай, — табиб күшегеп беткән Раушаниягә калай кружка белән кайнар чөй, каяндыр алып ике-өч печенье сузды. Үзе аклангандай:

— Сеңлем, башка сый юк инде., Шулар белән тамак ялгап торырга туры килә, — дип, Сөләйманны ияртеп, каядыр чыгып китте.

Күрәсен, бу табибның ял бүлмәсе булгандыр.

Ул чыгып күп тә үтмәде табибны сорап берничә кеше килеп керде. Яралылар китергәннәр икән, кая урнаштырырга белмиләр...

Табибны яңадан күрергә туры килмәде Раушаниягә. Подвал стенасы-ние белән туктаусыз дерелдәп торган кебек, өстә шартлау тавышлары тынып тормый, бер-ике мәртәбә бик якында гына, хәтта баш өстендә колакларны тондырырлык шартлау булып алды. Андый вакытта бөтен стеналар калтырана, өскә ком-балчык коела, берара ут та сүнәп алды. Гажәбе шул, якындагы бүлмәләрдә бер нинди тавыш фәлән, яралы, сырхауларның аһ-зарларын ишетмәде ул. Йөзләрендә салкын, хәтта әйтергә була, үжәди тынычлык, һәркем үз уйларына кереп бикләнгән сыман иде.

Ярты сәгәтләр чамасы вакыт узгач, жыйнак кына гәүдәле, бик тере кыз ияртеп Сөләйман килеп керде. Раушания сөөнеченнән үзе дә сизмәстән:

— Сөләйман! — дип кычкырып жибәрде.

Егетнең йөзен янә хәсрәт баскан иде. Ул керәкерешкә үзенә ияргән кызга Раушанияне күрсәтте:

— Менә шушы туташ белән тәмуҗ җазапларын күрдөк, әллә ничә мәртәбә сират күперен кичтек..., — диде. — Нык характерлы кыз, жебеп төшә торган булса, монда мәңгә килеп житчәк түгел иде.

Мәрьям әле әнисе кайгысыннан арынып житмәгән иде, Раушаниягә карап сүрән генә елмаеп куйды:

— Сезмени инде ул ирегеzne юллап йөрүче... — ул каршысындагы хатын-кыз затына тагын нәрсә әйтергә белми төртелеп калды. — Ирегеzne соң ул?

— Әйе, иремне эзли. Мин аның хатыны, — дип, Раушания кызга табан атлады. — Әллә... ул мондамы? Зинһар алып барып күрсәтегез инде. — Ул яшьле күзләрен Мәрьямгә төбәде.

— Монда әсирләр шактый, — диде Мәрьям, артык сикереп төшмичә. — Ирегеzneң исем-фамилиясе ничек? Кайсы шәһәрдән? Кайсы частьтан? — Мәрьямнең тавышы кырыс иде.

— Шәмсетдинов Шәфкать. Төсле шәһәр тирәсендә хезмәт итте. Ә часть номеры истә калмаган, — дип җавап кайтарды нәүмизләнгән Раушания. — Аны әни телевизордан күрәп калган, — дип өстәде ул.

— Монда телевизорга төшереп күп йөриләр инде, — диде Мәрьям. — Ярый әле журналистлар бар дөньяга дәрәслекне күрсәтергә. Тәки сезгә дә күрсәтәләрме? Без бит инде берничә атна телевизор-фәлән карый алмыйбыз. Станция жимерек, ут юк... — Мәрьям куртка кесәсеннән ниндидер кәгазьләр тартып чыгарды, ут янынарак килеп, аны җентекләп караш-

тыра башлады. — Монда андый фамилияле солдат күренми, — диде ул, телгә килеп. — Менә Төсле шәһәр янындагы частьтан Веремеев дигән сержант ята бездә. Бәлки ул берәр нәрсә белер, барып карыйк, сораыйк, — дип, Раушаниягә карап та тормастан бүлмәдән чыга да башлады. — Миндә бүгенге исемлек кенә, — диде ул йомшый төшөп, — барлык документлар өченче көнгә утка тоту вакытында юкка чыктылар. — Әрнүле тавыш белән өстәп тә куйды: — Югыйсә, бу хастаханәдә Рәсәй армиясеннән әллә никадәр яралы солдатлар ятканын белә иделәр бит, әллә шуларны юкка чыгару нияте белән тырыштылар инде, көнозын хастаханәгә бомба ташладылар ул көнне... Әгәр ирегеzne монда килеп эләккән булса... Бомбага тоту вакытында берничә солдат һәлак булды... Исән калды микән. Менә бит, исемлектә юк... Хәер, кайбер әсирләргә алдагы көннәрдә башка урыннарда күчәргәннәр иде, бәлки шундадыр...

Мәрьямнең соңгы сүзләре Раушаниянең йөрәген яндырып алган сыман тоелды. “Юк, — диде ул иреннәрен нык кыскан хәлдә үз алдына — Шәфкать исән булырга тиеш. Ул бит бер генаһсыз кеше, аның кемгә зыяны тигәне бар?”

Подвал дигәннәренә күз ияләшкәч, хайран зур икән үзе. Веремеевны эзләп тапканчы хәтсез вакыт үтте.

Раушаниягә Шәфкатьнең хаты буенча Веремеев фамилияле сержант азмы-күпме таныш иде. Ул чуваш егете, бик гадел булмакчы икән. Үзенә дусларча мөнәсәбәттә булуы хакында да язып узган иде бердәнбер хатында Шәфкать. Инде менә хәзер шул игелекле сержантның ятагы янында басып тора Раушания. Веремеевның аягы яраланган, бите-кулы шактый пешкән икән. Сөйләшкәндә сыкранмаска тырыша, тик янына килеп баскан кешеләрнең Шәфкатьне эзләп йөрүләре, һәм арада Шәмсетдиновның хатыны Раушания икән хәбәр иткәч, ул үз урыныннан чак сикереп тормады. Саксызлыгы бик кыйммәткә төштә бугай, каты авыртудан “аһ”ылдап, кире урынына ауды, бертың эндәшми торгач, күзләрен зур ачып Раушаниягә төбәп тора башлады һәм хәлсез тавыш белән:

— Мин сезне танийм. Шәфкатьтә фотогыз бар иде, — диде.

Раушания каушап, яралының баш очына тезләне.

— Шәфкать, Шәфкать кайда? — диде ул түземсезләнеп. Үзенә битеннән яшь тамчылар тәгәри башлады. — Исәнме ул? Мин бит аны эзләп килдем.

— Исән иделәр... — диде Веремеев көттереп кенә. — Безне Чәчән читенә китереп тыккач, таркаттылар бит. Төрле частьларга жибәрделәр. Грозныйга төрле яктан килеп кергәнбезд. Шәфкать белән шушында очраштык. Ул контузия алган иде, ике тәүлек бернәрсә ишетмәде, сөйләшмәде. Андыйлар тагын бар иде, хәлләре яхшыргач, мондагы табибларга булышып йөрделәр.

— Ә аягы ничек? — дип ашыгып сорады Раушания. — Әни аны аягы яраланган диде ич. Апасы да күргән...

— Аягы... Юк, балтырына ярчык тиеп кенә киткән иде. Зыянлы түгел иде, — диде сержант. — Ә теге көнне бомбага тоту башлангач, — Веремеев Сөләй-

ман белән Мәрһямгә күз төшереп алды. Тегеләр исә бер читтәрәк кызу-кызу үзләренчә нәрсәдер сөйләшәләр иде, Веремеев, көтмәгәндә, татарчалап сөйләүгә күчте, — качты алар. Бомба төшә башлагач, Шәфкать минем янга йөгереп керде. Минне моннан алып китәләр, — дип кенә әйтте. — ОМОН егетләре дә әсир төшкәннәр иде үзләре теләп. Исләренә килгәч, качу ягын уйлый башладылар. Шәфкатьне дә үзләре белән алдылар. Шәфкать бу сугышның гаделсез булуын аңлаган иде. Бу хакта ачыктан-ачык әйткәнә дә булды. Тик ОМОНчыларга каршы тора алмады. Каныктылар аңа нигәдер. Тавыш чыгарсаң, бетерәбез дип куркытып та куйдылар үзен. — Веремеев авыр сулап алды да, моңсу күзләрен Раушаниягә текәп тын калды. Һәм урысчалап сөйләшәргә күчте. — Белмим, гарасат булды бит. ОМОН егетләре Грозныйны яхшы беләбез дип сөйләнгәннәр иде. Тик исән-имин чыгып житә алдылар микән? Алар кичкә табан гына кузгалдылар. Ә кич житкәч тәртип шундый, һәр селкенгән шәүләгә аталар. Ике яктан да...

Көтелмәгән хәбәрдән Раушания телсез калган иде. Веремеев нигәдер Сөләйманга Шәфкатьнең качып китүен әйтсә итмәде. Моңы Раушания да яхшы аңлады. Юлдашының кыяфәтендә үзгәрешне күреп, Сөләйман, сеңлесен калдырып, болар янына килде һәм үзе Веремеевтан төпченеп сораша башлады. Сержант:

— Мин аны күрдем, — дип җавап кайтарды. — Бомбага тоту башланганчы табибларга булышып йөрдә ул. Исән-имин иде. Тик яңадан югалттым үзен, кая киткәндер, — дию белән генә чикләнде.

— Күп әсирләргә авылларга тараттылар. Монда куркыныч бит, — дип, Мәрһям мәсьәләгә ачыклык кертсә итте.

Бу сүзләргә ишетү Сөләйман өчен дә җиңел булмады. Раушанияне юатырга теләп:

— Эзләргә кирәк, табылмыйча калмас. Кеше бит, эскерттәге инә түгел, — дип сөйләненеп алды.

Шыксыз ярымкараңгы подвал, яралылар, тыз-быз йөрүче хәрби киёмле кешеләр жанны талкып, рухны изеп торалар иде, инде менә, житмәсә мө дигәндәй, яңа күңелсез хәбәр: меңнәрчә чакрым юл үтеп, әллә никадәр газаплар, җәфалар чигүнең дә нәтижәсе шушы булып чыгар микәнни? Беркавым сөйләшми тордылар. Һәркайсы үз уенда... Раушания өчен бу яңалык бер яктан өмет тә уятып жибәрде кебек: димәк әнисе ялгышмаган. Шәфкать монда, хастаханәдә булган. Икенче ачыклык — аның Шәфкате яраланмаган, әле шушы көннәргә кадәр исән-сау йөргән. Их, теге иптәшләре коткысына бирелеп, качып та китмәгән булса... Ул аны янә мең балалар чигеп булса да кире Усаклыга алып кайтып житкерер иде. Балки дөньялар тынычланганчы берәр авыда хәл алырлар иде. Сөләйман: “Әсир егет табыла калса, “ирең” дип әйтмә инде ул Шәфкатьне, баш күз алганчы, берәр-яры яшеренеп тә торырга туры килмәгәе”, — дигән иде. Хәтта, кайсыдыр авылда туганнары бар икән, шунда илтеп куярга да вәгдә биргән иде. Инде хәзер болар буш хыял булып калдылар. Раушаниянең бөтен теләге

— Шәфкать исән-имин булсын, үз частыларына хәвеф-хәтерсез чыгып житә алсын да, аны тизрәк Усаклыга озатсыннар. Веремеев ачыктан-ачык: “Ул бик көчле контузия алган иде. Алга табан хезмәт иттермәсләр, я госпитальгә озатырлар, балки гел туган ягына да жибәрерләр”, — дигән иде бит.

Сөләйман юлдашына башкача ярдәм итә алмавын чамалап уйга калды. Ул аптыраган кыяфәт белән сеңлесә Мәрһямгә карап алды да, Раушанияга эндәште:

— Сеңелкәш, инде хәзер нишлибез? Кире кайтырга уйласаң, берәр җай табарга тырышырмын. Тик бүген нәрсә дә булса ышандыра алмыйм. Күрәсең бит, үземнең өстемә күпме кайгы-хәсрәт ишелде. Чак кына һушка килсә бар...

— Мәрһям!

Алар янына бер хатын килеп басты.

— Мәрһям, — дип кабатлады ул. — Урамда берәз тынычлык урнашты. Суга барып кайтырга кирәк. Кузгалыйк, әйдә!

Сеңлесә өчен Сөләйман җавап бирде:

— Үзем барам суга. — Раушаниягә борылды. — Син Мәрһям белән торып тор, ә мин суга барып килим. Монда иң кирәге су икән. Яралылар сусаудан интегә, табибларга да су кирәк. Мәрһям ашыга төшеп абыйсын бүлдерде:

— Әлегә атышлар тынып тора, мин дә синең белән барып киләм, — диде ул, якындагы кечкенә бүлмәдән ике чиләк алып чыкты. — Ә сез ял итеп алыгыз. Аннан күз күрер. Монда кул кушырып та утырып булмый. Күрәсез бит, — дип Раушаниянең күзләренә карап алды һәм ятаклардагы яралыларга ым какты. — Монда һушка килмәс жиреңнән килерсең... Суның тамчысын да әрәм итмәскә тырышабыз, — диде Мәрһям. — Ә су чыганаclarы инде атна була, барысы да сафтан чыкты. Рәсәй гаскәрләре юри шулай эшләделәр. Халыкны төрлечә тезләндерергә тырышалар, бичаралар. Нинди генә мәкерләргә, кабахәтлекләргә бармыйлар алар. Кайда халык жыелыр урын бар, иң беренче шундый урыннарны утка тоттылар. Мәчетләр дә, чиркәүләр дә хәрабәгә әйләнде инде. Ә безнекеләр соңгы минутка кадәр халыкны тынычландырырга тырышалар, имеш Рәсәй ягы акылга килер, бер гаепсез халыкны, балаларны, хатын-кызны, карт-корыны кырудан туктар диделәр. Туктыймы соң, көннән-көн зәһәрләнәләр. Әни дә ышану корбаны булды безнең. Күпме әйттем, авылга, туганнар янына илтеп куям дип. Ризалашмады. Рәсәйнең шундый вәхшилеккә баруына ышанмады. Үзләренәң әсирлеккә төшкән содатлары да жәл түгел аларга. Кайда әсирләр тупланган, көнетөне шунда бомба ява. Аптырап, үзебезнең яралылар янына күчердек аларны да. Япъ-яшь егетләр бит. Күпчелеге монда ни өчен килеп эләккәнән дә белмиләр...

Чиләкләр Сөләйман кулына күчеп өлгергәннәр иде инде.

— Синең үзең дә ял кирәк әле, сеңелкәем — диде Сөләйман. — Су кадәресең генә мин үзем дә алып килермен. Раушания белән калып тор! Хәзер инде аның ашыгасы юк. Күрәсең, куркынычсызрак урынга

күчергәннәрдер егетне. Борчылма эзләп табарбыз, Алла боерса...

Раушания ике ут арасында калды. Әгәр хәзер үк дәресең сөйләп бирсә, бу дәрәслек Веремеевка нинди бәягә төшәр дә, үзенә караш ничек булыр бит әле... Моннан торып инде ул берничек тә Шәфкатың язмышын белә алмаячак, Веремеев та Шәфкатың кайсы тарафларга юл тотканын әйтеп бирә алмый, аларның язмышы чын мәгънәсендә Алла кулында булгандыр ул мәхшәр вакытында. Исән-имин булсалар... Димәк, Раушаниягә бер генә юл кала, Сөләйманга жайлап кына аңлатырга да, кире Чик буге шәһәрәңә кайтырга. Ни булса, шул булыр. Комендатура дигәннәрәңә барырга, хәлне аңлатырга, документларын алырга һәм Шәфкатың эзләү бугенча янә бер талпыныш ясарга да, булмаса, кайту ягына кузгалырга. Инде өйдә әтисе белән әнисе дә аптырап беткәннәрдер. Алар Раушания күргән михнәтләргә башларына китермиләр инде билгеле. Көн-таң атса, хәбәр көтәләрдер, капка ачылган саен Раушания белән Шәфкатың дип, ишек алдына йөгерең чыга торганнардыр... Бәлки авылга Шәфкатың берәр хәбәр дә килеп житкәндер. Ул чагында... ул чагында Раушанияң кичергән барлык михнәтләргә онытылыр иде. Исән-сау гына була күрсен берүк. Моның ише кыенлыклар нәрсә ул — үтә дә ките. Ә менә Сөләйманның, Мәръямның нинди утлар эчендә икәннән үзләреннән башка беркем дә белми бит. Йорт-жирләргә дә туздырылган, әнисе коточкыч газәпләр эчендә һәлак булган. Абыйларын да югалтканнар. Илләргә ут эчендә бит. Уйласаң, башка сыймаслык хәл.

Шуңа күрә Раушания Сөләйманның суга жыенуын күреп, урыныннан сикереп торды.

— Мәръям, син үз эшеңне кара, — диде ул ике кулын да кискен селтәп. — Мин Сөләйман белән барам, чишмәгезнең кайда икәннән дә белермен.

— Чишмә... — Мәръям авыр сулап куйды, әмма Раушаниягә каршы төшмәде. — Әле елгадан су алып кайту бәхетенә ирешсәк тә бик әйбәт булыр иде. Бик сак булыгыз, анда баручы сукмакны күзәтеп кенә торалар. Мәргәннәр китереп тутырдылар. Жан кыярга шулкадәр атлыгып торсалар да торырлар икән. — Аннан кыз, күп сүз юк сүз, дигәндәй, Сөләйманның беләгеннән кысып тотты да, пышылдап диярлек: — Сак була күр инде... Атулар башланганчы әйләнәп кайтсагыз гына ярар иде инде, — диде, аннан Раушанияга борылды. — Син Сөләйманнан бер адым да калма. Ул, ичмасам, кайда барырга икәннән белә. Аерылып калсаң, гомерең белән хушлаштың дигән сүз, монда кемнең кем икәннән карап торыш юк, күз нурым. Иң яхшысы — сиңа монда калып тору!

— Юк. юк, мин Сөләйманнан калмыйм!

Раушанияң үжәтләнүе егеткә ошап та китте кебек, ул елмаеп юлдашына бер чиләк сузды:

— Килештек алайса. Озак юанабыз. Йөгерең кенә урап кайтыйк, — дип чыгу ягына кузгалды.

Бу ярымкараңгы, дару исләргә белән тулышкан подвалдан чыккач Раушанияның башы да әйләнәп

китте. Караңгылык та, тынчу һава да аңа әллә ни тәэсир итмәде кебек, йөрәкләргә сулкулдатып тибәргә мәжбүр иткән бер нәрсә бар иде — ул да булса подвал тулы яралылар булып, шуларның ник берсеннән ыңгырашу, зарлану сүзе ишетелсен. Бер сәгәтләп вакыт шулар арасында үтте бит, бер генә яралы да үзенә игътибар таләп итеп тавыш кубармады, бәргәләнмәде. Гаҗәп иде бу. Бу әллә нинди халык, дигән уй йөгерең Раушанияң башына. Болар ирек даулап күтәрелгәннәр икән, димәк, ахыргача нык тораңлар. Бу халыкны куркытып та, буйсындырып та булмаячак. Һәр чәчән, көрәшчеләр сафына килеп кушыла икән, шунда ук эшкә керешә. Аңлашып, буш сүз сөйләп вакыт үткәреш юк. Шушы мизгелдә кем үзен кайда фәйдалы дип исәпли, шул эшкә тотына. Сөләйманның ике кулына чиләк тотып, иелә төшөп йөгерең-атлы алга томырылуы да шуның билгесе иде. Ул, башын борып, Раушаниягә ике генә сүз әйтте:

— Миннән калма!

Хастаханә урнашкан йорт алды — ачык мәйдан, аннан жимерек йортлары ыржаеп торган урам сузылып ките. Сөләйман шул хәрәбәләр буйлап йөгериң, Раушанияң аягы әллә жиргә тиде, әллә тимәде — ул да егет артыннан жилдерде. Бер тын йөгериң таш койма ышыгына килеп сыендылар. Аннан йөгериң-йөгериң икенче урам чатына килеп чыктылар, тагын берәз баргач, өченче урам кисешкән чаттан борылганнар иде, колак турысыннан гына мезәк тавыш чыгарып нәрсәдер үтеп киткән сыман тоелды. “Фи-ють, фи-ють”. Чиелдыймы, сызгырамы шунда — Раушания абайламый да калды, Сөләйманның:

— Ят, мәргәннәр, — дигән сүзен ишетеп, якындагы ниндидер тимер өеме янына сузылып та ятты! Йөгериң ашкынып тибә, куркуыннан бөтен тәне калтырый иде! Исәнә килеп, урамның икенче ягына күз салган иде, имәнәп китте — Сөләйман үсеп утырган агачка табан үрмәләп маташа. Бер кулы иңсәсеннән артка табан каерып ташланган. Аннан чаптырып кан ага иде... Кыз ачыргаланып:

— Сөләйман, — дип кычырып жибәрде һәм яткан урыныннан сикереп торды. Тик шул ук мәлдә янә теге каһәрле чиелдык сызгырып китте. Раушания ышык-ланган тимергә нәрсәдер килеп бәрелде, Раушания үзе дә сизмәстән янә жиргә сөңде. Битне ак кар салкынлыгы өтеп алды, Раушания бөтен куркуын жиңеп, янә башын күтәрде. Инде Сөләйман агачка аркасы белән сөялгән дә ярасын бер кулы белән кысып тоткан, үзе Раушаниягә нәрсәдер әйтергә талпына иде. Егетнең икенче кулы да канга баткан, йөзе исә кар шикелле ап-ак иде. Раушания Сөләйманның ни әйткәннән ишетеп житкәрә алмады, егет акрын гына жиргә авып төште.

Раушания күз яшьләренә буылып тирә-ягына каранып алды һәм коты алынып, бөтенләй тыны киселде: үзеннән ерак түгел, солдат киёмле мәет ята иде, аның тирәсендә ике эт мәш киләләр — мәетнең киёмнән арчылган жиреннән итен каезлылар иде. Ул да булмады, хәрәбәләр арасыннан әшәке үкереп танк килеп

чыкты һәм бөтен урамны дер селкетеп, Раушаниялар ягына табан килә башлады. Кыз, ни эшлэгәнән үзе дә белештермичә, урамның икенче ягына — Сөләйман ягына ташланды. Аның чәче тузгыган, күзләреннән яшъ ага. Кулындагы зәңгәр чиләк тоткасын шытыр-датып кыскан, бармакларын келәшчә белән дә аерырлык кебек түгел иде.

Раушания, йөгереп чыккан шәпкә, Сөләйманның гәүдәсә өстенә ауды, аннан егетнең ярасын бәйләргә кирәклеген искәреп башындагы яулыгын йолкып алмакчы иде, бармакларына тузгыган чәче генә эләкте. Яулыгын югалтканын да абайламый калган иде. Нишләргә? Ул, аптырап, сикереп торды һәм инде бик якын ук килеп житкән, аяусыз гайрәт белән үкергән тимер-тау тавышына карап, катып калды. Танк, сасы төтен чыгарып, ис китмәгән кыяфәт белән аның яныннан үтеп китте дә шып туктады. Аннан кинәт артка чигә башлады. Кызның акылы бер нәрсәгә дә кабул итәрлек түгел иде инде. Дөнъяны кара сөрәм каплап алды.

XI

Хәрби эшелон Төньяк Кавказга төн үзөгәндә, карак мәче саклыгы белән, әмма үтә төвәккәллек белән килеп керде.

Мәктәптә укыган чакта, география укытучысы Мәхмүт Кәрәмович Кавказ турында сөйли башласа, күзләре майланып, ирен читләренә сулар тибеп чыга иде. Андагы муллыкны, рәхәтлек вә гүзәллекләрен сөйли-сөйли дә, карашы белән түшәмне капшап узып, клас-сның иң ерак почмагына текәлеп, азга гына тыныш ясап алганнан соң: “Ожмах инде, балалар, ожмах...”, — дип куя. Тик әлеге ожмах булырга тиешле жирләр Шәфкатьләрен бик тә чытык йөз белән каршылады. Атна буге кояш күренмәде, кояш чыгышыннан башланып киткән таулар офыкларны томалап алган да, тар үзәндә кайнашкан хәрбиләрне пошмас, ләкин кисәтүле кыяфәт белән күзәтеп тора кебек. Очлы кыяларга элгеп теткәленеп беткән, тау араларында адашып төмам хәлдән тайган болыт көрваннары, япан кырга чыккач, кинәт аска, түбәнгә ябырылалар, агач башларына уралып үзләрен куалап йөртүче жилләр кочагыннан котылып калмакчы булалар, ансы да барып чыкмагач, өтек түшләре белән жиргә үксыланып, билгесез тарафларга табан агылалар. Өскә өзлексез бозлы яңгыр гына коелып тора.

Моңарчы ташландык хәлгә житкән полигонга жан керде. Эшелоннар килә тора, тирә-юньдә хәрбиләр, сугыш техникасы арта.

Атна буге алны-ялны белмичә, хәрби өйрәнүләр үткәреп азапландылар. Өс-баш лыч су, карлы яңгырның һич туктар исәбе юк, шыксыз жилдән танк эченә качып кына котылып була. Хәзер инде солдатлар үзләрен монда гадәти хәрби өйрәнүләр өчен генә алып килмәгәнлекләрен аңлый башладылар. Эш житди төс ала бара, солдатлар арасында: “Чәчән илендә гражданныр сугышы башланган икән. Безне шушы сугышны туктату өчен хәзерлиләр икән” дигән хәбәр таралды. Кемдер хәбәргә төзәтмә кертә, имеш, әле сугыш

башланмаган, әмма Рәсәй солдатлары кермәсә, бу илдә коточкыч суеш башланачак, бөтен халык түзем-сезләнеп, илләренә гаскәр кәргәнән көтеп ята икән. Озак та үтми, бу хәбәр дә кире кагыла: “Чәчән инде әллә кайчан бәйсез ил. Дөнъяда чәчәннәр шикелле бердәм халык юк. Анда беркайчан да гражданныр сугышы булмайчак”. Кемдер болай ди: “Безне монда илнең бөтенлеген саклап калу өчен, Чәчән иленең Рәсәйдән аерылып чыгуына юл куймау ниятеннән китереп бушаттылар”. Әлеге имеш-мимешләр төрлечерәк яңгыраса да, ачык аңлашылган нәрсә шул — полигонда хәрби өйрәнүләр үтүче гаскәрләр Чәчән иленә көннәрдән бер көнне һичшиксез керәчәк. Анда нинди гамәлләр кылынырга тиеш, бу бәхетсез башлар ниләр күрәчәк, аларны бу илдә кемнәр көтеп тора — болары баш очында болганган болытлар карасыннан да караңгырак иде.

Күрәсен, бу билгесезлек озакка бармас. Монда китерелгән хәрби төзелмәләргә мөһим һәм җаваплы бурыч үтәргә тиешлеге турында офицерлар ачыктан ачык сөйли башладылар.

— Грозный урыс шәһәре булган, булачак! — дип өтәчләнә рота командиры саф алдыннан кәттә атлап йөрергә тырышып. Әмма, ничә мәртәбә туңып, ничә мәртәбә жебеп изрәгән балчык аякны күтәрергә һич ирек бирми, сафның яртысына житкәнче командирның итегенә ким дигәндә ике пот балчык иярде. Бу хәлгә җен ачуы чыккан офицер, кулын йодрыклап дымлы һаваны төя-төя сүзен дәвам итте. — Ничә миллионлы армиясә, күп илләрнең төшенә дә кермәгән куәтле хәрби техникасы булган бөек Россия үз территориясендә җинаятчел планнар корып ятучы мафиоз хөкүмәт барлыкка килүенә күз йомып тора алмый. Тагын бер-ике көнгә соңарсак, Чәчән илендә гражданныр сугышы башланачак: халык ил житәкчелегенә үрмәләгән шайкага каршы баш күтәрергә әзерләнә. Күрә торып, кан коелуга юл куя алмыйбыз. Тиз арада Чәчән иле территориясендә тынычлык урнаштырып, кире үзәбезнең даими дислокация урыннарына таралу — менә безнең төп бурыч. — Рота командиры аяк астындагы хикмәтне онытып, алга ыргылмакчы иде — итекләре жиргә ябышып катканнар. Ул чайкалып алды да әлеге хәлнең серенә төшенә алмаудан йөзенә аптырау билгесе чыгарып, жиргә капланды. Күңелләренә шом кереп оялаган солдатлар, бу хәлне бөтенләй күрмәгәндәй, кымшанмый торуларында дәвам ителәр. Офицер исә, ничек тиз капланса, шундый ук тизлек белән кире сикереп торды, пычракка баткан кулларын кая куярга белми, еламсыраган тавыш белән сүзен очларга ашыкты. — Походка, бөркетләр! Безгә мактаулы бурыч — Грозный шәһәрендә тәртип урнаштыру йөкләнде. Шәһәрдә “эш” ике-өч сәгәттә төмамланырга тиеш. Командованиенң фәрманы шундый.

Рота командиры якындагы сулы чокырга иелеп кулын юа башлады, чүгәләгән килеш янә бер фәрман кычкырды:

— Взвод командирлары, минем янга! Экипажлар — машиналарга!

Башка бик күпләр кебек үк, Шәфкать тә үзләрен ашыгыч рәвештә жылы ояларыннан кубарып алып, шушы ачык кырга китереп бушатуның, соңгы көн-нәрдә Чәчән иленә, чәчән халкына каршы кеше ышанмастай коткы таратуларның төп сәбәпләрен белми иде. Төп сәбәп башкада, аның жиде кат кара пәрде астына яшеренгәнлеген күңел барыбер сизенгән кебек, әмма хәлнең асылын аңлаудан гажиз иде ул. Бик сәер, серле иде әлеге хәл һәм күпләр өчен ул мәңге ачылмый калачак та әле. Иң аянычы шушы икәннен алар белми иде. Бу хакта уйлаучылар булыр әлбәттә, тик уйларга сәләтле һәр кеше, үзе бөтөнләй теләмәсә дә, жәмгыять, жәмгыятькә реаль тәэсир итү жаена ия булган көчләр белән каршылыкка керә. Андыйларны яратмыйлар, жан авазына колак салмыйлар.

Уйлаучылардан бөтөнләй үк котылып булмаса да, аларны азайтып була. Моның төп юлы — кешеләрне массага әйләндерү. Дөньяда масса психологиясеннән дә тотрыксыз, теләсә кайсы якка яшен тизлегә белән боргаларга мөмкин булган күндәм холык юк. Массаны теләсә нинди идея белән жылкендереп, миңгерәүләтеп, экстаз халәтенә китерергә мөмкин. Массаның иң кечкенә ячейкасы — саф, тәртипле оешкан төркем. Солдат холкы сафта тәрбияләнә.

Хәрби күнегүдән бигрәк, танк тирәсендә максатсыз чабулап йөрүгә кайтып калган “өйрәнүдән” әлсерәп, хәл алырга тукталсалар, экипаж янында взвод командирына ияргән әллә нинди ят кешеләр пайда була. Алар сүзенә ышансаң, барсы да ике икең дүрт кебек ачык һәм аңлаешлы була да кала. Сөйли башлауга беренче сүзләре үк йөрәкләрне өшетә. Чәчән кешесе, аларча, инде төзәтеп булмаслык бандит. Аны кеше итәм дигән бәндә — жүләр. Диңгез суына бер уч комсибеп, шуны кире жыеп алырга маташуны аңларга була, ә чәчәнне кеше итәргә маташу — көлке. Тумыштан бандит ул.

Әлеге кешеләр үз сүзләрен раслау өчен нинди генә мисаллар, дәлиллар китереп бетермиләр. Һәр әңгәмә ахырында Чәчән жирендә Рәсәй конституциясе тәртипләрен кичекмәстән урнаштыру — һәркемнең намус эше икәнлеген кат-кат асызыклана. Әңгәмәче шундый кызып китә, үз сүзләренә берзаман үзе дә ышана башлай. Күзләреннән яшь атылып чыга, иреннәре калтырай. Бу хәлне күреп торган солдатларның тәннәре кайнарланып китә, башлары катып кала.

(Ахыры киләсе санда)

Бер лифтка — ике тәкә башы

Мөдәррис Әгъләм — лифтка. Лифт ишеге әле ябылмаган. Ни өчәндер Батулла лифтка керми тора. Мөдәррис аңа дашә:

— Әйдә, Батулла, син генә сыясың әле монда.

Батулла, шаяртып:

— Юк инде, агайне, син сыйган жиргә мин сыймамдыр, — ди.

Мөдәррис житди:

— Шулай шул. Бер лифтка “ике тәкә башы” сыймый ул...

Язучылар берлегенә кемне алырга?

Вакыйга Язучылар берлеге коридорында бара. Идарә әгъзалары колхоз рәисе булып эшләүче берәүне әле генә Язучылар берлегенә әгъза итеп алганнар. Берлеккә кабул итү комиссиясе сәркәтибе Рәис абый Даутов белән күрешкән Мөдәррис Вәлиев өйтә:

— Союзга бөтөн колхоз рәисләрен алып бетердегез бугай инде... Хәзер спонсорларны ала башласагыз да буладыр...

Рәис абый:

— Спонсорларны союзга алу килде-китте язучыны алуга караганда яхшырак лабаса.

Мөдәррис Вәлиев:

— Ярый ла ул спонсор Дәрдемәнд кебек миллионер да, шәп шагыйрь дә булса...

Митинг дип белгән

Милли көрәшчә Рәшит Әхмәтжан, илле яше тулгач, үзенең дус-ишләрен кунакка чакыра. Тост артыннан тостлар өйтелә. Кайнар речъләр тотыла. Мәжлеснең иң кызган бер вакытында Рәшит кинәт сикереп тора да кулларын алга сузып:

— Азатлык! Азатлык! Азатлык! — дип кычкырып жибәрә.

— Ни кылануың инде бу, Рәшит! Өндә моның ирегән кысалар дип уйлаулары мөмкин... — ди хатыны борчылып.

Тәрәзә янында — кояш

Эссе жәй көне Матбугат йорты ашханәсендә Флүс Латыйфи, Рәшит Әхмәтжан һәм Кояш Тимбикова тәрәзә буендагы өстәлдә тагам жыялар. Мәнә подносын тоткан Мансур Вәли килеп керә, утырырга урын караштыра.

— Мансур, монда кил, безнең янга! — ди Рәшит.

— Анда кояш шул, — ди Мансур.

Кояш өйтә:

— Мин тиздән торып китәм, иркенләп утырысыз... — ди.

Шәһин МАННАП
тупламасыннан.

Көн китә, током кала

Инде менә илле елдан бирле Канадада һәм Американың Оризона штатында гажәеп сәер кыяфәткәге диңгез жанварларына тап булалар. Аны күргән кешеләр менә ни сөйли: "Бу диңгез жанвары озын муенлы, гәүдәсе белән су еланына охшаган, йөзгечләре кыска, үткен очлы, үзе акай күзле, ә башы — ат башыдай һәм аның башында берәз колакка, берәз мөгезгә дә охшаган бер нәрсә тырпаеп тора".

Кайбер кешеләр бу жанварның гәүдәсен тулаем күргәннәр. Ун метрдан артык икән!

Борынгы индеецларның кыя-таш һәм мөгәрә эчендә ясалган рәсемнәрендә дә бар бу жанлеккә ике тамчы судай охшаган сурәтләр. "Иң күбе дүрт гасыр элек ясалган рәсемнәр бу, — ди Канада галимнәре, — ә гигант кәлтәләр эрасы күп элегрәк төмәмланган".

Эра төмәмланган да бит, ә жанварлар калганнар!

1990 елда балыкчылар үле кашалот карыныннан әнә шул жанвар баласының дүрт метрлы гәүдәсен табалар. Галимнәр бу серле-сәер жан иясенә "кадбозавр" дип исем бирәләр.

Океанологлар фикеренчә, кадбозавр — тирән сулыкларда яши торган, борынгы заман кәлтәсе плезиозаврга бик тә, бик тә охшаган жан иясә икән.

Узган елның азагында Ванкувер университетының биология факультеты студентлары — ирле-хатынлы Ник белән Ненси Дрейклар — диңгездә яшәүче жан ияләрен өйрәнергә дип диңгез сәфәренә чыгып китәләр.

Бара торгач, боларның көймәсе... туп-туры теге жанварның каршысына ук килеп чыга! Биниһая дәү гәүдәле, дөрестән дә еланга охшаган, әмма ат башлы диңгез гыйфрите!

Ник куәтле прожекторын кабыза, Ненси видеога төшерә башлый...

Әмма билгесез жанвар ике-өч минуттан диңгез төбенә чума. Таң калган яшь галимнәр икесе дә бер фикергә киләләр: бу зат — гигант плезиозавр!

Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА

Сыер һәм

Аптыраганнан суям, көжәкәй, дигәндәй, ике айлык кара бозауны да нишләргә белмичә жөдәгәннән соң сатарга ниятли Кәрим. Ул туганнан бирле балалар сөтсез утыра. Хәер, монда бозау гаепле дә түгел, бөтен хикмәт аны тудырган ахмак сыерда. Гомер кыланмаганны кылана бит, хәерсез. Әйтерсең, моңарчы өч үгез, дүрт бозау китермәгән, әйтерсең, беренче мәртәбә бала күрә. Иртә ялый карачкысын, кич ялый, көтүгә кусаң, ярты юлдан борылып кире өйгә чаба. Икесен ике абзарга ябып караган иде хужа, ишек-кертәләргә жимереп бозавы янына чыга. Ярый, аның бу кыланышларына түзәрсен дә ди, ә менә качырып-яшереп карачкысын имезүе ачуларны кузгата. Чиләк күтәреп саварга чыккан хатыны көн саен еламсырап буш савытын тотып керә.

"Булды, сатам" дип карар кыла Кәрим. Жәе да чыгып тора: Самара егетләре КамАЗ машинасы белән өй борынча терлектуар жыеп йөри. Сыер тирәсендә әйләнгәләп хужа сөйләнәп ала:

— Үпкәләмә инде, хайван, аерам мин сине карачкыңнан. Әүвәлгесе-актыккысы түгел әле, жәренгә тагын нәсел озайтырсың. Үзең төсле матуррак жан иясә тудырырсың, жәме? Бусы әкәмәт ямьсез, кап-кара. Ничек шуны яратмак кирәк, ә? Син түлкә пырдымсызланма. Еракка олага бозавың, йөз чакрым ары озатабыз аны. Менә шул, хайван, минем әйтер сүзем, — дип нотыгын төмәмлей да Кәрим, сыерга карый. Ә сыер күшәвеннән туктап калган, аңлаган төсле колакларын тырпайтып тыңлый, ике күзе исә яшь белән тула бара...

Хужа бу хәлдән имәнәп китә, кире абзарга керми, сатучылар бозауны өстерәп чыкканны да көтмичә, акчасын учлап, өенә ашыга.

Ә өч көннән сыер югала. Көтүдә иде, жир ярыгына чумгандай юк булды, диләр көтүчеләр. "Мал-туарның ике-өч көн кырбасуларда чөмчөнәп ирек төмен татып кайту гадәте бар, алар да азгын ирләргә охшап куя кайчакта", — дип уйлый Кәрим. Әмма сыер өч көннән дә, биш көннән дә кайтмый. Хужалар өметләрен өзә, урманда бүреләр ашагандыр мескенкәйне, дип уфтана.

Ә көннәрдән бер көнне, таң беләнер-беләнмәс, хатын иренәң кабыргасына төртә: "Сыер мөгәрәгән тавыш ишетелә, Кәрим, уян әле, уян", — ди. "Саташмасана, хатын, йокла", — дип юрганына ныграк төрөнгән ирен хатын ачулана ук башлый. "Өнә тыңла, чукрак! Колак төбөндә үк мөгри бит, — ди. — Безнең сыер

Хужа

тавышы бу, бар, чык, кара", — ди.

Хужа, өстенә дә киеп тор-мыйча, урамга йөгереп чыга, Өстәгыфирулла! Нинди мәх-лук мөгезе белән ят капканы ачмак була? Кабыргалары тырпайган бу хайван алар-ның сыеры да төсле. Алар-ныкына охшамаган да кебек. Бәрәч, үзе белән бер ай элек саткан бозауны иярткән тү-гелме соң?!

“Бар, хәзер син чыгып ка-ра инде”, — дип кенә әйтә ала Кәрим хатынына. Чөнки күңеле кинәт кенә йомша-рып, күзен яшь пәрдәсә кап-лый. Ул хәтта үзенең ир за-тыннан икәннән дә онытып жибәрә.

Баласын эзләп чакрымнар үткән сыерын жәй буге көтүгә кумый хужа: ашатып-эчертеп хәл керткәч кенә бозавы бе-лән икесен болынга алып чы-га башлай. Бу хәлләрне ише-теп сорашкан-төпченгән авылдашларына ул бер үк сүзләрне әйтә дә, ахырдан мәңгә җавапсыз калачак со-равын кабатлый:

— Хайваннар бездән акыллырак, бик беләсегез килсә. Нигә галимнәр шуны раслап хезмәт-фәлән язмый икән? — ди.

Аксубай районы

Челтәр Эгет...

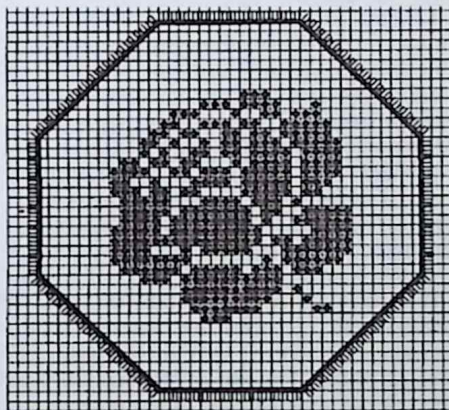

Чиккән һәм челтәрләнган әйберләргә меңанлык дип карау заманнары, шөкер, артта калды. Мондый әйберләр хәзер алтын бәясенә йөри. Бүген без сезгә челтәр салфетка бәйләргә тәк-дим итәбез. Ул өстәл өстен дә, матур сават-саба куелган шкафы да ямьләндереп жибәрер. Йо-кы бүлмәсен күзнә иркәләрлек итәр-гә теләсегез, челтәр салфетканы

мендәрләргә тегәргә дә була.

Бәйләү өчен сезгә 0,5 номерлы ыргак, 20 номерлы ак яки башка төстәгә кәтүк жебе кирәк. Сал-фетка ике этапта бәйләнә. Башта аның уртасын бәйлибез (схеманы карагыз). Буш шакмаклар — на-кид белән бер багана, 2 һава элмәге, на-кид белән бер багана. Тутырыл-ган шакмаклар на-кид белән өч ба-гана бәйләүдән барлыкка килә.

Икенче этапка күчәбез — һәр-бер якка икешәр тел туры килер-лек итеп бәйләнә. Өзер салфет-каны крахмаллап, юеш чүпрәк ар-кылы үтүклибез.

Шакмакның
0,3х0,3 см,
— буш шакмак: на-кид белән 1 багана, 1 һава элмәге, на-кид белән 1 багана;
— тутырылган шакмак: на-кид белән 3 багана;
— алтыпочмак-лыкның кырые на-кидлы баганалар белән бәй-ләнган.

— һава элмәкләре;
— 1 на-кидлы багана;
— 3 на-кидлы багана;
— на-кидсыз баганалар, кушучы багана;
— 5 һава элмәгеннән ясалган пико.

Минем сәер исемнәрем

...ишек янында билет сатучы
булыр — кечкенә Лерон...

Гюстав Флобер

Мэлс, Термос, Лемар, Кобра,
Тарель, Фикус, Фарил, Марлен,
Факил, Фрак, Фирнат...

Кемгә ничектер, әмма миңа калса,
өлгә кызыклы вә сәер исемнәр
янәшәсәндә минем Лемон дигән шигъри
исемем (чын мәгәр, нич алдамыйм:
метрикәгә нәкъ шулай язылган —
Леронов Лемон Лерон улы диелгән!)
ниндидер яктылык илә ялтырап тора
сыман. Искитмәле шундый исемнәр
безнең Актаныш, Мөслим, Азнакай
якларына гына хас. Бездәгедәйләргә
охшаш исемнәр башка төбәкләрдә дә
алай-болай очраштыргалый икән,
белегез: бу — йә табигатьнең жүләр-
ләргә бер шаярып алуы, йә андый исем
йөртүчеләрнең, аларның нәсел-нәсәп-
ләренәң килеп чыкмышлары барыбер
безнең яктан булудан.

Бер агай (аның безнең төбәктән
булуына һичбер шик юк) яңа туган
бәбиенә Тузик дип исем кушкан.
Таныш-белешләре әйткәннәр моңа:

— Син инде бигрә-ә-әк... Бу исемне
эткә генә кушалар түгелме соң?.. —
дигәннәр.

— Һи, ярамаган тагы бала-чагага!
— дигән имеш агай, нич кенә дә исе
китмичә...

Шуның шикелле... Хәер, сүземнән
читкәрәк киттем бугай...

Шулай итеп, минем Лерон атлы
әтием, без — Шәргыя исемле әнием
белән икәү бүлнистән өйгә кайтып
житмәстән үк, үз исеменә аваздаш
булсын диптер инде, Лемон исемен туу
турындагы таныкнамәгә яздырып та
өлгәргән.

Әни, моны белгәч, әйткән әтигә:

— Китсәнә, балага Лимон исеме
кушалармыни, — дигән.

— Соң инде, соң. Таныклыкка
Лемон дип яздырылган, — дигән әти.

— Соң булса булыр... Мин баланы
Ленарис дип йөртчәкмен! — дигән әни
һәм: "Байсарда да берәүләр малай-
ларына шушы исемне кушканнар. Бик
матур исем!" — дип өстәгән...

Кыскасы, көннәрдән бер көнне
язмышның усал жиле безнең гаилә-
бездән уйнаклап очып киткәннән соң,
миңа Ленарис, яки Линарис, яисә
Линарес дип кенә дөшәләр иде инде.
Дөрес, авыл малайлары, классташлар
мине үртәп-үчәкләп, "Лимон! Лимон!"
дип та йөрттеләр йөртүен. Мин көлә
генә идем: "Сез бит, — минәйтәм, —

миңа чын исемем белән дөшәсез!"
Малайлар исә, үртибез дип уйлап,
әледән-әле "Лимон!" да "Лимон" диләр
иде...

Лемон... Ленарис...

Университетта укыган чакта бер-
вакыт укытучым Марлен абый Шамилов
(инде ул мәрхүм хәзер, урыны оҗмахта
булсын!) миңа: "Лемон, син бит адаш
икәнсең!", — дигәч, әллә Лемон исеме
дә "Ленинчыл-Марксистик Оешманың
Нигезләре" дигәнрәк сүzlәрдән оешты
микән диебрәк уйлап йөргән идем.
Марлен исеме "Маркс-Ленин"нан
ясалганга шулай уйлаганмындыр
инде...

Байтак еллар элек француз язучысы
Гюстав Флоберның урысча ике том
булып чыккан хатларын укыган идем.
Ул хатларда Лерон да, Лемон исеме
дә очрады.

Димәк, үзем чыкылдап торган татар
булсам да, исем-фамилиям буенча мин
— француз. Дөрес, исем-фамилиямә
карап, миңа: "Син керәшенмени?
Син...еврей мәллә?" — диючеләр дә
булмады түгел...

Инде Ленарис исеменә килсәк...

Бер мәлләрне мин бу исем "ЛЕНИН-
ская АРмия И Сталин" дигән сүzlәрдән
ясалмады микән диебрәк йөргән идем.
Бәлки шулайдыр да... Ләкин минем бит
әле, бу исемем бернинди дукаментка
да теркәлмәгәнлектән, Линарис та,
Линарес та булып йөрергә хакым бар.
Линарес... Испаниядә дә, Чилида да
ошбу исемне йөртүче шәһәр бар.
Шулай итеп, ни житте исем генә түгел
икән минем икенче исемем дә.

Мәктәптә шактый еллар Линарис
(һ.б.) Гыйльфанов булып укыдым мин.
Шушы исем белән район гәжитендә
вак-төяк хәбәрләрем, "Яшь ленинчы"да
"Галәмгә очасым килә, ләкин Ленин
бабай васыятен үтәп, башта укырга
кирәк әле..." диебрәк язылган бер
шигырем басылгач, мин исем-фамилия-
мне үзгәртәргә карар иттем. Көннәрдән
бер көнне минем дәфтәрләренәң тыш-
ларында "Леонардо да Улимановский-
ның... фәлән-төгән дәрестән... дәф-
тәре" дигән сүzlәр пәйда булды. Әмма
Леонардо да Винчига охшатыбрак, үз
авылымның урысча исемен үзгәртебрәк
уйлап чыгарган әлегә "шикарный"
исемемнең гомере күбәләк гомередәй
булды. Укытучыбыз Әбугали абый
Вәлиев дәфтәр тышларын кызыл кара
белән аркылы-торкылы сызганчыга һәм
"Язучы булгач шундый исем алырсың!"
дигәнчегә тиклем генә. Кәеф төште,

әлбәттә. Мин бит инде пачти язучы
идем. Өч-дүрт хәбәрәм, бер шигырем
бар, дигәндәй. Әдәби исем-ат алырга
болар житәрлек кебек иде югыйсә...

Байтак еллардан соң, язмыш мине
университетка китерде, булачак
дусларым Ркаил Зәйдулла, Газинур
Морат, Ләис Зөлкарнәйләр белән
очраштырды. Ркаил шундук әйтте:
"Линарис исеме белән шагыйрь булып
булмый, Лемоны белән бигрәк тә!" —
диде. "Синә башка кулай исем табарга
кирәк!" — диде. Гарәпчә-фарсыча-
татарча сүзлекне актара торгач, тапты
да: "Ләбиб Азад бул әйдә!" — диде. Миңа
нәрсә — булдым. Булдым дип, матбугатта
бу исем белән күренгән юк иде әле.

Киттек беркөнне Ркаил белән икәү
Бауман урамындагы Матбугат йортына.
Минем кесәдә ике-өч шигырь. Кердек
"Идел" альманахы редакциясе ур-
нашкан бүлмәгә. Редактор Хәкимжан
абый Халиков янында Туфан абый
Миңнуллин да бар иде. Ркаил болар
белән якыннан таныш. Шуңа күрә алар-
га мине тәкъдим итә: "Бергә укыйбыз...
Шигырьләре яз... Псевдонимы — Ләбиб
Азад..." — ди.

Туфан абый мине күздән-баштан
кичердә дә:

— Ләбиб Азад...һым...Ә чын исем-
фамилияң ничек? — диде.

— Линарис Леронов, — дидем мин
оялуымнан пышылдап диярлек.

— Менә бит! Нинди шәп исем!
Мөдәррис Леронов! — диде Туфан
абый гаярь тавышы белән.

— Юк, Туфан абый, Мөдәррис түгел
аның исеме, Линарис. Линарис
Леронов, — диде Ркаил. Һәм: "Актаныш
районыннан ул", — дип тә өстәде.

Туфан абый "һым!" диде дә башын
чайкап куйды.

Шул көнне Ләбиб Азад дигән
булачак шагыйрь үлдә. Әмма икенче
көнне үк Ләбиб Лерон туды.

Хәзергә көндә әнием, хатыным,
авылдашларым Линарис дип дөшә,
Казандагы дус-ишләрем Ләбиб диләр,
әтием хатларында "Улым" дип яза.
Остазларымның берсе Рабит Батулла
гына мине Лимон Грейпфрутович
Әфлисуннов дип йөртә. Нигәдер...

Редакциядән: Күрәсеп, сәер
исемнәре аркасында кичергәннәре
хәттин ашкангадыр, Ләбиб Лерон
үзенең балаларына "кешечә"
исемнәр кушты: кызлары — Айсылу
белән Ләйлә, ә улы — Бәхтияр.
Афәрин, нәкъ безнеңчә милли, чын
исемнәр!

Укучыбыз "Идел"гә + 4 куйды

1997 елның башында укучыбызга болай дип мөрәҗҗәгать иткән идек: "Без, "Идел"челәр, ай саен сиңа үзбезнең сыебызны тәкъдим итәбез. Ләкин "тәмле" дигәнне дә, "тәмсез" дигәнне дә ишетмибез. Нич дәрәҗә түгел бу! Бәлкәм, тозы җиңелдер, бәлкәм, бал яки, киресенчә, суган, борыч өстәргә кирәктер? Кыскасы, сөйләштек-киләштек тә, һәр (!) эшебезгә сиңең баяңне белеп барырга кирәк дигән фикергә килдек..."

Журналның һәр яңа саны чыккан саен килгән җаваплар (кызганыч ки, алар без өмет иткәнчә үк күп түгел) тырышлыгыбызның нәтиҗәсен һәрдаим тоеп торырга ярдәм итә.

Фикерләр дә, баялар дә төрлө-төрлө. Р. Низамова, әйтик, Хәйдәрнең "Тегермән ташы" дигән мәхәббәт хикәясенә ("Йосыф-Зөләйха" конкурсында җиңде) "алтылы" тамызса, Д.Исхаковның "Татарның этник-сәясәти тарихы" дигән мәкаләсен укып та тормаган. А.Мөхетдин исә, киресенчә, "Тегермән ташын" укырга кирәк санамаган, ә менә Исхаковның шул ук мәкаләсенә "алтылы" куйган. Укучыларыбызның икесе дә "Идел"не чыга башлаган чактан ук алдыра икән.

"Роман, повестьлар өз язасыз. Миңа укырга гына булсын, ник бөтен "Идел"не тутырып бирмисез шунда", — Башкортстанның Аскын районынан Асия Мозафикова әнә шулай ди. Ләкин башка җаваплардан укучыларыбызның матур әдәбият белән генә, шулай ук кызык-мызык белән генә канәгатьләнмәячәге сизелә. ("Идел" үткәргән башка сораштырулар да шуны ук күрсәтә иде.)

Һәрбер әсәргә, язмага бирелгән балларны берләштергәч, 4,2 килеп чыкты. Мәктәптәгечә әйтсәк, плюс 4. Укучыларыбыз 1997 елгы "Идел"гә әнә шундый билге куйган. Димәк... тынычланырга нич ярамый әле. Бигрәк тә, басылган әйберләрнең 19 проценты укылмаганлыгын искә алсаң.

Килгән җаваплардан:

Журнал — мавыктыргыч...Һәр саны — яңа, һәр санында үзгәреш... Авыл халкы аны кулдан-кулга йөртеп укый... Киңәшем: балалар өчен бер бит бирсәгез ярый. (Балалар өчен "Куян күчтәнәче" дигән сәхифә ачтык, шуны ешайтасы гына бар. — Ред.)

Рушания Низамова,
Аксубай районы.

Хөрмәтле "Идел" журналы! Син милли мәнфәгатьләргә, татар халкының хәлен тиешенчә яктырткан, татар теленә мәхәббәт тәрбияләгән бердәнбер журналдыр. Миңа бигрәк тә чит җирләрдә яшәүче татарлар турындагы язмалар ошый...

Р.Касыймов,
Теләче районы.

Безнең китапханәдә иң көтеп алган кунак — "Идел" журналы. Ул кулдан-кулга йөрәп, таушалып бетеп кайта. Н.Гыймәтдинова әсәрләрен аеруча яратып укыйлар...

Р.Ибраһимова, китапханәче.
Зеленодол районының Норлат авылы.

Укып чыкканчы журналның бите биткә тарала. Төптән без белән тегәм. Тик алай иткәч ачып укырга уңайсыз...

72 яшьлек Икъялимә әбиегез.
Азнакай районы, Уразай авылы.

Миңа 32 яшь. "Идел" журналының төрлесен укыганым бар. Ә хәзер чыга торган журнал миңа бик ошый. Аның бизәлеше дә шәп, кәгазе дә, һәм һәрбер язмасы да үзенә бик килешеп тора... Сезне белмәсәм дә, журналда күбрәк яшьләр эшли сыман миңа...

Алсу Насырова,
Чүпрәле.

(Ахыры 80 нче биттә)

Кадерле укучыбыз!

Синең алда — журналыбызның табакдан гына төшкән саны. Бөтен ачу-ярсуыңны (ә, бәлкәм, канәгатьлек хисеңне дә) салып, буш урынга фикереңне яз әле. Тагын бер гозер: эчтәлектәге (икенче якта) исемә турына һәр әсәргә билге куй: мәктәптәгечә, 1 дән алып 5 кә кадәр (бик тә, бик тә, бик тә ошаганнарына «алтылы» тамызырга да ярый). Укымаганнары турына [—] билгесә куй.

Инде, кисеп, кәгазьне «Идел»гә җибәрәсе генә кала. Безнең адрес:
420012 Казан, Мөштәри ур., 14. «Идел».

Шигърият	
МАРАТ ЗАКИР	2
Нәсер	
ЗАИД МӘХМУДИ	
КАЛКАНЫ ИДЕЛ	4
Укучы сүзе	14
Миллият	
ӘГЪДӘС БОРЪАНОВ	
"ӨЛКӘН АГАЙГА" АРКАЛАНЫП	16
Уймак уйлар	20
Таңчулпан	
ЯЗМЫШ ЮЛЫ	20
Түр башы	
ЭШ АТЫ	22
Ут күрше	
БУЛАТ ХӘМИДУЛЛИН	
РУСИЯНЕҢ КӨНЧЫГЫШ СӨЯСӘТЕ	25
Гамь	
"ИЛ ЧИРЛИ, АРМИЯ ДӘ ЧИРЛИ..."	26
Нәсер	
ФАКИЛ САФИН	
БИЕК ТАУНЫҢ БАШЛАРЫНДА...	28, 68
Яңа китап	
ИСХАКЫЙ ЙОЛДЫЗЛЫГЫ	41
Әлифба	
ХӘЛӘФ КУРБАТОВ	
ИҢ КУЛАЕ — "JANALIF + W"	42
Фани дөнья	
ЭЛЬМИРА ШӘРИФУЛЛИНА	
ТОРМЫШ	45
Чукындыру	
КЕРӘШЕН КАНТУРЫ	46
Танышу	
ИЛДАР КЫЯМОВ	49
Илкәем-илгенәм	50
Без тарихта эзлөбөз	
ФРА МАУРО КАРТАСЫ	58
Ша-Ярыш	
ТУФАН МИҢНУЛЛИН	
МИННАЖ МАЖАРАЛАРЫ	60
Шәжәрә	
ГҮЗӘЛИЯ ХИСМӘТОВА	
"ИКЪТИСАД"КА ЯД	65
Кәсеп-кәсәбә	66
Һәйбәт гайбәт	75
Фән-фәсмәтән	76
Галәмәт	
Сыер һәм хуҗа	76
...бер кат кис	77
Исемем-атым	
ЛӘБИБ ЛЕРОН	
МИНЕМ СӘЕР ИСЕМНӨРЕМ	78
Журнал + укучы	79

(Ахыры. Башы 79 нче биттә)

Афарин! (№7)

Гриф Хәйруллин, I һәм II Бөтендөнья татар конгресслары делегаты
Алматы

Алдагы әсәрләр белән чагыштырганда кызыклы әсәрләр юк. (№9). Шигырьләр, артистлар турында, жинаятьчеләр турында язмалар, детектив әсәрләр күбрәк булсын иде.

С.Вафина, мәдәният хезмәткәре.
Апас районы.

Сезгә Аллаһуның мең-мең рәхмәте яусын, егетләр, шундый гүзәл, акыллы журнал белән безне сөендергән өчен... Яратып укыйм. Пропагандалым да. "Аңлашылмый" диючеләр бар. Бик аңлашыла, күбрәк укырга кирәк... (№1). "Идел" тозлы-борычлы иде, инде балланып бара. Кайда соң "Арысланнар араны" егетләре?.. (№4). Һәр санның яртысы түрәләргә багышланган... "Идел" "Идел" булып калсын иде (№9).

Сәкинә Фәсахова,
Яңа Чишмә районы, Зирекле авылы.

Редакциядән: (Түрәләр дигәндә, Татарстан районнарына багышланган реклама сәхифәләре дә күздә тотыла булса кирәк — акча юклыктан — ничарадан бичара гына эшләнгән эш бу).

Сез — татар язмышы өчен янып көючеләр. Һәм гел шулай булып кала күрегез.

А.Мөхетдин,
Казан.

Журналны (№1) бер тында семьябыз белән укып чыктык... Чәчән каһарманнарының тулы биографияләрен басмассыз микән?

Могзиновлар гаиләсе,
Казан.

Мин пенсиядәге укытучы. Күп еллар "Казан утлары"н алдым. Соңгы елларда "Идел"не ала башладым. Журналны яратып укыйм дияргә була. Бу саныгыз (№2) миңа бик ошады.

Заря Сафина,
Әлки районы.

Иң югары уртача балл жыйган әсәрләр һәм язмалар (1997, 1-10 саннар)

Зәки Зәйнуллин. Ракета училищесы. (Баян) №8	5,2
Касыйм Төхәү. Гыйбрәтле гыйбарәләр. №8	5,2
Рәфик Юныс. Жиңчүчеләр мөгезле була. №1	5
Әхәт Мушинский. Дөньяга тәрәзә Мексикада ачыла (Пен-клуб) №3	5
Фәиз Зөлкарнәй.	
Милли гамь ярында уйланулар. №7	5
И'Сантый. Һәйбәт гайбәт. №7	5
Булат Хәмидуллин.	
Русиянең көнчыгыш сөясәте. №9	5
Фәрд Сабри. Аллаһның гүзәл исемнәре. №2	4,8
Айдар Сахибзадинов. Упкын күзе. №2	4,8
Рәзил Зәйдулла. Фәизгә мәрсия. №8	4,7
Рәшит Фәтхрахман. Күк чәчәк сере.	
(Фантастик хикәя) №8	4,7
Фәрд Сабри. Аллаһның гүзәл исемнәре. №8	4,7
Нәфис Әхмәт. Кем шылтырата? Ша-Ярыш. №8	4,7
Зөлфәт Хәким. Гөнаһ (романнан өзекләр) №1	4,66
Нәбирә Гыймәтдинова. Күңелләр саф иде.	
(Адам белән Хәва) №9	4,66
Туфан Миңнуллин. Алай ук ярамый инде ("Кызыл тышлы" дефтердән) №9	4,66
Ә.Идиятов, Ә.Галиев. "Кызык хат" конкурсы №9	4,66
Николай Борисов. Сатрап. (хикәя) №2	4,6

БЛОХИНА
Валентина Павловна,
икътисад һәм ариананс буенча
генераль директор урынбасары,
план-икътисад бүлгеге башлыгы

Мनावар Исмагыль улы
АЮПОВ,
күлтөрле шина заводы директоры

КУШНИР
Петр Алексеевич,
йөк машиналары заводы директоры

"Нижнекамскшина"
акционерлар җәмгыяте

"Татагропромстрой" акционерлык
жәмгыятең генераль директоры
Ирек Мөнирович ЗАКИРОВ:

— Безнең берләшмәдә хатын-кызлар күп
эшли. Алар уңган да, чибәр дә, акыллы да,
сабыр да. Мин аларның барысына да бәхет
кенә теләм.

Цр-атларга гүзәл затлардан башка яшәве бик
күңелсез булыр иде. Чөнки хатын-кыз безнең
дөньябызны ямьләп-матурлап торучы кояш кебек
ул. Тормыш нинди генә авыр булуга карамастан,
апа-сеңелләребез сыгылып төшми, аларның
сабырлыгына һәм чыдамлыгына сокланмыйча
мөмкин түгел.

Тереклек хатын-кыздан башлана. Ул бөек
исемгә — Ана исемеңә лаек кеше.

Әниләр дигәндә исә минем күз алдыма
иң беренче Буа районының Цәк
авылында яшәүче әнием Гариф кызы
Рауза Закирова килеп баса. Ул минем
өчен — идеал. Аңа хас күркәм сыйфатлар
миңа да күчкән булса — үземне бик
бәхетле итеп санар идем...

"Татагропромстрой"

Бәхетле яшәсен Цдел-йорт,
Хәвәрсез йокласын бәбиләр.
Язларны, назларны дөньяга
Сез бүләк иткәнсез, **ӘНИЛӘР.**

Гасырлар түрендә җемелди
Беләзек, хәситә, алкалар.
Сез дә бит, кояштай нур чәчеп,
Бизисез тормышны, **АПАЛАР.**

Без дә бит сөюгә сусаган,
Канатлы — безнең дә күңелләр.
Мәхәббәт бакчасы багында
Цң матур чәчкә сез, **СЕҢЕЛЛӘР!**

Баш бухгалтер
Сәгадәт Таһировна СӘХИПОВА
Производство бүлеге башлыгы урынбасары
Сафия Харисовна ШӘЙДУЛЛОВА

